

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім. ШЕВЧЕНКА
УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ЦЕНТР

ВАСИЛЬ ПІРКО

**ОБОРОННІ СПОРУДИ В МЕЖИРІЧЧІ ДНІПРА І
СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ
(друга половина XVII-XVIII ст.)**

Донецьк – 2007

**ББК Т 3 (4 УКР)
П 332**

ПІРКО В.О. **ОБОРОННІ СПОРУДИ В МЕЖИРІЧЧІ ДНІПРА І СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ** (історичний нарис з уривками джерел і планами споруд за другу половину XVII - XVIII ст.)/ Український культурологічний центр. Донецьке відділення НТШ, Східний видавничий дім - Донецьк, 2007. - 176 с.

ISBN 978-966-317-011-4

У монографії на базі фактичного матеріалу, значна частина якого вперше вводиться до наукового обігу, досліджується будівництво оборонних споруд між Дніпром і Сіверським Дінцем, від р. Орелі, на півночі, до Азовського моря, на півдні, в другій половині XVII -XVIII ст.) та їх роль в освоєнні регіону.

Монографія розрахована на науковців, краєзнавців і широке коло читачів.

Рецензенти:

Доктор історичних наук, професор Гедьо А. В.

Кандидат історичних наук, доцент Бондаренко І. В.

ISBN 978-966-317-011-4

© Пірко В. О., 2007

© Донецьке відділення НТШ

ЗМІСТ

Вступ	
Розділ I. Будівництво оборонних споруд у другій половині XVII - на початку XVIII ст.	
1.1. Передумови будівництва оборонних споруд	
1.2. Будівництво оборонних споруд в Подонців'ї.....	
1.3. Зведення оборонних споруд на лівобережжі Дніпра.....	
Розділ II. Українська лінія	
2.1. Передумови зведення лінії	
2.2. Хід зведення Української лінії	
2.3. Комплектування поселення ландміліційних полків при лінії.....	
2.4. Оборонне та господарське значення лінії	
Розділ III. Дніпровська лінія	
Висновки	
Список джерел і літератури	
Термінологічний словник	
1.Рідковживані слова	
2.Абревіатури і скорочення	
Додатки:	
A. Уривки джерел:	
1. Донецькі сторожі (1571 р.)	
2. Розпис станиць (1571 р.)	
3. Розповідь валуйчанина Поминка Котельникова (1625 р.)	
4. Опис містечка Маяки (1666 р.)	
5. Опис Соляного містечка (1683 р.)	
6. Уривок із царської грамоти харківському полковнику Г. Донцю про побудову Торської укріпленої лінії (1684)	
7. Уривок із "строельной книги" Г. Донця про Торську лінію (1684)	
8. Заселення правобережжя р. Орелі	
9. Богородицька фортеця (1688 р.)	
10. Опис м. Бахмута (1703 р.)	
11. Відомості про м. Бахмут (1726 р.)	
12. Інструкція Сенату про формування ландміліції і спорудження Української лінії (1731 р.)	
13. Іменний указ графу Вейсбаху (1735 р.)	
14. Іменний указ генерал-лейтенанту Урусову (1736 р.)	

15. Іменний указ про розшуки і повернення на лінію втікачів (1738 р.)
16. Доклад Сенату (1743 р.)
17. Сенатський указ про відпуск офіцерів ландміліції (1744 р.)
18. Сенатський указ про поселення на лінії безземельних однодвірців (1745 р.)
19. Сенатський указ про перевід на лінію росіян (1745 р.)
20. Сенатський указ про заведення шкіл на Українській лінії (1752 р.)
21. Сенатський указ про інженерні посади на лінії (1758 р.)
22. Опис оборонних споруд Й. А. Гільденштедтом (1774 р.)
23. Міста Північного Приазов'я в 90-х рр. XVIII ст.

Б. Карта-схема оборонних споруд регіону .....

В. Плани оборонних споруд .....

1. План козацької Домахи на плані м. Маріуполя 1826 р.
2. План Маяцького острогу за описом 1666 р. (автори В.В. Давиденко та А.М. Усачук).
3. Залишки оборонних споруд м. Соляного (Тора) 1676 р. на плані м. Слов'янська 1784 р.
4. Відтворення плану Ізюмської фортеці 1681 р. у плані м. Ізюма 1787 р.
5. Схематичне зображення Белгородської та Ізюмської ліній за книгою В. Загорівського.
6. План м. Тор після його відбудови в 1696 р.
7. План м. Богородицька 1688 р. на плані м. Новомосковська 1784 р.
8. Відтворення плану Бахмутської фортеці 20-30-х рр. XVIII ст. на плані м. Бахмут 1784 р.
9. Зображення фрагменту Української лінії і Белівської фортеці на плані м. Константинограда 1784 р.
10. Схематичне зображення основних споруд Української лінії (за В. Тимофійенко).
11. "Украинская линия построенная с поселением девяти полков" (приблизно 1739 р. за книгою Г. Заїки).
12. План Петрівської фортеці Дніпровської лінії 1770 р.
13. План Олександрівської фортеці Дніпровської лінії 1770 р.

ВСТУП

Межиріччя Дніпра та Сіверського Дінця з кінця XV - початку XVI ст. стало тим регіоном Східної Європи, на який намагалися поширити свій вплив кримські татари й Турецька держава з півдня, Московська держава - з північного сходу, українське козацтво та Польсько-Литовська держава - з північного заходу. У кожній з претендуючих на ці землі сторін була своя зацікавленість у володінні ними. Якщо на перших порах Туреччина та Кримське ханство намагалися не допустити проникнення сусідніх держав до Північного Причорномор'я та Приазов'я і встановити свою безмежну владу в регіоні, то московські та польсько-литовські правителі за допомогою козацьких загонів стали проникати на цю територію, щоб не тільки відвернути загрозу турецько-татарських нападів, але й з метою використання місцевих природних ресурсів, зокрема риби та солі.

З середини XVII ст., особливо після Визвольної війни українського народу та підписання Переяславської угоди, згідно з якою українське козацтво визнавало над собою зверхність московського царя, Росія, щоб закріпити свій вплив на так званому "кримському" (правому) боці Сіверського Дінця, де знаходилися Торські соляні промисли, приступас до зведення біля них оборонних споруд, щоб гарантувати їх безперерйну роботу та отримувати відповідні прибутки від продажу солі. Адже за сіллю на Тор приїжджали мешканці Лівобережної та Слобідської України і південно-західних повітів Росії. Тому в другій половині XVII - на початку XVIII ст. за вказівкою царського уряду українськими козаками й російськими служилими людьми будуються Маяцький, Торський остроги, Торська оборонна лінія, Бахмутська фортеця, які повинні були не лише гарантувати безперерйну роботу місцевих соляних промислів, але й попереджати напади татар на південні рубежі Росії та Слобідську Україну по Ізюмській і Кальміуській сакмах (дорогах). При острогах переважно селили українських переселенців, які після підписання Б. Хмельницьким невігідного Білоцерківського договору (1652 р.) з Річчю Посполитою стали масово переселятися з Правобережної на Лівобережну Україну та в межі Російської держави.

На лівому березі Дніпра з кінця XVI ст. зводять свої оборонні споруди й українські козаки, з метою закріплення на цій території, а з кінця XVII ст. намагається закріпитися тут і Росія. Особливо за задумами царського уряду багатофункціональне значення відводилося у XVIII ст. Українській та Дніпровській лініям. Першу намагалися збудувати від Дніпра по правому березі Орелі, Берестової, лівому - Береки до Дінця, а відтак аж до гирла Лугані. Однак війна з Туреччиною 1735-1739 рр. перешкодила здійсненню в повному обсязі цих задумів. Оскільки в науковій, науково-довідковій і краєзнавчій літературі існують різні оцінки Української лінії, то вона, на наш погляд, серед інших оборонних споруд регіону заслуговує на особливу увагу.

Останньою, особливо активно на початку російсько-турецької війни 1768-1774 рр., споруджувалася Дніпровська лінія. Під її прикриттям селили не лише будівельників, російських служилих людей - однодвірців, ув'язнених ("колодників"), козаків, але й вихідців з інших країн, що значною мірою впливало на формування багатоетнічного складу населення цього регіону та його освоєння в цілому. Тому всі ці малодосліджені, через що й нерідко дискусійні питання, на наш погляд, варті уваги, щоб, спираючись на достовірні факти, почерпнуті здебільшого з архівних джерел, показати їх такими, якими вони були в дійсності, а не такими, якими хотілось би їх декому бачити, виходячи із власних суб'єктивних міркувань чи ідеологічних, заполітизованих спонукань.

Хоча зазначені питання цієї багатогранної проблеми не були предметом спеціального дослідження, однак окремі з них привертати увагу дослідників, починаючи з XVIII ст. Так, у написаному в 1727 р. огляді Російської імперії "Цветущее состояние Всероссийского государства" І.К.Кирилов зазначав, що м. Бахмут починалося з дерев'яного острогу, збудованого з 30 років назад при р. Бахмут, "а в 710 году на том месте учинена земляная фортеция..., а вокруг посаду с трех сторон зделан полисад, а с четвертую вал земляной" [М., 1977, с. 201]. Не дивлячись на це, нині не тільки "патріоти-краєзнавці", але й деякі науковці намагаються довести, що Бахмут (з 1924 р. - м. Артемівськ Донецької обл.) бере свої витоки від Бахмутівської сторожі, відомої з розпису московських сторож 1571 р. І хоча в багатьох працях автор цієї роботи цитуванням публікацій джерел і архівних документів намагався переконати як читачів, так і дослідників в наявності помилки при визначенні дати заснування м. Артемівська, однак, на жаль, вони далі продовжують залишатися на позиції Ф. Макар'євського, який пов'язував Бахмутівську сторожу (місце зустрічі патрулів-прикордонників на

лівому боці Дінця з м. Бахмутом, розташованим при середній течії однойменної річки - правій притоки Сіверського Дінця). Аналогічні неточності мають місце і при датуванні інших міст регіону, що виростили на місці колишніх оборонних споруд другої половини XVII-XVIII ст. Наведений приклад ототожнення прикордонної "сторожі" (6-8 прикордонних патрулів) з острогом, а в останній час навіть з "фортецею" з російським гарнізоном, що захищав місцеві соляні промисли [17], вимагає критичного ставлення не тільки до краєзнавчих нарисів, але й до деяких наукових, особливо науково-довідкових видань, в тому числі й опублікованих за останні роки.

Крім дискусій, що стосуються дат заснування окремих населених пунктів регіону, особливо міст, не менш дискусійним залишається питання зведення Української лінії, її ролі в захисті території України та півдня Росії від кримських орд, у подальшому заселенні й освоєнні краю. До 2001 р. ці питання не були предметом спеціального дослідження, незважаючи на те, що багато дослідників так чи інакше торкалися цієї теми. При тому вони по-різному визначали автора проекту, час зведення лінії, її протяжність, кількість збудованих на ній фортець і редутив, час і кількість поселених при ній ландміліційних полків (територіальних військ) та оцінювали її значення.

У дорадянській історіографії чи не найбільше приділили уваги Українській лінії у своїх працях А.О. Скальковський [97, с. 4-7], Ф.Ф. Ласковський [38] та Д. І. Багалій [4, с. 298-334]. Якщо в працях А.О. Скальковського наявна загальна оцінка лінії як системи оборонних споруд, призначених для захисту південних рубежів Росії від нападів кримських татар, указується на її роль у подальшому заселенні й освоєнні краю, то в багатотомній праці Ф. Ласковського приводиться найдокладніша характеристика етапів її зведення, дається оцінка всіх споруд з погляду військово-інженерного мистецтва та оборонних можливостей. Варто відмітити, що Ф. Ласковським використано великий фактичний матеріал, запозичений не тільки з публікацій джерел, але й архівних документів, у тому числі малодоступних іншим дослідникам картографічних матеріалів. Це і визначило значення його праці, що не втратила своєї наукової цінності до сьогодні. Однак через чисто військово-призначення, незначний тираж працею Ласковського скористалися лише окремі дослідники. Більше за всіх у дорадянській українській історіографії на неї спирався Д.І. Багалій, який запозичив не тільки фактичний матеріал, але й оцінку Української лінії як не цілком завершеної військово-інженерної споруди, що в кінцевому підсумку не могло не позначитися на негативній оцінці військово-стратегічного її значення, хоча роль лінії у заселенні краю він вважав позитивною.

Крім зазначених монографічних досліджень, короткі відомості про Українську лінію наявні і в узагальнюючих працях з історії Росії [99], України [5], краєзнавчих нарисах [11] і різноманітних науково-довідкових виданнях. Однак як у науковій, так і в краєзнавчій та науково-довідковій літературі не тільки відсутня єдність поглядів на військово-оборонне значення лінії, її роль у заселенні краю, але й, навіть, по-різному визначається час її зведення і поселення під її прикриттям ландміліційних полків, її довжина, кількість зведених на ній фортець і редутив.

На думку А.О. Скальковського лінія була збудована в 1731-1732 рр. довжиною в 385 верст і мала 18 фортець [97, с. 4]. Ф. Ласковський, а слідом за ним і Д. Багалій вважали, що лінія в основній своїй частині була збудована в 1731-1733 р., мала 16 фортець, 142 редути і простягалася на 268 верст [38, с. 27, 69; 3, с. 303], хоча за початковим планом повинна була простягнутися на 400 верст. У 400 верст довжину лінії визначали також Г. Гербель, Л. Падалка, і ряд інших авторів краєзнавчих досліджень [12, с. 63; 54, с. 97]. При цьому перший з них указував, що на лінії було збудовано спочатку земляний вал і рів, 4 укріплені слободи, 142 редути, а в 1737-1740 р. уздовж лінії побудували ще 16 фортець [12, с. 63]. На 1737-1740 р., як час будівництва фортець на лінії, слідом за Г. Гербелем указував і І. І. Срезневський [100, с.12]. Однак на відміну від Г. Гербеля він вважав, що на лінії було зведено 20 фортець, до яких він включив і Співаківську, що знаходилася на лівому боці Дінця і до лінії не ніяк не відносилася.

Неодностайними були дослідники й при визначенні автора проекту лінії. Більшість вважала, що лінія була збудована за планом київського генерал-губернатора, богемського генерала, що перейшов на російську службу, графа Іоанна Бергарда фон Вейсбаха, а М.І. Костомаров приписував ідею зведення лінії російському генералові другої половини XVII ст. Г. Косагову [37, с.330].

Таким чином, дорадянська історіографія, зібравши чималий фактичний матеріал з історії спорудження Української лінії, не тільки не змогла узгодити час зведення лінії, її протяжність, але й дійти до єдиного висновку про кількість фортець і редутив на ній.

Не змогли цього зробити й дослідники радянської доби, хоча цієї теми вони торкалися не лише в статтях [9], монографіях [2] і в узагальнюючих працях [31], не кажучи про науково-довідкові видання. Більше того, некритичне використання робіт дорадянських дослідників деякими краєзнавцями спричинилося до поширення висновку, що згідно з планом Вейсбаха Українська лінія повинна була починатися від Старосамарського ретраншаменту (Богородицької фортеці) і доходити до Сіверського Дінця.

Повторення помилок попередніх дослідників у працях радянських і навіть декого із сучасних авторів, зокрема в краєзнавчих та науково-довідкових виданнях - результат не тільки некритичного ставлення до висновків своїх попередників, а ще в більшій мірі наслідок недостатнього вивчення джерел, що стосуються проблеми. Серед праць радянських і сучасних дослідників найбільшої уваги заслуговують монографічні дослідження О. М. Апанович [2] та Г. П. Заїки [21], статті І. М. Мельникової [47] і Б. Г. Галковича [10], колективна багатотомна праця з історії Української УРСР [32], частково монографії В. М. Кабузана [33], В. М. Тимофієнка [104], а також численні науково-довідкові видання [25-30 та ін.].

Серед перелічених монографій і статей найбільш ранньою за часом написання є стаття І. М. Мельникової. Незважаючи на те, що вона присвячена російсько-турецькій війні 1735-1739 рр., у ній багато місця відведено питанню зміцнення південних кордонів Росії напередодні та в період війни. У зв'язку з цим значне місце відведено Українській лінії.

Спираючись переважно на протоколи Кабінету імператриці Анни Іоаннівни І. М. Мельникова вказує, що проект лінії був представлений де Бренї і Таракановим, а її будівництво почалося навесні 1731 р. і закінчилося в 1738 р. [47, с. 79]. Визначається кількість зайнятих на будівництві людей, підкреслюється тягар покладених на українське козацтво і росіян-однодвірців повинностей у зв'язку зі зведенням і заселенням лінії. Відзначаються зловживання відповідальних за будівництво лінії вищих державних сановників. На жаль, назви фортець автор подає в початковому їх варіанті, тобто до перейменування в ході поселення при них ландміліційних полків [47, с.104].

Більш детально на всіх питаннях будівництва лінії та її значенні зупинилася в своїй монографії "Збройні сили України в першій половині XVIII ст." О.М. Апанович [2]. Однак і її праця не позбавлена ряду неточностей. Серед них висновок, що план побудови лінії запропонував генерал Вейсбах, що поселення ландміліційних полків на лінії відбулося в 1733 р. та що лінія не виправдала сподівань, бо татари, особливо під час російсько-турецької війни неодноразово переходили її.

Б. Г. Галкович, у результаті ретельного вивчення картографічних матеріалів півдня Росії XVIII ст., установив, що на більшості з них Українська лінія включала 17 фортець, між якими знаходилося 49 редутив. На різних картах подається різна відстань між фортецями, але вона не менше 6 і не більше 32 верст, а довжина лінії коливалася на різних картах від 236,5 до 268,5 версти. Зіставивши різні картографічні матеріали, він дійшов висновку про найбільшу достовірність карти 1736 р., за якою довжина лінії визначається в 268,5 версти [10, с.144].

Короткі відомості про Українську лінію наявні в багатотомній історії УРСР [32, с. 250,361] і деяких монографічних та краєзнавчих дослідженнях [34, 63, 65, 67], а також науково-довідкових виданнях [86]. На жаль, вони також не позбавлені розбіжностей у визначенні часу зведення лінії, її довжини і кількості фортець. Не вдалося уникнути цього навіть і в колективному виданні "Історії УРСР" [32]. У 6-му розділі 2-го тому, присвяченому характеристиці адміністративного і військового устрою Лівобережжя, Слобожанщини і Запорозжя в першій половині XVIII ст. зазначається, що будівництво Української лінії довжиною 285 км від Сіверського Дінця до гирла Орелі почалося в 1731 р. На лінії було споруджено 16 фортець, 200 редутив та інші об'єкти, що охоронялися 20 полками ландміліції (близько 22 тис. солдат) [с. 250]. У 8-му розділі цього ж тому, при висвітленні становища на півдні України в переддень російсько-турецької війни 1735-1739 рр., вказується, що для забезпечення південних кордонів Росії від можливої турецької агресії і припинення постійних набігів татар на Лівобережжя і Слобожанщину протягом 1731-1733 р. споруджувалася Українська лінія, що проходила від Дніпра по Орелі, Берестовій і Березі до Сіверського Дінця протяжністю у 285 верст. Вона складалася із суцільного високого валу і глибокого рову. При ній було споруджено 16 фортець, розташованих одна від одної на відстані 20-30 верст і 49 редутив. Захищали лінію 20 полків ландміліції (близько 22 тис. чоловік), на озброєнні яких знаходилося 180 гармат, 30 мортир і гаубиць [с. 360-381]. Далі зазначається, що основні роботи на лінії були виконані українськими козаками й

селянами. У 1731 р. на будівництві лінії працювали 20 тис. чоловік, у 1732 р. - 30 тис., у 1733 р. - до 10 тис. Однак роботи на лінії продовжувалися+ і в наступні роки, у тому числі в період російсько-турецької війни, що негативно відбилася на стані населення Слобідської і Лівобережної України, а також Воронезької губернії. Таким чином, у тому ж самому томі приводяться різні відомості про лінію, оцінюється лише її військово-оборонне значення.

Питання переростання фортець Української лінії у міста частково торкнувся в монографії В. І. Тимофійенко. Автор стверджує, що лінія була споруджена в 1731-1732 р. [104, с. 35]. Окремі відомості про роль лінії в заселенні півдня України наявні в монографії про народонаселення Новоросії XVIII - першої половини XIX ст. В.М. Кабузана [33, с.51].

В пострадянській літературі ця проблема стала предметом детального вивчення в краєзнавчому нарисі Г.П. Заїки "Українська лінія" (Київ - Полтава, 2001). Особливо хочеться відмітити, що автор скористався не лише попередніми дослідженнями, але й архівними матеріалами. Це дозволило йому установити не тільки кількість збудованих фортець, але й довести, що прихильники 16 фортець не враховували Царичанки, збудованої наприкінці XVII ст. на правому березі Орелі переселенцями з Поділля і фортифікованої в ході зведення Української лінії. Під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. вона стала головною базою для командування російської армії. Автор подає в роботі копії ряду тогочасних карт, на яких зображені фортеці Української лінії і пов'язує їх із сучасними населеними пунктами, а також фотознімки залишків валів і ровів, котрі збереглися подекуди й донині.

Стислі відомості про лінію подаються і в сучасних науково-довідкових виданнях, серед яких найбільшої уваги заслуговують "Українське козацтво: мала енциклопедія" (Київ-Запоріжжя, 2002) та "Довідник з історії України" (К., 2001). Однак вони, як і попередні аналогічні видання, також не позбавлені певних помилок щодо кількості фортець та поселених при лінії ландміліційних полків.

Короткий огляд літератури свідчить: 1) до недавнього часу Українська лінія не тільки не була об'єктом спеціального дослідження, але й наявні в різних виданнях короткі відомості про неї як в дорадянській, так і радянській та пострадянській історіографії найчастіше не співпадають у наступних питаннях: кому належить план будівництва, час зведення лінії, кількість збудованих на ній фортець і редутів, її протяжність, кількість поселених при ній ландміліційних полків та її значення; 2) часто в узагальнюючих працях, науково-довідкових виданнях не тільки не використовуються досягнення попередніх дослідників, але й в різних розділах одного й того ж видання зустрічаються різні оцінки лінії; 3) здебільшого дослідники приділяли більше уваги лінії як військово-оборонному об'єктові, ігноруючи її роль у заселенні краю. Все це переконливо підкреслює необхідність всебічного вивчення теми в комплексі всіх заходів, що вживалися в другій половині XVII - XVIII ст. по зміцненню оборони південних кордонів Російської держави, заселенню та господарському освоєнню Південної України.

Майже поза увагою дослідників залишилося будівництво Дніпровської лінії, хоча відомості про її фортеці подаються ще в Топографічному описі Азовської губернії, складеному в 1782-1783 рр. Серед 7 її фортець, які розпочали зводити в 1770 р., найбільше уваги, за свідченням опису, було приділено двом фланговим - Олександрівській (нині м. Запоріжжя) та Петрівській (нині с. Новопетрівка, на схід від м. Бердянська). Лише в останній час це питання стало все більше привертати увагу дослідників [6, 34, 59]. Здебільшого дослідники пострадянського часу, як і автори кінця XIX - початку XX ст., торкнулися окремих питань, зокрема будівництва Олександрівської та Петрівської фортець, заселення Дніпровської лінії, залишивши поза увагою інші фортеці. Тільки в опублікованій нами статті [59] була зроблена спроба дати загальну характеристику стану всієї лінії на початок 80-х рр. XVIII ст., коли вона уже фактично втратила своє оборонне і стратегічне значення. В статті на підставі матеріалів архівів доведено, що лінія не була завершена, зокрема, що не було збудовано навіть усіх запланованих фортець, однак ці висновки не враховуються в деяких сучасних дослідженнях, а також і в науково-довідкових виданнях. Якщо в усіх радянських науково-довідкових виданнях коротка інформація про Дніпровську лінію фактично копіювалася, то в сучасній "Енциклопедії історії України"[Т. 2, с.411- 412] Н. В. Грехова, на відміну від своїх попередників, крім побудови трьох фортець (Олександрівської, Кирилівської, яку вона називає Велико-Токмаківською, і Петрівської) подає і земляний вал з ровом, що не відповідає реальній дійсності.

Порівняно мало надавалося уваги, за винятком монографії В. Загоровського (19) та окремих згадок в "Історії міст і сіл УРСР"[26, 29, 30], дослідженню оборонних споруд в межиріччі Мжі та Коломаку, де пролягала Муравська дорога, а також в Пооріллі наприкінці XVII ст. Дещо більше уваги було приділено стану заселення й заснування населених пунктів у XVII-XVIII ст. у південно-східній частині регіону, межиріччі Сіверського Дінця і Казенного Торця - в межах нинішньої Донеччини [49, 57, 61, 62, 66, 70, 71, 77, 79].

Всебічне вивчення зазначених питань проблеми можливе лише за умови використання досягнень дорядянської, радянської та сучасної історіографії, уважного вивчення джерел, що її стосуються в цілому і окремих питань. Щоб дати об'єктивну, справді наукову оцінку досягнень у дослідженні як окремих питань, так і проблеми в цілому, необхідно наявні в різних видах досліджень висновки порівняти не тільки між собою, але й з даними джерел, використавши для цього якомога ширше коло найбільш інформативних і достовірних їх видів, зокрема матеріали картографії.

При підготовці монографії, крім різних видів досліджень, автором було використано як опубліковані, так і архівні джерела, щоб перевірити висновки попередників і уточнити дискусійні питання. Серед них велику групу складають матеріали законодавства Росії, опубліковані в "Повному зібранні законів Російської імперії" [45, тт. 5-16]. Законодавчі акти цього періоду дозволяють не тільки простежити роль російського уряду в організації оборони південних рубежів, особливо у XVIII ст., методи і засоби, якими втілювалися в життя найважливіші законодавчі акти з досліджуваних питань, але й до певної міри ставлення до цих заходів різних соціальних верств населення, а також частково і результати їх втілення. Варто підкреслити, що велику групу серед цих документів складають зовнішньополітичні акти - трактати, договори, інструкції з розмежування кордонів між Росією і Туреччиною, які дозволяють не тільки визначити зміни в кордонах, але і їх вплив на політику російського уряду в питаннях заселення і зміцнення південних рубежів, особливо у XVIII ст.

Для більш глибокого розуміння суті окремих законодавчих актів важливе місце займає не менш представницька діловодна документація вищих державних органів - Сенату та імператорської канцелярії. На особливу увагу заслуговують документи Кабінету імператриці Анни Іоаннівни, опубліковані в "Сборниках Русского исторического общества". Серед них наявні не тільки розпорядження, інструкції державним і військовим діячам, що відповідали за будівництво оборонних споруд, зокрема Української лінії, але і їхні звіти, що містять зведення про хід будівництва, про перешкоди і шляхи їх подолання. На жаль, цей вид документів радянською і пострадянською історіографією майже не використовувався.

Значну групу джерел складають матеріали діловодства місцевих державних установ, військових підрозділів, що виконували функції охорони південних рубежів Російської імперії, приймали участь у будівництві оборонних споруд. Незважаючи на наявні публікації значної частини цього виду джерел [45, 46, 93], усе ж таки більшість з них виявлено автором в різних архівах і вводиться до наукового обігу.

Важливу групу складають матеріали картографії, що дозволяють визначити південні кордони Росії, наявні населені пункти на лінії і поза нею. Особливий інтерес складають карти і плани самої лінії. Деякі з них мають чималі пояснення, що розкривають як зміст планів, так і оцінку лінії сучасниками. Найбільш цінною серед них можна вважати картосхему "Українська лінія, побудована з населенням дев'яти полків" [115, спр.1], на якій визначені межі поселених на північ від лінії дев'яти полків і населені пункти, що їм належали. На ній також наявна оцінка військово-оборонного значення лінії, якою найбільше скористалися Ф. Ласковський, а також Б. Галкович.

Певну цінність складають мемуари сучасників. Найбільш багаті інформацією про будівництво лінії, її військово-оборонне значення записки фельдмаршала Мініха [20], Манштейна [42] та щоденник академіка А. Гільденштедта. Останній дає уяву не лише про стан Української лінії та поселення при ній ландміліційних полків на першу половину 70-х рр. XVIII ст.(14, 79), але й хід будівництва Дніпровської лінії.

Використання різних видів джерел дозволило не тільки доповнити інформацію окремих її видів, але й більш критично поставитися до кожного з них, до попередніх досліджень, повніше використати найбільш об'єктивну інформацію для всебічного дослідження проблеми.

Варто зазначити, що в цілому навіть різноманітна джерельна база характеризується певною однобічністю, оскільки вона відбиває в основному погляди представників російської політичної та

військової еліти. Тому при оцінці значення, зокрема Української лінії, важливо врахувати і відгуки про її будівництво представників народних мас, що дійшли до нас в усній народній творчості і частково представлені в "Історії Русів" [19].

Перелічені вище види джерел, дорядянська, радянська та сучасна історична наукова, краєзнавча і науково-довідкова література, присвячена заселенню і господарському освоєнню півдня України та Росії, боротьбі українського та російського народів проти кримсько-турецької агресії, дозволяють вирішити наступні питання: 1) розкрити передумови, час і умови зведення оборонних споруд, особливо Української і Дніпровської ліній; 2) поселення при них ландміліційних і козацьких полків; 3) їх роль у зміцненні південних кордонів Російської імперії, у подальшому заселенні й господарському освоєнні Південної України, зокрема у XVIII ст., спростувати безпідставні твердження, наявні в науково-довідкових виданнях.

Розділ I

БУДІВНИЦТВО ОБОРОННИХ СПОРУД У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII - НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

1.1. Передумови будівництва оборонних споруд

Наприкінці XIV ст. більшість земель України опинилися у складі Великого князівства Литовського. Його південно-східні кордони по Дніпру проходили до Хортиці, від неї по р. Кінські Води досягали вододілу Кінських Вод і Берди, звідкіля прямували до Ізюмської переправи на Дінці, а відтак правим берегом Осколу піднімалися до його верхів'їв і, не досягши нинішнього російського м. Валуйки, повертали на північний захід, охопивши майже всю територію нинішньої Слобідської України. З початку XVI ст. лівобережжя Сіверського Дінця опинилося у сфері впливу Великого князівства Московського. У зв'язку з цим Московська держава стала направляти до Сіверського Дінця сторожову і станичну службу, яка на перших порах формувалася з мешканців Путивля, Рильська, які до литовсько-московської війни 1500-1503 рр. перебували у складі Литви і належали до українського козацтва. Тому й не дивно, що з того часу територія межиріччя Дніпра і Сіверського Дінця не тільки з заходу, але й північного сходу все більше потрапляє під вплив українського козацтва та Московської держави, взаємостосунки якої з Кримським ханством після смерті Івана III стали досить напруженими.

Кримські хани і ногайські мурзи, користуючись заступництвом турецького султана, з кінця 50-х рр. XVI ст. стають на шлях відкритого розбою стосовно Московської держави. Використовуючи несприятливу для неї обстановку (зайнятість московських військ у Лівонській війні, боротьбу всередині країни за владу - опричнину), орди кримського хана і ногайців усе частіше стали вторгатися в межі Московської держави, спустошуючи її південні окраїни. З 24 років Лівонської війни лише три (1566, 1575, 1579) не відзначені вторгненнями татар в її межі. При цьому, сам кримський хан здійснив шість нападів на російські землі (1562, 1564, 1565, 1589, 1571 і 1572), стільки ж разів нападали і кримські царевичі (1558, 1563, 1568, 1570, 1573 і 1561 р.). Участь самого хана і царевичів у набігах на московські володіння - свідчення залучення до них великих сил Криму. В інші роки нападами керували кримські і ногайські мурзи, що брали іноді з собою в похід не менше число татар, ніж і сам хан [53, с.17-18].

З Криму в межі Московської держави через межиріччя Дніпра і Сіверського Дінця вели три сакми (дороги): Муравська, Ізюмська і Кальміуська. Перша від Перекопу йшла степом до витоків рік Кінські Води і Берди, переходила Вовчу, при впадінні в неї річки Солоні, і виходила на вододіл Самари і Сухого Торця. Проходячи між верхів'ями Чепеля й Орелі, Водолаги, Берестової, Мжі й Орчика, Коломака, Мерефи і Котельви, Ворскли, Псла і Дінця, Семи й Осколу, вона вела до м. Лівни, відтіля до Єльця, Олексина, Тули та до Москви.

Ізюмська дорога була відгалуженням Муравської. Починалася при верхів'ях Сухого Торця і йшла до Сіверського Дінця. Переходила його при впадінні в нього річки Ізюмець, далі правим боком р. Оскол виходила на з'єднання з Муравською у 115 верстах, не доходячи до м. Лівни. Кальміуська сакма відгалужувалася від Муравської ще при Молочних Водах, направляючись до р. Кальміус. Його правим боком досягала витоків р. Бахмут і йшла до Сіверського Дінця. Донець переходила між рр. Красна і Борова, потім правим боком Айдару йшла до Тихої Сосни. Перейшовши її при Кам'яному Броді і не досягши м. Лівни, з'єднувалася з Муравською [90, с.13]. Цими дорогами в межі України і Росії вторгалися орди кримського хана. Ногайці робили напади на південні окраїни Росії переважно по вододілу Дону і Волги, рідше - Дону і Сіверського Дінця, хоча нерідко приєднувалися до кримчаків.

З метою попередження раптових татарських вторгнень російський уряд у XVI ст. вживає ряд заходів для захисту південних рубежів. Крім вдосконалення сторожової та станичної служби, він мириться з втечею селян на південні окраїни й утворенням на Дону козацької вольниці, що відіграла важливу роль у боротьбі проти татарсько-турецької агресії; головне на південних рубежах Росії наприкінці XVI ст. було зведено ряд укріплених міст, що все далі заглиблювалися в степи. Особливо важливе значення мало відновлення Курська (1567), будівництво Лівен (1586), Воронежа (1586), Єльця (1592), Кром (1595), Белгорода (1598), Оскола (1598), Валуйок (1599), Цареворисова (1599) [53,

с. 44]. Зведені на татарських сакмах міста з фортечними стінами і військовими гарнізонами не тільки стали важливою перешкодою на шляху ворожих вторгнень, але й притягальною силою для нових поселенців, що знаходили за їх стінами порятунок від татарського полону.

Аналогічно діяла в той час і Польсько-Литовська держава (з 1569 р. Річ Посполита), яка руками українців зводила замки на Поділлі, в Середньому Подніпров'ї та розміщувала в них реєстрових козаків. Частина реєстрових козаків, а також і запорожців з середини XVI ст. для занять різними промислами все більше переходить на Лівобережжя, освоюючи межиріччя Орелі та Самари. Приваблювала їх не тільки дичина в лісах, риба в ріках, але й різнотрав'я місцевих лугов для випасу худоби. Тому й не дивно, що саме українському козацтву належать перші оборонні споруди в цьому регіоні. Очевидно, до числа найбільш ранніх слід віднести м. Самар, збудоване на правому березі р. Самари (нині на тому місці знаходиться селище Шевченкове м. Дніпропетровська) [7, с. 220]. Безпосередньо з м. Самар, на нашу думку, пов'язана початкова історія головної запорозької святині - Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря, перші згадки про який належать до 1572 р.[48, с. 129-130].

Якщо історія м. Самар на сьогодні, можна сказати, з'ясована, то минуле козацької Домахи продовжує залишатися в центрі уваги. Дискусія ведеться не стільки щодо часу заснування запорозького форпосту на узбережжі Азовського моря, при гирлі р. Кальміус, скільки щодо його ролі в історії нинішнього м. Маріуполя та походження назви. Залишаючись прихильником історичних джерел, я погоджуюсь з тими дослідниками, які, опираючись на опис Азовської губернії 1782-1783 рр. та на археологічні матеріали, назву Домаха пов'язують з венеціансько-генуезькою колонією кінця XIII-XV ст. при гирлі Кальміусу. Щодо часу появи цього запорозького форпосту на узбережжі Азовського моря, то, аналізуючи події спільної боротьби запорозьких і донських козаків проти Кримського ханства, можна віднести її до 80-х рр. XVI ст. Саме на той час припадає зруйнування козаками татарського міста (Білий Сарай) на морській косі на захід від гирла Кальміусу (тобто Білосарайській) і поява на підвищеному правому березі ріки цього форпосту. Домаха стає не лише базою для рибалок, але й прикриттям для запорозьких чайок на випадок блокування турецьким флотом гирла Дніпра. У таких випадках, особливо під час спільних походів з донськими козаками, вони виходили через Самару, Вовчу, Осикову і балки Береснігову або Широку в Кальміус і в Азовське, а відтак і Чорне море. Могли цим же шляхом повертатися й на Запорожжя.

В той же час подальший ріст населення на півдні і набіги татар, що не припинялися, змусили російський уряд перейти від зведення укріплених міст до будівництва оборонних ліній. У 1635-1658 рр. була збудована Белгородська засічна лінія. У її спорудженні прийняли участь жителі різних районів Росії, у тому числі московські і новгородські стрільці, що прийшли на "московську службу", переселенці з Правобережної України. Лінія простяглася від р. Ворскли, на заході, до р. Челнової на сході. Загальна її довжина становила 798 км. На сході від неї тяглися продовження в бік Тамбова і Сибірська [18, с.143-155]. Лінія перетинала татарські сакми, складаючи немалу перешкоду на шляху ворожих вторгнень у межі Слобідської України та Росії. На ній вирости нові міста: Охтирка, Вільнів, Олешня, Хотмицьк, Карпів, Болохів, Нежиголь, Короченськ, Яблонів, Новий Оскол, Верхнесосенськ, Усерд, Ольшанськ, Острогоськ, Коротояк, Борщевськ, Костенськ, Усмань, Білоколодськ, Романів, Сокольськ, Дібрів, Козлов, що стали місцем зосередження не тільки військових гарнізонів, але й господарської діяльності.

Зведення Белгородської лінії значно прискорило заселення як півдня Росії, так і Слобідської України. Селилися тут поруч з вихідцями із центральних повітів Росії українські селяни і міщани, що втікали від наступу феодального гніту, у зв'язку з поширенням фільварково-панщизняної системи господарства в Речі Посполитій наприкінці XVI - в першій половині XVII ст., а також і католицизму.

Зацікавлений в заселенні південних окраїн і організації надійної системи охорони своїх південних рубежів, російський уряд всіма заходами сприяв поселенню в Полі вихідцям з Речі Посполитої. Спочатку їх розселяли невеликими групами у різних місцях подалі від кордону з Річчю Посполитою. Таке розміщення було вигідне урядові, оскільки невеликі групи вихідців з Польської держави не тільки швидше звикали до місцевих порядків, але й їх поселення вдаліні від російсько-польського кордону попереджало прикордонні конфлікти й охороняло переселенців від помсти польських феодалів, також сприяло прискоренню їх адаптації на нових місцях. Переважно, приймаючи українських переселенців на військову службу, російський уряд влаштовував їх на нових

місцях на тих самих умовах, що і своїх служилих людей та надавав їм допомогу в обзаведенні господарством.

У зв'язку з масовими переселеннями українців у межі Росії, російський уряд згодом визнав за більш доцільне селити їх компактно. Перше таке компактне поселення відноситься до 1638 р. і викликане воно було поразкою селянсько-козацького повстання під керівництвом Павлука. Польські послы в Посольському приказі в Москві вимагали повернення 20 тис. українців, що переселилися в межі Росії після поразки повстання [98, с. 41]. Путивльський воєвода в червні 1638 р. повідомляв Розрядний приказ, що влітку до Путивля прибуло 10 000 українських переселенців [8, с. 248-253; 261-263]. Частина з них була поселена на Белгородській лінії, що будувалася, а велика група на чолі з гетьманом Я. Острянином, на їхнє прохання, була влаштована на південь від неї, на Чугуївському городищі, де заснувала місто Чугуїв і перший козацький полк на Слобожанщині [98, с. 44]. Однак проживання українських переселенців у Чугуєві виявилось нетривалим, вони незабаром повернулися в межі Речі Посполитої [19, с. 45]. На відведених їм землях були оселені російські служилі люди [50, ч. II, с. 48,99].

Масові переселення з Речі Посполитої в межі Російської держави продовжувалися аж до другого десятиліття XVIII ст. [89, ч. II, с. 48,99; 98, с. 88]. Російський уряд селив українських переселенців не тільки на берегах Сіверського Дінця і його допливів, але й в басейні Дону. У середині XVII ст. на південь від Белгородської лінії виникає ціла область, заселена українським і частково російським населенням, що одержала назву Слобідської України. До середини 80-х рр. на цій території створюється п'ять слобідсько-українських полків (Сумський, Охтирський, Харківський, Острогозький та Ізюмський), що прикривали південні окраїни Російської держави від раптових татарських вторгнень. Про інтенсивне заселення цього регіону свідчать такі дані: якщо в 1648 р. на Слобожанщині, за підрахунками А. Г. Слюсарського числилося 29 поселень, то в 1686 р. їх кількість зросла до 232. У них проживало близько 250 тис. чоловік [93, с. 112-113].

У середині XVII ст. швидкими темпами заселялася не тільки середня течія Сіверського Дінця, але й поступово здійснювався перехід населення зі Слобідської України на нижню течію Дінця і Дон. На Дону посилювався приплив населення як за рахунок утікачів з центральних районів Росії, так і України, в тому числі із Запорожжя. Запорожці, влаштовуючи свої зимівники на берегах Самари та її приток, правих допливів Сіверського Дінця, верхів'ях Міуса, заводили рибні промисли на узбережжі Азовського моря, все більше освоювали так звану "Кримську сторону", тобто правий бік Сіверського Дінця.

До "Кримської сторони" Сіверського Дінця російський уряд проявляв інтерес ще з середини XVI ст. Сторожова і станична служба, спостерігаючи за Муравською, Ізюмською та Кальміуською сакмами, доходили до верхів'їв Самари, Торця, Бахмуту і Міусу (додаток А- 1-2) [87, с. 223, 233]. У зв'язку зі зміцненням наприкінці XVI ст. прикордонної служби та будівництвом міста Царевборисова (1599 р.), при впадінні в Сіверський Донець Осколу, спостерігався прихід для лову риби і для полювання мешканців прикордонних російських міст, особливо тих, з яких набиралися сторожі і станичники - Путивля, Рильська, Белгорода та ін. З кінця XVI ст. чи не найбільше приваблювала їх виварка солі на Торських соляних озерах [98, с. 312]. Можна вважати, що серед тих, хто став у той час постійно використовувати озерну ропу для виварки солі, були ченці Святогірського монастиря, який згдується ще з початку XVI ст. [13, с. 106]. Про це свідчать і повідомлення стрільців Царевборисова, які в 1600 р. не тільки самі виварювали там сіль для власних потреб, але й охороняли промисли від нападів татар.

На початку XVII ст., у зв'язку з іноземною інтервенцією і селянською війною, прикордонна служба на південних рубежах Росії припинила своє функціонування, що не могло не позначитися і на просуванні населення в "Поле", в тому числі і на правобережжя Сіверського Дінця. Очевидно, це ще більше активізувало проникнення на цю територію українського козацтва та сприяло посиленню його спільних дій з донськими козаками проти Криму.

З другого десятиліття XVII ст. відзначається щорічний прихід на Середній Донець, Тор (нині Казенний Торець) для різних промислів жителів південних міст Росії і "черкас" (так офіційно московське діловодство називало вихідців із Правобережної України). Наприклад, рильчанин А. Васильєв 27 травня (за старим стилем) 1622 р. у Розрядному приказі розповідав, що в 1620 і 1621 рр. ходив з Рильська до Белгорода, а звідтіля разом з белгородцем Маденовим - на Донець "сіль варити і

для звіриноного бою, і для меду" і на деякий час зупинявся у печерному Святогірському монастирі [1, с.176]. З розповіді валуйчанина П. Котельникова, що в 1625 р. побував на Торських озерах і "сіть про себе варив", видно, що на Тор приїжджали щорічно влітку для варіння солі "охочие люди" з Белгорода, Осколу, Єльця, Курська, Лівен, Воронежа [111, а. 83]. З метою попередження раптових татарських нападів приїжджі солевари розташовувалися "табором" і будували біля озер різні укріплення, навіть збудували церкву (додаток А-3). Однак ці примітивні укріплення, не могли служити надійним захистом від набігів великих татарських загонів, що, звичайно, руйнували їх і "солеварні курені" та брали в полон солеварів.

Часті набіги кримчаків і ногайців на Торські соляні промисли спонукали солеварів звернутися до російського уряду з проханням збудувати біля озер острог і направити для його охорони "ратних людей", а під прикриттям острогу завести казенні варниці, запевняючи, що казна від продажу солі матиме чималі прибутки [70, с. 23].

Таким чином, перелічені вище фактори, особливо міграційний рух з Правобережної України на лівобережжя Дніпра, в межиріччя Дінця й Дону, поступове освоєння переселенцями природних ресурсів регіону та постійна загроза татарських нападів примушували не тільки керівництво козацьких загонів, але й царський уряд задумуватися над подальшими заходами щодо зміцнення безпеки південних країн.

1.2. Будівництво оборонних споруд в Подонців'ї

Хоча в 20-х рр. царський уряд не вжив ніяких заходів для охорони Торських соляних промислів, однак наявні всі підстави вважати, що прохання солеварів було ним враховане. У 1646 р. при Торському "перелазі" (переправі) згадується острожок, у якому попеременно несли службу по 20 чугувських козаків [22, с.13]. Але оскільки в наступні роки острожок більше не згадується, можна допускати, що він був зруйнований татарами, тим більше, що в цьому ж році козаки не добули у ньому термін служби, за що, згідно з вказівкою царя, мали понести покарання, а козацькому отаманові Протасеву, що супроводжував до Криму з Москви гінців, доручили "підібрати" на Торі місце і нанести його "на чертеж", де можна було б збудувати місто. Вивчивши місцевість у межиріччі Тору й Сіверського Дінця, Протасев дійшов висновку, що найбільш придатним для будівництва міста є місцевість в районі Маяцького озера, тому що поблизу знаходився ліс, а в Дінці - гарна вода [57, с. 49].

12 квітня 1648 р. белгородському воєводі А.Бутурліну була направлена царська грамота з розпорядженням побудувати при Торських озерах "город жилой с крепостями" і призвати для поселення в ньому "черкас". Також указувалося для будівництва міста направити з Белгорода, Курська, Лівен, Єльця, Орла, Оскола, Єфремова, Черні дітей боярських, козаків, станичників, гарматників - 300 чоловік кінних і 200 - піших; спорядити в Царево-Олексієві (Новому Осколі), Осколі і Белгороді 8 суден з продовольством і зброєю (у тому числі і 5 пищалей) (120, стп. 436, а. 31). Однак 30 квітня 1648 р. Боярська Дума скасувала цей указ про будівництво укріпленого містечка на Торі [120, стп. 255, а. 55]. Можна допускати, що рішення Думи було прийняте не тільки в зв'язку зі скаргами воєвод на неможливість спорядити експедицію для будівництва містечка на Торі, але, наймовірніше, під впливом міських повстань на півдні Росії [9, с. 99-104] та початком Національно-визвольної війни в Україні.

25 травня 1660 р. воронезький воєвода Хрущов звернувся до царя за дозволом поселити прибулих з України 757 переселенців, що "пришли для донских служб и соляного варения". Цар наказав улаштувати "черкас" на Торі, "для береженья от приходу воинских людей" і велів дати їм у Царево-Борисові "грошового жалування" отаману 8, осавулам - по 7, а рядовим - по 6 крб.; у Воронежі видати їм жита по півмаці московської митної міри. Усього дозволялося витратити на їх облаштування 4578 крб. Разом з тим указувалося, направити з ними на Тор дворянина чи сина боярського "добра", "відпустити з Белгорода наряд і зілля, і порох", на Торі "для бережения от прихода воинских людей учинить крепость пристойную и тех людей, что пришли на государеву службу на Торе, и соляные промыслы, и черкас охранять, а над воинскими людьми промысел чинить" [120, стп. 436, а. 318].

Відповідь белгородського воєводи Г. Г. Ромодановського царю від 2 липня свідчить, що на Тор був направлений Степан Кошелев, а разом з ним і 757 черкас. Після прибуття на Тор експедиція побудувала земляні укріплення (це підтверджує висновок, що їх там не було), а Кошелев став визначати місце для майбутнього містечка. Він також дійшов висновку, що найбільш придатний для побудови міста район Маяцького озера, на який указував Протасєв. Поки Кошелев очікував дозволу воєводи на побудову містечка при Маяцькому озері, "черкасы все разбежались" і ні з ким було будувати містечко. У жовтні 1660 р. воєвода дозволив Кошелеву залишити Тор, перевізши озброєння і продовольчі запаси до Цареборисова [там само, а.320]. Таким чином, спроба збудувати на Торі "жилой город" у 1660 р. закінчилася також невдачею. Приведені вище факти ніяк не дають підстав вважати, що відлік часу м. Тор (з 1784 р. - Слов'янськ Донецької області) слід вести з 1645 р.), як вважають деякі краєзнавці.

Про прагнення російського уряду закріпитися в цьому районі в 60-х рр. XVII ст. свідчить також і його освідомлення через місцевих воєвод про прихід "черкас" на Тор для поселення, вказівки про побудову Маяцької фортеці і заведення під її прикриттям на Торі казенних соляних варниць.

16 квітня 1663 р. на ім'я белгородського воєводи Г. Ромодановського була направлена нова царська грамота, в якій вказувалося: "для береження от прихода воинских людей и для соляного промыслу на Тору поставитъ стоялый острог со всеми крепостями, а в том остроге устроить на вечное житье людей з украинных городов" [120, спр. 769, а. 343]. Відповідно до цієї грамоти 8 червня на Тор було відправлено для "городового строения" 600 чол. "ратных людей" і по 50 родин з міст Валуйки і Чугуєва, 12 - з Харкова для поселення [там само, а. 425].

Яків Філімонов, який очолював експедицію, як і його попередник, дійшов висновку, що найбільш придатна для будівництва "стоялого острогу" місцевість при Маяцькому озері. Влітку 1663 р. у межиріччі Сіверського Дінця і Тора було збудовано перший укріплений населений пункт - Маяцький острог (нині смт Маяки Донецької обл.). Його тодішнє місцезнаходження та план зображено на рисунку (додаток 2).

Після зведення Маяцького острогу у Святогірського монастиря був віднятий перевіз через Сіверський Донець, що давав ченцям певний прибуток від переправи чумаків, які їхали за сіллю на Торські озера та поверталися назад. Замість перевозу біля Маяцького збудували міст і стали збирати на ньому мито на користь казни. У монастиря відібрали і частину земельних угідь, якими він користувався на берегах Сіверського Дінця. Замість віднятих перевозу й угідь монастиреві збільшили грошові "руги", установлені царем у 1624 р. [120, стп. 504, а. 425-445].

Зведення Маяцького острогу дозволило розпочати будівництво казенних варниць при Торських соляних озерах. 18 березня 1664 р. надійшов царський указ завести соляні варниці на Торі і варити "на государя" сіль. Для їх побудови й обслуговування пропонувалося направити з Белгорода 215 чоловік "работных людей", для охорони - 88 стрільців і 15 "целовальников". Для обладнання варниць з Єльця повинні були доставити 100 казанів. Однак у 1664 р. на Тор доставили лише 40 казанів, у яких виварили за сезон 5158 пудів солі [120, стп. 998, а.123].

У 1665 р. на Тор був направлений воронежець С. Тітов з дорученням добудувати м. Маяки і варити сіль на казну. Складена ним "строельная книга" (додаток А-4) свідчать, що цього ж року було завершено будівництво містечка Маяки, відведено для його мешканців земельні угіддя під ріллю і сінокоси, на казенних варницях виварено 9331 пуд солі, з яких 7211 - відправили до Белгорода [120, спр. 998, а.128-129].

В "строельной книге" Тітова не тільки подається опис Маяцького острогу і казенних варниць (додаток А, № 4, 5), але й відзначається, що на Торі варили сіль приїжджі "люди різних міст" - Цареборисова, Чугуєва, Салтова, Нового Осколу, Усерда, Рибінська, Сум, Харкова, Зем'янська, Змієва, Лебедина, Охтирки, Колонтаєва, Котельви, Брянська, Богацька, Боровська, Олешні, Полатова, Кузьмінська, Земкова, Грунська в 323 казанах, а 95 казанів стояли пустими, тому що їхні "хазяи и работные люди разошлись по домам" [там, само, а. 68]. Таким чином, за сіллю на Торські озера приїжджали жителі міст, розташованих не тільки за Белгородською лінією, але й більш віддалених районів. Приїжджали вони звичайно влітку, розташовуючись біля озер "табором", і варили сіль протягом 2-3 тижнів. Наваривши солі, поверталися додому. На промислах зимувати залишалися лише деякі з них.

Оскільки жителі Маяцького містечка та приїжджі солевари скаржилися на часті напади татар, то в квітні 1666 р. на Тор направили з Белгорода В.Струкова, доручивши йому вимірити й описати місця, якими нападають на промисли татари, а також намітити, які укріплення варто побудувати, щоб захистити соляні промисли і Маяцький острог [там, само, а.128]. Обстеживши місцевість, Струков дійшов висновку, що Маяцький острог побудований "не у места и государевым украинным городам и Торским озерам не в зашиту" там само, а.125]. Він запропонував перенести його до гирла р. Тор (Казенного Торця), а вздовж самої річки та біля озер побудувати цілу систему укріплень, здатних перекрити татарські перелази на Торі.

Г. Ромодановський звернувся до царя за дозволом перенести Маяцький острог до гирла р. Тор. 23 травня 1666 р. він отримав царську грамоту, яка дозволяла воєводі діяти на його розсуд. Однак оскільки для виконання всіх намічених В. Струковим робіт було потрібно відрядити на Тор не менше 2000 чол., то воєвода вирішив обмежитися лише будівництвом деяких укріплень від промислів до Маяцького лісу, щоб захистити від нападів татар "дров'яний табір" - доставщиків дров на варниці з Маяцького лісу. В той же час самі приїжджі солевари стали будувати укріплення біля Торських озер. Ще в 1665 р. ними було збудовано від степу 22 сажні валу і 350 сажнів надоббів від Солоного озера до Прісного [45, т.1, с. 43].

Під час заколоту І.Брюховецького незадоволені своїм "окраїнним" становищем маячани та робітні люди, що висилалися на казенні варниці в примусовому порядку, примкнувши до заколотників, зруйнували не тільки казенні варниці, але й Маяцький острог, а самі повернулися на старі місця. Белгородському воєводі було наказано відновити Маяцький острог і соляні варниці, а також повернути до Маяцького мешканців, що його покинули. Але вже в 1670 р. маячани і торські солевари взяли активну участь в селянській війні під керівництвом С. Разіна. У складі загону Олексія Хромого вони боролися проти урядових військ, роз'їжджали по Слобожанщині, як разінські агітатори [102, с. 326]. Усе це, мабуть, і підштовхнуло царську владу розпорядитися про будівництво містечка біля самих Торських озер. У 1676 р. на Торські озера було направлено Р. Маслово із завданням "для бережения от приходу воинских людей построить город по прозванию Солёный и призвать на житье из малороссийских заднепровских городов черкасс" [120, стп. 998, а. 73].

Із відписки воєводи Г. Ромодановського до Розряду від 12 січня 1677 р. видно, що до цього часу будівництво міста біля Торських озер ще не було завершено, хоча в ньому вже поселилися й обзавелися дворами 245 родин, що прийшли із "малороссийских городов", а інші продовжували приходити і селитися. Воєвода направив на Тор Б. Протасова, доручивши йому, "всякое строение и заводы и людей переписать, и тому всему учинить переписные книги" [там само].

У складених Протасовим книгах указується: "В 184 г. в Соленом построено две башни проезжие и 4 башни глухих, между башнями 161 сажень стены. Вокруг города выкопан ров шириной в две, а глубиной в полторы сажня. Имеется лес на завершение строительства города. Но достраивать город не с кем, так как ранее на строительство присылали по 225 человек служилых людей, а ныне их не прислали. Без них достроить город не возможно". З будівель у острозі зазначені: приказний двір, вартове приміщення, склад для збереження зброї, колодязь [там само, а. 74]. Ф.Алексеев, що доставив до Розряду переписні книги, розповів, що жителі Соляного містечка "пришли все из малороссийских и с разных мест тому года два, а живут они все в том городе из соляного промыслу" [там само, а. 79]. Він також повідомляв, що навесні, після польових робіт, на Тор для виварки солі приїжджають 10 тис. і більше "промисловців" і варять кожний для себе сіль. Влітку "у робочу пору" вони повертаються, а на промислах зимувати залишаються "деякі". Мешканці Соляного скаржилися на часті набіги татар і просили "додати наряду, зілля і свинцю", попереджаючи, що, у випадку незадоволення їхнього прохання, вони не зможуть захистити містечко і змушені будуть повернутися на колишні місця [там само].

Як поставився уряд до прохань мешканців Соляного, коли і ким добудовувалося місто, на жаль, джерела не дають на ці питання прямої відповіді. У складеній 1684 р. "строельной книге"(додаток А-5) вказується: "Город Соляной ставлен острогом стоячим дубовым и сосновым лесом. Вверх по мере тот острог две сажени без чети. У того города обламы сделаны и каты накочены" [45, т.1, с. 120-122]. Наведені вище відомості про побудову Маяцького та Соляного свідчать, які труднощі доводилося долати на перших порах українцям та росіянам, щоб закріпитися на правому боці Сіверського Дінця в другій половині XVII ст., хоча Торські соляні джерела використовувалися ними ще з кінця XVI ст., а

постійне населення закріпилося біля них лише в 60-70-х рр. XVII ст. з побудовою Маяцького і Соляного острогів.

Головною оборонною спорудою в межиріччі Сіверського Дінця і Тору на той час стала Ізюмська фортеця, збудована при Ізюмській переправі під час зведення Ізюмської лінії в 1680-1681 рр. Згідно з розписом сторожової і станичної служби 1571 р. при Ізюмській переправі для нагляду за просуванням татар у межі Московської держави встановлювалася Ізюмська сторожа. У другій чверті XVII ст. на лівому березі Дінця збудували "Ізюмський окоп". В 60-х рр. того ж століття при ньому поселились вихідці з Правобережної України і збудували нове укріплення. В 1680 р. воно вже називалось містечком Ізюм, в якому проживало 70 родин [23, с. 392].

Взимку 1680 р. кримська орда здійснила напад на Слобожанщину. В зв'язку з цим царський уряд наказав валуйському воєводі М. Опухтіну підготувати пропозиції щодо зведення нової оборонної лінії, яка захищала б Слобідську Україну від нападів татар. У квітні цього ж року воєвода відправив до Москви "чертеж" нової лінії. Вона повинна була від Белгородської лінії проходити через м. Валуйки, Царборисів, Ізюм, Балаклею, Зміїв, Валки до р. Коломак. Керівництвом спорудженням лінії покладалося на харківського полковника Г. Донця. На її спорудженні були зайняті слобідські козаки та російські служилі люди.

На правому боці Сіверського Дінця в ході її будівництва в 1681 р. під безпосереднім керівництвом харківського полковника Г. Донця була закладена Ізюмська фортеця, яка складалася з "большого и малого городов". Перший був збудований на території центральної частини нинішнього міста, а другий при вершині гори Кременець. "Большой город" був обнесений "подвійним зрубом" (високим подвійним частоколом), заповненим всередині землею. Довжина його стін складала 1800 сажнів (близько 4 км). Майже четверту його частину займав замок. У замку і фортеці було 14 4-кутних веж, одна - 6-кутна. Довжина стін "Малого города" складала 334 сажні (713 м) (додаток В-4). Сіверський Донець омивав місто з трьох боків. У царській грамоті 1685 р., яка затверджувала Костянтина Донця полковником новоствореного Ізюмського полку, йшлося, що до полку приписувалося ще 13 міст, 2 з яких (Маяки і Тор) знаходились у межиріччі Дінця і Тору [23, с. 393].

Якщо на перших порах татари не наважувалися нападати на Ізюм, то з 1690 р. відмічаються їх спроби зруйнувати фортецю. Особливо почастішали їх напади між 1713 і 1735 рр. Незважаючи на це, населення міста зростало. Якщо в 1732 р. в Ізюмі проживали 22 чол. козацьких старшин, 249 виборних козаків, 782 підпомічники, 13 підсусідків і 206 чол. прислуги, то у 1773 р. населення складало близько 4600 чол., у т. ч. 20 купців [там само]. У 1783 р. Ізюм втратив оборонне значення, артилерія з міста була перевезена на Дніпровську лінію, яка щойно зводилася.

Крім розбудови м. Ізюма, на правому боці Сіверського Дінця в ході зведення Ізюмської лінії велика увага була зосереджена на північно-західній її ділянці, між річками Коломак і Мжею, де проходила Муравська дорога. У липні 1680 р. російські "ратні люди" та козаки Сумського і Харківського слобідських полків під керівництвом генерала Г. І. Косагова насипали земляний вал і викопали перед ним рів між Мжею і Коломаком, при валу збудували два укріплені міста - Високопілля та Новий Перекоп. Високопілля було закладено при вершині р. Коломак. Основу міста складала земляні насипи, укріплені з середини двосажневою (4,3 м) дерев'яною стіною. Місто мало 5 веж, у тому числі одну дерев'яну, чотири - земляних. Кутові вежі-бастіони виступали далеко за лінію кріпосних стін. Друге нове місто Новий Перекоп (в джерелах зустрічається назва просто Перекоп або Малі Валки) було збудоване на лівому боці р. Мжі при Великому Валківському лісі. Воно мало дві лінії укріплень: зовнішню - земляний вал квадратний за формою, завдовжки 423 сажні (близько 901 м) і внутрішню - дерев'яний острог. По кутах земляного вала знаходилися 4 земляних вежі, а по кутах дерев'яного містечка - 4 дерев'яних вежі. У 1681 р. в Новому Перекопі числилося 218 черкас "городовой служби" [19, с.165].

Від Нового Перекопу лінія повертала на південь, прикриваючи м. Валки, що розташовувалося при впадінні в р. Мжу річки Тарушки. Після пожежу навесні 1680 р. місто було відбудоване. Воно складалося з двох дерев'яних фортець: острогу, збудованого з дубового лісу завдовжки 208 саж. з проїзною вежею та "города" (273 саж.) з трома проїзними вежами. Посад міста прикривала острожна стіна в 1350 саж. На кріпосних стінах були встановлені дві гармати і дві пищалі [19, с. 169]. "Городову службу" несли 456 чол., серед них 448 "черкас". Від м. Валок лінія правим боком р. Мжі проходила до Сіверського Дінця, прикриваючи укріплені міста Водолаги, Соколів і Зміїв. В залежності від

місцевості вона складалася із земляного валу, лісових засік, надовбів на заболоченій місцевості. Загальна її протяжність складала від м. Коломак до р. Сіверський Донець 109 км [19, с.173].

Загалом Ізюмська лінія прикривала територію Слобідської України, перекиваючи і Муравську, і Ізюмську саки (додаток В-5). Із заходу вона йшла від міста Коломак (нині Валківський район Харківської обл.), правим берегом однойменної ріки (14,9 км), а потім, перейшовши річку, повертала на південний схід до міста Високопілля. Від Високопілля (самої північної точки на західній її ділянці), йшла вздовж річки Мжі (права притока Сіверського Дінця), прикриваючи міста Новий Перекоп, Валки, Водолаги, Соколів, Зміїв. Біля Гомольжинського лісу (місце впадіння в Сіверський Донець невеликої річки Гомольжі) переходила на лівий бік Сіверського Дінця і проходила на південний схід до впадіння в нього р. Оскол, включаючи міста Бишкін, Андрієві Лози, Балаклею, Савінськ, Ізюм (на правому боці Дінця). Відтак правим берегом Осколу повертала на північний схід і йшла до впадіння в Оскол річки Валуй, включаючи міста Цареборисів, Остропілля, Куп'янськ, Дворічне і Кам'янськ. При впадінні р. Валуй лінія перетинала Оскол і продовжувала йти в тому ж напрямі до з'єднання з Белгородською біля міста Усерда. На ділянці від Осколу до Усерда на лінії знаходилися ще два міста - Валуйки і Полатів [19, с.156-196]. Загальна довжина лінії, за підрахунками В.П.Загоровського, складала від Коломаку до Усерда 530 км [19, с.196].

У той же час за лінією залишилося фактично все межиріччя Дінця і Тору (Казенного Торця) з Торськими соляними промислами, містами Тор і Маяки та Святогірським монастирем. Тому в 1680 р. за вказівкою царя белгородським воєводою П. І. Хованським було оглянуто містечко за Ізюмською лінією, тобто в межиріччі Дінця і Казенного Торця з метою вжиття заходів щодо їх укріплення. Оскільки під час огляду особлива увага була приділена території на північний захід від р. Тор, то можна допускати, що для складення плану будівництва нової Торської лінії скористалися пропозиціями В. Струкова, поданими до воєводської канцелярії ще в 1666 р. і спрямованими на захист соляних промислів на Торських озерах та Святогірського монастиря.

На підставі пропозицій П. І. Хованського у воєводській канцелярії склали "кошторис і креслення" та відправили до Розрядного приказу. Після чого 22 березня 1684 р. на ім'я белгородського воєводи О. Шеїна надійшла царська грамота з вказівкою: "В защиту от приходу воинских людей Мояцкому, Святогорскому монастырю, Торским озерам, Цареву-Борисову и иным украинным черкасским городам от города Изюма, от реки Северского Донца, вниз по Донцу по степи, по урочищам через Черкасский лес по Голой Долине, через реку Торец (Сухий Торець) до верховья реки Тору (місце злиття Сухого Торця з Казеним) сделать земляной вал и деревянные крепости, где какие пристойно; а от устья реки Торца, где впала в реку Тор, вниз по реке Тору до устья сделать земляные и всякие крепости; а город Мояцкий с прежнего места перенести на усть реки Тору, где впал Тор в реку Северский Донец" [120, стп. 1530, а. 894-897]. Будівництво укріплень було доручено Харківському та Охтирському слобідським полкам і служилим людям "украинных городов".

Про те як була виконана ця вказівка уряду свідчить "строельная книга", доставлена харківським полковником Г. Дінцем у листопаді 1684 р. до воєводської канцелярії (додаток А-7). У ній вказується, що при гирлі ріки Тор, куди передбачалося перенести Маяцький острог, побудували нове містечко, острог якого мав 6 веж, а довжина стін без веж складала 174 сажні. Оскільки жителі Маяцького, посилаючись на те, що вони живуть в основному за рахунок доставки дров на Торські соляні промисли, відмовилися переселятися в новозбудоване містечко, то доручили осадчому Семену Бронці заселяти його новопоселенцями. До осені Бронка оселив у новозбудованому містечку 5 родин "черкас" і попа. Від новозбудованого містечка на лівому березі Тору насипали земляний вал і викопали рів, а на болотистій місцевості установили надовби. При татарських переправах вали збудували на обох боках ріки. Від Торських озер намічалось насипати вал і викопати рів через степ до річки Голої Долини. Такі ж укріплення планувалося збудувати в верх по річці Сухий Торець до Черкаського лісу, а в лісі вирубати засіку. Між річкою Голою Долиною і Черкаським лісом планувалося збудувати ще одне містечко. Однак через неявку на будівництво козаків Охтирського полку і служилих людей південних міст козаками Харківського полку була влаштована лише засіка в Черкаському лісі довжиною 3230 сажнів і побудовано 60 сажнів валу. Від Черкаського лісу лінія повинна була проходити степом, а потім через Теплинський ліс до верхів'я річки Кам'янки, від неї - до Сіверського Дінця. Її довжина повинна була складати 12488 сажнів (26,4 км). Проте на цій ділянці лише від Сіверського Дінця улаштували в лісі засіку і насипали в степу вал та викопали рів, що разом

складало 13,84 км (засіка - 10,28 км, а вал - 3,56 км). Усього козаками Харківського полку були побудовані за літо й осінь 1684 р. укріплення на 18 верстах. Недобудовану частину лінії передбачалося завершити в наступному році, 23 січня 1685 р. царською грамотою на ім'я воєводи О.С. Шеїна було скасоване рішення про завершення будівництва лінії [55, с.183].

Загроза татарських нападів на українські та російські землі змушувала царський уряд наприкінці XVII ст. постійно турбуватися про стан новозбудованих міст, особливо тих, що знаходилися на правобережжі Сіверського Дінця. Так, влітку 1690 р. белгородський воєвода направив на Тор загін М. Ізмайлова з дорученням відновити погорілу під час нападу татар міську стіну Соляного та оберігати мешканців. До загону Ізмайлова по дорозі приєдналися козаки Охтирського й Харківського полків. Наприкінці літа й на початку осені вони не тільки відновили стіни фортеці, поглибили рів і замінили прогнилі надовби, але й збудували ряд нових укріплень навколо соляних промислів. Надовбами обнесли місця розташування чумаків, що приїжджали на промисли за сіллю. Загальна довжина збудованих укріплень склала 1863 сажні. У будівельних роботах брали участь 2560 чоловік [120, стп.1097, а. 203].

Через чотири роки на укріпленні Соляного були зайняті війська думного дворянина і стольника В. Ведеревського. У серпні 1694 р. він повідомляв белгородському воєводі Б. Шереметеву, що до 28 липня стояв з військом під Соляним і його солдати насипали земляний вал від кріпосної стіни до озера й солеварних куренів протяжністю 334 сажні. На валу збудували вежі й бійниці [120, стп. 153, а. 1-3]. Але уже через 2 роки Соляне довелося відбудовувати фактично наново. У серпні 1696 р. містечко Соляне і його посад "згоріли" [120, стп. 1634, а. 64]. Белгородський воєвода терміново відрядив на Тор полк С. Короб'їна для відбудови міста. Дорогою до нього приєдналися козаки Харківського та Ізюмського полків на чолі з полковником Ф. Шидловським. Спільними зусиллями солдат і козаків місто було відновлене, але замість двох проїзних веж збудували лише одну (додаток В-6) [там само, а. 68-70]. Однак уже навесні 1697 р. мешканці Соляного вимушені були за стінами фортеці ховатися від нападу орди. На Голій Долині вона напала на "дров'яний табір", але козаки, що його супроводжували, вступили в бій і билися з ранку до півдня, примусивши татар відступити. При відступі вони спалили покинутий мешканцями посад Соляного і соляні варниці. Гарнізон містечка і мешканці "відбилися й відсиділися за стінами острогу" [120, стп.1610, а. 92]. Очевидно, після цього більшість з постраждалих міщан покинула Соляне й подалися на р. Бахмут, де козаки Сухарівського юрту уже з 1683 р. виварювали сіль із майже втричі вищої за концентрацією ропи. До них приєдналися також маячани й райгородці, завдяки чому там у 1701 р. уже існувала слобода [106, с.134].

Вторгалися в 1696 р. татари в межі України й в інших районах. Окремі загони заходили за Ізюмську лінію і доходили до м. Валуйки. І лише після підписання Константинопольського договору настало на деякий час затишшя. За Константинопольським договором 1700 р. та межовими уточненнями 1705 р. південні кордони Росії проходили від м. Азова по берегу моря до Міуського лиману, від нього прямою лінією до впадіння в р. Берду її лівої притоки Каратиш. Відтак Бердою виходили на р. Кінські Води, її правим берегом - до Дніпра.

Таким чином, подальше заселення й освоєння південних районів Росії й України наприкінці XVII ст. примусило російський уряд вживати ряд заходів для гарантії безпеки південних окраїн від набігів орд кримського хана і ногайських мурз. З цією метою в 1680-1681 рр. була збудована Ізюмська оборонна лінія, що прикривала Слобідську Україну, та її продовження - Торська (1684 р.). У 1680 р. воєвода Белгородського полку Г. І. Косагов, під керівництвом якого зводилася західна ділянка Ізюмської лінії, обстежив район між нею і Дніпром і запропонував цілу систему укріплень, здатних перекрити Муравську сакму і не допустити раптових набігів татар на територію Лівобережної і Слобідської України. Однак у 80-х рр. XVII ст. ці укріплення з різних причин не були збудовані.

Наприкінці 70-х рр., у зв'язку з російсько-турецькою війною, збільшується кількість приїжджих на Торські соляні промисли чумаків. Однак низька концентрація соляної ропи в озерах, особливо в період весняних і осінніх дощів, постійні набіги татар спонукали солеварів шукати нові соляні джерела. На рубежі 70-80-х рр. торськими солеварями були відкриті нові соляні джерела на лівому боці Сіверського Дінця по обидва боки р. Чорний Жеребець. У 1683 р. донські козаки Сухарівського юрту відкрили соляні джерела на річці Бахмут. Оскільки ропа бахмутських соляних джерел за концентрацію солі перевершувала торську, то незабаром на Бахмут перемістився центр солеваріння.

Сюди після розорення в 1697 р. татарами соляних варниць на Торі переселилася більшість торян, а також і маячан [45, с.60-61]. У 1701 р. під керівництвом полковника Ізюмського слобідського полку на середній течії р. Бахмут розпочалося будівництво соляних варниць, складів для зберігання солі, митної застави, церкви, бані та житлових будівель. У 1702 р. мешканці слободи звернулися через белгородського воєводу до царя за дозволом збудувати острог, за стінами якого можна було б сховатися під час нападів "воинских людей". 14 серпня 1702 р. із царської канцелярії воєводі була направлена грамота, яка зобов'язувала його направити на Бахмут "кого пригоже", щоб переписати усіх людей, що поселилися там. Воєвода направив на Бахмут поручика Петра Язикова, яким було встановлено, що на Бахмуті 36 росіян (торських, маяцьких та інших міст мешканців), 112 українців (мешканців Тору і Маяків) та 2 донських козаки, які прибули сюди для виварки солі. В їх розпорядженні знаходилося 29 ропних колодязів, 49 дворів, 49 хат, 11 комор, 48 куренів і землянок [77, с. 36].

У наступному році на Бахмут направили капітана Скорихіна, яким було складено перший опис новозбудованого містечка (додаток А-10). У ньому зазначається, що містечко збудоване з обох боків р. Бахмут стоячим дубовим острогом з двома воротами. Довжина стін острогу через річку становила 61 сажень, а ширина -17. В самому острозі житла ніякого на той час не було, а біля нього з правого боку вверх за річкою, на посаді, знаходилася каплиця. Поблизу неї - митниця Ізюмського полку і Семенівської канцелярії, для збору мостового, ратуша Ізюмського полку. Навколо митниці та ратуші козаками Ізюмського полку, торськими та маяцькими мешканцями було збудовано 15 комор для торгівлі та 9 кузень. У місті побудувались і жили своїми дворами 54 козаки Ізюмського полку, з різних російських міст - 19 родин. Біля солеварних колодязів було влаштовано 140 солеварних сковорід козаків Ізюмського полку та 30 сковорід мешканців різних південноросійських міст [там само, с. 37].

1. 3. Зведення оборонних споруд на лівобережжі Дніпра

З другої чверті XVII ст., значною мірою за рахунок переселенців із Правобережної України, інтенсивно заселялася південна частина Гетьманщини. Якщо до цього часу поселення не виходили за рубіж річки Псьол, то в другій чверті заселяється межиріччя Псла і Ворскли. На цій території згодом сформувалися Миргородський, Гадяцький і Полтавський полки. Після 1660 р. в межах Полтавського полку на новоосвоєваних землях сформувалися Старо- і Новосанжарівська, Білицька, Соکیلська, Кишенська, Переволочанська сотні [49, с. 83-90]. Внаслідок посилення переселенського руху з Правобережної на Лівобережну Україну під час польсько-турецької війни 70-х рр., у ході якої від Польщі до Туреччини відійшло Поділля, заселяється за рахунок нових переселенців межиріччя Ворскли й Орелі. Вихідці з Умані, після переселення на Лівобережжя, осіли на Орелі і заснували в 1674 р. при гирлі річки Нехворощі містечко Нехворощу, при впадінні в Оріль річки Маячки - містечко Маячку, а на Царичанському урочищі - Царичанку. У 1677 р. ладиженцями був заснований Китай-Город. При гирлі Орелі у 1678 р. було відбудоване засноване раніше запорожцями містечко Орлик. Згодом перераховані містечка стали центрами Орільської, Маяцької, Нехворощанської, Царичанської та Китайгородської сотень [40, с. 723]. Таким чином, до кінця 70-х рр. XVII ст. Оріль стає своєрідним рубежем просування на південь населення Лівобережної України і водною перешкодою на шляху вторгнень кримчаків у її межі. На південь від Орелі, особливо на берегах Самари, знаходились запорозькі зимівники [55, с.158]. Нині доведено, що до побудови Богородицької фортеці при гирлі Самари знаходилось козацьке містечко Самар (Стара Самара). Це дає підстави стверджувати, що запорожці будували оборонні споруди не лише на правобережжі Дніпра, але й на лівобережжі [7, с. 120].

Будівництво Ізюмської лінії, що перетинала Муравську та Ізюмську сакми, не усунуло повністю загрозу вторгнення татарських орд у межі України та Росії. Часто вони, обходячи з заходу Коломак, через територію Гетьманщини вторгалися в межі Слобідської України. На це звернув увагу воєвода Белгородського полку П. І. Хованський в одному із своїх повідомлень ще восени 1680 р. [19, с.15]. Він вважав, що про зміцнення західної ділянки кордону повинен подбати в першу чергу малоросійський гетьман І. Самойлович.

Влітку 1680 р. генерал Г. І. Косагов, що відповідав за зведення західної ділянки Ізюмської лінії, зробив виміри, "волочачи колоду", від слобідських містечок до Дніпра вздовж рік Берестової та Орелі. В результаті чого з'явився "чертеж краю українного", від вершин річок, що впадають у Донець, до вершин річок, впадаючих в Дніпро і до самого берега Дніпра [37, с.320]. У березні 1682 р. Г. Косагов відвідав у Батурині гетьмана І. Самойловича й ознайомив його з планом будівництва оборонних споруд між Дінцем і Дніпром.

Згідно з планом Г. Косагова необхідно було побудувати дві лінії: одна з них мала проходити від Ізюмської лінії вздовж р. Коломак до її злиття з Ворсклою, друга - від Водолазького рову по берегах Берестової і Орелі до містечка Нехворощі [37, с. 331]. З листа І. Самойловича на ім'я царя видно, що в російських урядових колах питання про будівництво лінії від Сіверського Дінця до Дніпра вже було погоджене. І лише І. Самойлович, посилаючись на малу заселеність прилеглих до лінії територій, на віддаленість розташування від лінії гетьманських полків, відправка котрих на будівництво лінії негативно позначилась би на їхньому господарстві, на неможливість зведенням лінії усунути небезпеку татарських вторгнень, відхилив пропозицію про будівництво лінії в 1682 р., обіцяючи в наступному році самому, або через довірену особу оглянути район, призначений під поселення переселенців із Правобережжя і вирішити питання щодо будівництва лінії [37, с. 380].

Будівництвом лінії передбачалося вирішити одночасно два питання: перекрити Муравську дорогу і захистити від татарських вторгнень Лівобережну Україну, створити умови для поселення великої партії переселенців із Правобережної України. Рішення останнього питання було дуже злободенним, тому що після Бахчисарайського договору турецький султан віддав землі Правобережної України, що відійшли до Туреччини, у володіння молдавському господарю Іоні Дуці і той, порушуючи всі умови став заселяти їх, запрошуючи поселенців на "слободи" не тільки з Правобережної, але й Лівобережної України та Слобожанщини. Зведенням лінії уряд також сподівався взяти під свій контроль зв'язки Гетьманщини з Запорожжям [37, с. 332].

Можна припустити, що не одна лише позиція І. Самойловича вирішила долю лінії. Швидше за все, після підписання Бахчисарайського договору, з одного боку, російський уряд сподівався на припинення набігів татар, з іншого, - в умовах нової міжнародної ситуації, що складалася з формуванням "Священної ліги", вважав за можливе перейти від тактики оборони до тактики наступу на Крим. Цим, мабуть, і пояснюється також припинення в 1685 р. робіт на зведенні Торської лінії.

У той же час ідея будівництва оборонних споруд на лівобережжі Дніпра все більше знаходить підтримку в московських урядових колах. Про це переконливо свідчить текст листа запорожців до гетьмана І. Самойловича від 4 квітня (старий стиль) 1684 р. У ньому вони писали: "...Випало нам напевне знати з усіх усюд та й від певних людей заходять до нас чутки, що їхні милості бояри і воеводи та всі начальні полководці доконечно урадили в себе й постановили стягтися з військами монаршою силою на Самару і, осадивши міста, а наші вольності прикоротивши, взяти нашу владу в свої руки, а нас з річки Дніпра викоренити..." У листі вони висловлювали сподівання, що цього не відбудеться, що гетьман не допустить цього [Величко, с. 299]. Однак уже в листі від 26 квітня 1686 р. зазначалося: "... А тепер виказується інакше, що сам, ваша милість, винаходиш свої рейментарські способи вже не заступати, а розоряти нас, низове військо, оскільки, щоб витіснити нас з лугів і віток Дніпрових, старовічних наших козацьких жител, урадилися з московськими боярами, а найбільше зі своїм сватом Шереметом (мається на увазі зять Самойловича Ф. П. Шереметєв, якого в 1685 р. було призначено київським воеводою), побудувати нижче Самари понад Дніпром міста, чого ми ніколи не сподівалися..." [там само, с. 309].

Найбільш реально це питання постало після невдалого походу російсько-українських військ на Крим у 1687 р. і знайшло своє відображення в Коломацьких статтях. Зокрема в статті 20-й говорилося: "Також гетьманові і старшині, служачи свято великим государям та великій государині, їхній царській пресвітлій величності, виказати дбання для притиснення і стримування Криму від походу кримських орд війною як на великоросійські, так і на малоросійські міста і зробити на цьому боці Дніпра навпроти Кодака шанець у такий спосіб, як і Кодак, а на ріці Самарі, і на ріці Орелі, і в гирлах річок Берестової та Орчика побудувати міста і заселити їх малоросійськими жителями. І розіслати про те в усі тамтешні міста універсали, щоб жили на тих-таки місцях, хто хоче мати поселення, і то без усяких перепон" [там само, с. 359-360].

Готуючись до нового походу на Крим "великі государі Іоанн та Петро Олексійовичі зі своєю сестрою, великою государинею царівною Софією Олексіївною, як зазначає С. Величко, "розсудили спершу за краще побудувати на Самарі місто, щоб складати в ньому не тільки потрібні військові, хлібні припаси, але й гармати та інші всілякі припаси й вантажі, щоб, повертаючись від Криму, не возити всіх тих військових вантажів у внутрішні міста своєї держави, а залишати їх у тому новозбудованому місті Самарському для майбутньої військової кампанії"[там само, с. 365].

Щоб здійснити цей намір московські правителі після Водохрещі прислали свого посланця до Мазепи, щоб він з усім малоросійським військом готувався до раннього походу для будівництва нового міста на Самарі. Виконуючи монарший указ, гетьман розіслав в усі полки свого регіменту розпорядження, щоб старшина і всі козаки готувалися до походу на п'ять місяців. Як тільки настала весна "з квітами і травопасами", гетьман з усім малоросійським військом рушив до визначеного місця. Рушив туди ж і ближній околицький і севський воєвода Леонтій Романович Неплюєв. Будівництво міста при гирлі Самари тривало з березня до серпня 1688 р. під наглядом присланого з Москви німця-інженера полковника Вільяма фон Зелена. Оскільки основні роботи були виконані до свята Пресвятої Богородиці, то збудована в ньому церква була названа на її честь, а місто стали називати Богородицьк (детальний його опис подається в додатку А-10, а його план - додаток В-7). Колишнє м. Самар опинилось на передмісті Богородицька.

На той час воно було одним з найбільших міст в регіоні. Довжина його земляних валів складала 1641 сажень, а їх висота сягала 2,5 сажнів. У фортеці знаходився не тільки двір воєводи, але й гетьмана. Разом з воєводою до фортеці прибув численний штат служилих людей та гарнізон понад 4000 чол. Першим воєводою новозбудованого міста було призначено К. Малієва, якого незабаром змінив комендант Кодацької фортеці Г. Косагов [41, т.1.с. 411]. На посаді Богородицька уже у вересні 1688 р. проживало понад 1000 українців. Не тільки військам, але й мешканцям міста заборонялося чинити будь-які кривди запорожцям.

У наступні роки "це місто з церквами й будинками було добудоване остаточно. І відтоді за монаршим указом почали там жити позмінно московські воєводи з піхотним військом і почали там залишати склади хлібних запасів, всіляких військових речей та тягарів, і було так впродовж 23 літ, аж до остаточного розорення того міста, що сталося в 1711 році" [Величко. Т.3, с. 365-366].

Крім Богородицької фортеці, Мазепа планував ще збудувати другу фортецю при гирлі річки Бик, що впадає зліва в Самару при Муравській дорозі, якою "бусурмане-татари ходят подь города царского величества и если посадить в ту крепость людей, то от той сторожи никто не мог бы скрыться и пробратъся тайно в города" [110, т.3, с. 50]. Однак цей задум здійснити йому не вдалося. Очевидно, не останню роль відіграло й негативне ставлення запорожців до зведення на їх землях оборонних споруд за вказівкою царського уряду. Першими проти заходів уряду відкрито наважилися виступити ченці Самарського монастиря. Російські війська, повертаючись з походу на Крим у 1689 р., за розпорядженням В. Голіцина оточили монастир і вчинили жорстоку розправу над незадоволеними. Крім того, за наказом Голіцина було підібране місце для зведення другої фортеці в межах запорозьких земель. Заклали її 20 червня 1689 р. "на угожем и оборонном месте, у вод, родников, лесов, сенных покосов, ровных и хлебородных полей" на цій же р. Самарі, при урочищі Сорок Байраків [110, т.3. с. 62].

Богородицька фортеця уже в 1690 р. успішно довела свою обороноздатність при спробі її штурму прихильниками Петрика, яким удалося спричинити їй збитки лише на посаді. З 1695 р. вона стає головною базою підготовки російських і українських військ до Дніпровських походів, які були складовою частиною Азовської операції і боротьби Росії за вихід до Чорного моря. Якщо в 1695 р. Петру I не вдалося взяти Азов, то спільні зусилля російських військ, гетьманських полків і низового козацтва увінчалися взяттям Кизи-Кермена, Тавані (Мустріт-Кермена), Аслан-Кермена і Мубеурек-Кермена - турецьких фортець в пониззях Дніпра. Російсько-українські війська не тільки оволоділи цими турецько-татарськими форпостами, але й закріпилися в них. Якщо дві останні фортеці були зруйновані при відступі самими турками і татарами, то Кизи-Кермен, через великі руйнування під час штурму та неможливість швидкої відбудови, було також зруйновано російсько-українськими військами, щоб її не використав противник, зато в Таваньській фортеці восени та взимку 1695-1696 рр. проводились українсько-російськими військами ремонтні роботи, головна мета яких полягала в гарантуванні безпеки українсько-російського гарнізону, що був залишений там на зиму.

В той час, коли виснажені боротьбою за турецько-татарські форпости в пониззях Дніпра російсько-українські війська розійшлися по домівках, татарські орди в січні 1696 р. вчинили спустошливий напад на територію Гетьманщини. Вторгнення здійснювалося двома напрямками. З-за Самари наступали кримські та ногайські татари, калмики і черкеси; з-за Дніпра - Білгородська орда. В першій половині січня вони попалили села й хутори понад Оріллю, а в середині місяця Голтвянським шляхом рушили в глибину Гетьманщини. Гетьман, зібравши свої війська та заручившись підтримкою російських військ під командою Б. Шереметева, виступив на зустріч татарським ордам. Дізнавшись про рух українсько-російських військ, татари відступили на початку лютого, втративши не тільки багато награваного, але й людей під час переправи через Дніпро та Ворсклу.

У 1697-1698 рр. українсько-російським військам довелося й далі зміцнювати і відстоювати відвойовані в османів фортеці, також вони вели розвідувальні походи під Очаків, Кінбурн, про можливість завоювання виходу до Чорного моря. В той же час представники "Священної ліги" вели активні переговори з Туреччиною, намагаючись підписати з нею тривалий мир.

26 січня 1699 р. на мирній конференції в Карловицях було підписано мирний договір на 25 років між Туреччиною і представниками європейських країн, що прискорило підписання Константинопольського договору з Росією в 1700 р. Згідно з ним вперше визначалися чіткі кордони між Росією і Туреччиною. До Росії відходив Азов з прилеглими до нього територіями. Від Азова кордон проходив берегом Азовського моря до правого берега Міуського лиману, а від нього - прямою лінією до впадіння в Берду річки Каратиш, по останній - до Кінських Вод, Кінськими Водами до Дніпра. Одним словом вперше Османська імперія визнала право Росії на землі Війська Запорозького. Турецькі фортеці, зайняті українсько-російськими військами в 1695-1696 рр. в пониззях Дніпра підлягали зруйнуванню без права відновлення будь-ким із учасників, що підписали Константинопільський договір. Сторони погодилися не будувати укріплень і не заселяти земель від кордонів Січі до Перекопу та Очакова, а використовувати їх для промислової діяльності населення обох держав.

Особливу увагу російський уряд приділив зміцненню свого становища на Азовському узбережжі після взяття Азова в 1696 р. Поряд з укріпленням Азова, на захід від нього в Троїцькій бухті було збудовано Таганрог, що став не тільки військово-морською базою Росії на Азовському морі, але й важливою торговою гаванню. Для його охорони із суші в 1702 р. біля гирла р. Міус була збудована Семенівська фортеця і оборонна лінія довжиною 8 верст, посилена по краях Павлівською (при р. Міус) і Черепахінською (на березі Азовського моря) фортецями. На березі Дніпра, навпроти Запорозької Січі, в 1704 р. українськими козаками і російськими військами було збудовано земляну фортецю Кам'яний затон [38, с. 24].

Однак невдалий Прутський похід Петра I фактично звів нанівець ці завоювання і загальмував процес заселення Північного Приазов'я. За підписаними Росією і Туреччиною Прутським, Константинопольським і Адріанопольським трактатами, Росія позбавлялася всіх придбань, отриманих за Константинопольським договором 1700 р. (загальною площею в 138,47 кв. миль) [103, с. 3]. До Туреччини відходив Азов з усіма навколишніми оборонними спорудами; Таганрог, Кам'яний Затон і Богородицька фортеця підлягали зруйнуванню (при цьому артилерія з Кам'яного Затону передавалася Порті), а на місцях обох фортець сторони позбавлялися права будувати нові оборонні споруди. Кордон між Росією і Кримським ханством устанавлювався по вододілу Самари й Орелі з застереженням, що територія, яка прилягає до Самари, належить до Порті, а територія, що прилягає до Орелі - до Росії. При цьому жодна із сторін не мали права між Самарою й Оріллю будувати будь-які укріплення [84, т. V, № 2687].

Остаточне розмежування території між Росією і Туреччиною було проведене в липні 1714 р. за участю представників обох сторін. Перший прикордонний знак був устанавлений у 5,75 години кінного шляху від Дніпра; другий - за річкою Проточ при великому лісі Кара-Агост на відстані від рік в п'ять з напівчвертю години кінного шляху; третій - при ріці Кільчені - 4,75 години кінного шляху, у місці названому Чик-Рак, напроти річки В'язівки; на відстані 2,5 години - четвертий; потім за річкою Меншою Тернівкою в 4 години їзди - п'ятий; на Великій Тернівці на відстані 6 годин їзди - шостий; сьомий - на лівому витоці Самари поруч зі старим курганом. Потім, переїхавши через витoki річки Грунської, допливу Тора, і після години їзди узгір'ям і маленькою сухою ліською долиною на правому боці великої степової дороги був устанавлений 8-й знак. Від цього знака кордон йшов правим боком

Кривого Торця до його верхів'їв і при його витоках поруч з стародавнім розритим селітряним курганом був установлений 9-й знак у вигляді двох курганів. Відтіля по вододілу Бахмута, Лугані і Кринки. На місці, названому П'ять Байраків, був установлений 10-й знак. Від нього кордон йшов до великого степового урочища Кара-Депе, над вершиною р. Лугані. Праворуч від нього по обидва боки великої степової дороги було встановлено 11-й знак. Потім кордон проходив вздовж степової дороги і при вершині долини Ольховатого Колодязя по обох боках дороги насипали 2 кургани - 12-й знак. Далі він продовжував проходити згаданю дорогою, залишивши з лівого боку Леонтіїв Байрак, і 13-й знак було встановлено по обох боках дороги зліва від Саур-Могили в двох годинах їзди. 14-й знак також був установлений при дорозі до Черкаського острову, на пригірку за Міуською переправою. Від цього знаку кордон йшов прямо до витоків р. Тузли, а потім по її правому боці вниз до Кам'яного Броду, де був установлений 15-й знак у вигляді курганів навпроти вершини річки Темерник. На вершині Темерника насипали два кургани - 16-й знак. Від цього знаку кордон йшов по р. Темерник до її впадіння в Дон. 17-й знак був установлений на березі Дону по обидва боки р. Темерник [46, т. V, № 2834].

Новий кордон проходив майже поруч не тільки з важливими населеними пунктами Слобожанщини, але й загальновідомими центрами солеваріння - Бахмутом і Тором, складаючи для них серйозну загрозу. Тому російський уряд змушений був приділяти велику увагу зміцненню їх обороноздатності. Особлива увага була звернена на місто Бахмут. Це пояснювалося не тільки його крайнім прикордонним розташуванням (після зруйнування Таганрога і передачі Туреччині Азова), але й місцевими соляними промислами, що стали інтенсивно використовуватися казною.

Висока концентрація ропи бахмутських соляних джерел приваблювала "солепромисловців" з різних регіонів. Лише через якихось 20 років після їх відкриття і 3-х років від побудови стаціонарних варниць, у 1704 р. сіль виварювали там уже на 170 сковородах-чренах (з яких 140 належали козакам слобідських полків, 30 - людям з різних міст південно-західних повітів Росії і донським козакам [97, с. 65]. Суперечки за соляні промисли на Бахмуті між старшиною слобідських полків і Війська Донського спонукали Петра I в 1704 р. видати указ про їх відписку "на казну" [120, оп.8, спр.162, а.1-10]. Це рішення викликало протест місцевих солеварів. На чолі з солеварним отаманом К. Булав'їним наприкінці 1705 - початку 1706 р. вони розорили промисли, що послужило поштовхом до повстання К. Булав'їна. Оскільки Бахмут був одним із центрів повсталих, то урядові війська фактично зруйнували його влітку 1708 р. Через рік, влітку 1709 р., направляючись із Таганрогу під Полтаву, Петро I зупинився в Бахмуті, ознайомився з його станом і наказав відновити казенне солеваріння та відбудувати місто. Якщо в липні 1709 р. в Бахмуті виварювали казенну сіль лише на одній сковороді, то в 1714 р. - уже на 187 [111, а.108]. У 1710 р. на лівому боці річки Бахмут заклали невелику земляну фортецю у формі прямокутника, що мала служити цитаделлю. По середині переднього валу був розташований бастион, що забезпечував їй флангову оборону, а по кутах бічних сторін для цієї ж мети спорудили напівбастиони. Горжа (задня неукріплена частина цитаделі) була замкнена валом у вигляді вхідного тупого кута. Простір між горжею і берегом ріки, на якому лежало місто, було також огорожено валом неправильного ламаного вигляду. Фортечний вал мав 10 футів (більше 3 м) висоти, а викопаний уздовж вала рів 10 футів глибини. При підшві ескарпу (оборонної галереї) знаходився палісад. Солдатські слободи, розташовані по обох берегах ріки, були оточені невеликим земляним валом з малими бастионами і дерев'яними вежами (додаток В-8 - центральна частина плану). Гарнізон фортеці складався із 14 штаб- і обер-офіцерів, 490 чоловік "нижніх чинів" [38, с.520]. Після передачі Туреччині Таганрогу й Азова до Бахмута була перевезена артилерія, а також переведена частина їхніх гарнізонів. У подальшому зміцнення фортеці продовжували удосконалювати. У 1723 р. земляним валом, ровом і палісадом обнесли і соляні варниці. На валах установили 10 гармат, а гарнізон, що охороняв промисли збільшили на 300 чол. [113, спр.3, а.18].

В період Нової Січі запорожці також стали більше приділяти уваги зміцненню обороноздатності своїх територій, зокрема на схід від Дніпра. Найбільше в джерелах йдеться про Кальміуську паланку, адміністративним центром якої на перших порах вважається Домаха, а з 30-х рр. XVIII ст. Кальміуська слобода, що виросла під її прикриттям і стала не тільки адміністративним, але й господарським центром регіону. У 1754 р. стараннями кальміуського полковника Андрія Порохні в слободі була збудована Святомиколаївська церква. При тому, будівельні матеріали для неї за домовленістю чумаки, що їхали за рибою, доставили із самарських лісів, а внутрішнє оздоблення було

придбане у Черкаській станиці. Однак під час останнього нападу на українські землі кримської орди наприкінці 1768 р. слобода і форпост були зруйновані. Про це свідчать не тільки писемні джерела, але й матеріали археологічних розкопок 30-х рр. XIX ст.

У 1771 р. адміністрація паланки повернулася до слободи і почала її відбудову. Замість Домахи, як зауважує Й. Гільденштедт, який на початку жовтня 1773 р., проїжджаючи узбережжям Азовського моря, побував у цих місцях, вище впадіння в Кальміус Кальчика козаки побудували "земляной окоп", в якому сидів полковник з 200 козаками [73, с. 21].

Подібними були укріплення і Барвінківської паланки, яка в краєзнавчих, а подекуди й наукових дослідженнях, виступає під назвою Барвінківської стінки. Остання назва за нею, очевидно, закріпилася відповідно до її функцій - стримувати просування на землі запорожців колонізаційний рух слобідських поміщиків. Паланка остаточно була сформована на базі Барвінківського зимівника відомого активного учасника російсько-турецької війни 1768-1774 рр. полковника Івана Гараджі в 1770 р. У грудні 1768 р. зимівник під час останнього наступу кримської орди на Бахмут і Тор зазнав пограбування, що, очевидно, й спонукало власника до його укріплення і перетворення на основний форпост запорозьких вольностей на східних окраїнах, який не допускав переходу слобожан і мешканців Бахмутської провінції за згадувану вище Торську лінію. Академік Гільденштедт, проїжджаючи тут восени 1774 р., назвав укріплення паланки також "земляним окопом", всередині якого знаходилися приміщення паланкової адміністрації та козацької залози (додаток А-22) [85, с. 28].

Розділ II УКРАЇНСЬКА ЛІНІЯ

2.1. Передумови зведення лінії

Зміни в південних кордонах після невдалого Прутського походу змушували російський уряд вживати заходи, спрямовані на підвищення надійності прикордонної служби й захисту південних рубежів. Згідно з указом від 2 лютого (за старим стилем) 1713 р. пропонувалося "для захисту від ворога" набрати в Київській і Азовській губерніях у кожній по 3500 чоловік ландміліції (територіальних військ) з драгунів, солдатів, стрільців, козаків, пушкарів і відставних чинів у віці від 15 до 30 років [84, т. IV, № 2643]. Однак зазначеної кількості із числа служилих людей для ландміліції не зуміли набрати й до 1720 р. Тому в резолюції на подання князя Меншикова від 15 січня 1720 р. вказувалося, що при відсутності дворян дозволяється комплектувати ландміліційні полки "рекрутами из мужиков", тобто з гарматників, воротників, затинщиків, козаків, стрільців та інших верств населення "пашни не имеющих" [84, т. VI, № 3486]. Іменним указом від 7 січня 1722 р. з Військової колегії підкреслювалася необхідність подальшого комплектування ландміліції і визначався податок з однодвірців на її утримання [84, т. VI, № 3994]. Важливе значення для формування ландміліції мав Сенатський указ від 12 грудня 1722 р., прийнятий на підставі іменного указу від 7 грудня того ж року, який визначив не лише порядок комплектування ландміліційних полків, але і їхнє утримання та озброєння [84, т. VI, № 4131].

Комплектування полків офіцерськими кадрами пропонувалося вести за рахунок відставних офіцерів і урядників, а їх озброєння - старою зброєю. Сенатський указ від 13 квітня 1723 р. визначав ландміліційні полки як нерегулярну армію, що повинна комплектуватися з однодвірців, копійників, рейтар, драгунів, солдат і стрільців, козаків і гарматників, затинщиків, станичників та інших, придатних до служби дрібних дворян і служилих людей. Командування ландміліційними полками доручалося князю Голіцину, а на їхнє утримання, крім семигривенного податку з однодвірців, був запроваджений ще додатковий чотиригривенний збір (84, т. VII, - № 4195). Спочатку цей збір передбачалося використовувати тільки на формування кінних ландміліційних полків, з оплатою кожному рядовому - 6 крб. на рік [84, т. VII, № 4191].

Сенатські укази від 2 і 14 травня 1723 р. визначали штати ландміліційних полків і їхнє забезпечення: кожен полк повинен був складатися з 10 рот, а кожна рота - із 150 осіб. Жалування офіцерам регулярних полків передбачалося платити з розрахунку жалування гарнізонних офіцерів Азовської і Київської губерній, сідло й іншу кінську зброю забезпечувати з чотиригривенного збору [84, т. VII, № 4205, 4220]. Як свідчить сенатський указ від 2 лютого 1724 р. набиралася ландміліція з однодвірців за таким принципом: 16 дворів виставляли одного солдата. Набрані в ландміліцію звільнялися від сплати податку на утримання ландміліції, а не набрані мали утримувати набраних [84, т. VII, № 4463]. Однак комплектування полків відбувалося досить повільно і до початку 1724 р. було набрано лише 5187 чоловік [84, т. VII, № 4463]. З набраних ландміліціонерів у 1725 р. укомплектували лише 6 полків [84, т. VII, № 4670].

Згідно з інструкцією від 29 квітня 1723 р. князю Голіцину пропонувалося прийняти командування над усіма регулярними і нерегулярними військами, а також українськими козацькими полками і розташувати їх на кордоні таким чином, щоб запобігти можливість будь-яких татарських нападів, про які попереджали російський уряд послі із Бахчисарая і Константинополя. Для повідомлення населення про татарські набіги пропонувалося "на кордонах у пристойних місцях" улаштувати вогняні маяки [84, т. VII, № 4200].

Відповідно до указу від 7 січня 1723 р. удосконалювалася вся прикордонна сигнальна служба. Вздовж кордонів будувалися форпости. На кожному форпості влаштовували по три маяки чи піраміди заввишки в три сажні. Маяки розташовувалися на такій відстані один від одного, щоб дим одного було видно на наступному. На маяках укладався хмиз, а де це було можливо - бочки зі смолою, що запалювалися у випадку появи татар. Біля маяків постійно велося спостереження за степом і підтримувався вогонь. У випадку появи незначного ворожого загону запалювалася одна піраміда, а якщо ворог приходив у великій кількості, то запалювалися всі як на форпостах, так і по

дорогах, щоб сповістити про небезпеку населенню, яке в таких випадках, при наявності поблизу міст, повинно було ховатися за їхні фортечні стіни [84, т. VII, № 4137].

Доукомплектовувалися і поповнювалися гарнізони фортець, особливо Бахмутської і Торської. У травні 1723 р. Бахмутське соляне правління звернулося до Військової колегії з проханням поповнити команду, що охороняла соляні заводи, вимагаючи, щоб при самих заводах було 300 солдат і 10 гармат. Гармати повинні були перевезти з Ізюму, тому що там вони лежали вже без потреби [113, спр. 3, а. 15-19]. У 1729 р. за наказом фельдмаршала князя Голіцина між Торською і майбутньою Українською лініями було поселено Сербський гусарський полк із 600 чоловік, укомплектований із сербів і угорців за пропозицією Петра I у 1723 р. на чолі з майором Албанезом [84, т. VIII, № 6082]. Передбачалося також у 1724 р. вивести до кордонів 15 тис. українських козаків [84, т. VII, № 4191].

Незважаючи на всі вжиті заходи набіги татар на південь України і Росії продовжувалися. Про людські жертви і матеріальні збитки, заподіяні татарами українським і російським порубіжним територіям красномовно говорить лист віце-канцлера графа Остермана турецькому візиру від 12 квітня 1736 р., у якому перелічені всі набіги татар на російські й українські землі в 1699 - 1734 рр. і завдані збитки [39, с.104-133].

Перелічивши всі напади татар за останні 35 років, віце-канцлер відмітив звірства, заподіяні під час них. Як приклад він привів відомості про наслідки нападу на с. Беркут на Полтавщині, коли орда повністю зруйнувала село, порубала мешканців від великого до малого, а тих, що залишилися в живих, забрала в неволю [47, с. 88].

Найбільших людських та матеріальних втрат зазнали українські й російські землі під час набігів у 1713 і 1717 рр. У 1713 р. кримські татари, турки й азовські бехлеї чинили руйнування в різних районах Росії та України. Окремі загони в березні доходили навіть до м. Лівни [121, а. 324-325]. Ними було спалено безліч сіл, убито понад 2000 мешканців, 14340 чоловік забрано в полон, не враховуючи коней і рогатої худоби та пограбованих на 500 тис. крб. речей. У 1717 р. татари забрали в полон більше 30 тис. мешканців і заподіяли матеріальних збитків на кілька мільйонів карбованців [39, с. 694-695].

Найбільше набігів було вчинено на територію Миргородського і Полтавського полків Гетьманщини, а також Охтирського, Харківського і Ізюмського слобідських полків. Постійно піддавалися нападам населені пункти, розташовані на правому боці Сіверського Дінця, зокрема Бахмут. Усе це вимагало подальшого зміцнення південних кордонів.

У 1729 р. Мініх подав на затвердження новий штат фортець, що поділялися на 4 департаменти. У 4-му департаменті до існуючої Переволочанської фортеці він пропонував приєднати ще 4 регулярні фортеці на південному кордоні. Одну з них передбачалося збудувати між ріками Орількою і Дінцем, Бахмутську, Ізюмську та Айдарську, а також 16 іррегулярних: 8 - між Полтавою і Харковом (Полтава, Терновська слобода, Соколів, Валки, Чугуїв, Кололомак, Мерефа, Харків) і 8 - між Салтовом і Коротоюком (Салтів, Белгород, Новий Оскол, Усерд, Валуйки, Полатів, Ольшанськ, Таврів або Коротоюк) [4, с. 297]. Таким чином, основна частина перелічених фортець була розташована між Белгородською та Ізюмською укріпленими лініями і за межами останньої. Це показує, яким районам більш за все загрожувала небезпека татарських нападів. З переліку також видно, що за планом Мініха передбачалося звести одну фортецю між Орількою і Дінцем, другу - на Айдарі. Інші фортеці планувалось обновили і підсилити їхні гарнізони. Фактично план Мініха зводився до визнання ролі фортець, а не суцільного валу, в охороні південних кордонів Росії. Однак проект Мініха, очевидно, не одержав схвалення, що й позначилося на оцінці ним Української лінії під час її перевірки наприкінці 1735 р.

Незабаром після коронації імператриці Анни Іоаннівни Мініх був призначений генерал-фельдцейхмейстром і президентом Військової колегії і, природно, мав пряме відношення до плану зведення Української лінії. Це і послужило підставою для деяких дослідників приписувати йому складення плану побудови Української лінії [20, с. 131].

Більшість дослідників, як уже відзначалося, приписують складення плану будівництва Української лінії богемському генералу графу Іоаннові Бергарду фон Вейсбаху, що знаходився на службі в російській армії з 1707 р., а в 1731 р. був призначений Київським генерал-губернатором. Можна припустити, що після ознайомлення з територією губернії і наслідками татарських набігів Вейсбах міг запропонувати урядові ідею зведення лінії на півдні України, тим більше, що аналоги

подібних суцільних укріплень йому були відомі із Західної Європи. Але план будівництва лінії, швидше за все, був складений генерал-майором фортифікації де Бренї, якому указом Військової Колегії від 25 травня 1730 р. пропонувалося оглянути місця між Орїллою і Сіверським Дінцем на предмет будівництва в цьому районі фортець чи лінії для охорони південних рубежів Росії від набігів татар. Йому ж і було доручено керівництво її зведенням.

Таким чином, подальше заселення й освоєння південних районів України та Росії наприкінці XVII - на початку XVIII ст. примусило російський уряд приймати заходи з гарантування безпеки південних окраїн від набігів орд кримського хана і ногайських мурз. З цією метою в 1680-1681 рр. була побудована Ізюмська оборонна лінія (додаток В-4), що прикривала Слобідську Україну. Генерал Г.І. Косагов, під керівництвом якого зводилася західна ділянка лінії, виміряв відстань між Дніпром і Сіверським Дінцем і запропонував цілу систему укріплень, здатних перекрити Муравську сакму і не допустити раптових набігів татар на територію Лівобережної і Слобідської України. Однак через незгоду з планом Г. Косагова гетьмана І.Самойловича у 80-х рр. XVII ст. ці укріплення не були збудовані. Набіги татар, що почастішали на початку XVIII ст. на південні рубежі Російської держави, а також підготовка до нової війни з Туреччиною спонукали російський уряд розпочати будівництво оборонної лінії між Дніпром і Сіверським Дінцем - Української лінії.

2.2. Хід будівництва лінії

Будівництво Української лінії велося в умовах загострення російсько-турецьких взаємовідносин, постійної загрози татарських набігів, підготовки Росії до війни з Туреччиною та в період самої війни. З одного боку, зокрема на початковому етапі, це прискорювало темпи будівництва, з іншого, розпорошувало сили і засоби (особливо під час війни), що в підсумку негативно позначилося не тільки на якості лінійних робіт, але й на народних масах, які не тільки були зайняті на будівництві лінії, але й на своїх плечах несли тягар військових витрат, зокрема утримання розташованої в районі армії для охорони лінії та людей, що її зводили та ремонтували.

Першим офіційним документом, що став початком будівництва лінії, можна вважати указ Військової колегії генерал-майору де Бренї, що зобов'язував його оглянути місця між Орїллою і Сіверським Дінцем з метою побудови там фортець чи лінії [38, с. 68]. Про саму лінію вперше мова йде в інструкції сенатору генерал-лейтенанту Тараканову і генерал-майору де Бренї від 15 січня 1731 р. з питання комплектування і поселення вздовж південного кордону 20 ландміліційних полків. У ній указується: "А для лучшего охранения той Украйны между Северским Донцом по Берестовой и Арели рекам и по Северскому Донцу сделать линию и, усмотря, где опасные места к приходу непрятельскому, сделать крепости..." [84, т. VIII, № 5673]. Таким чином, інструкція визначала не тільки місця для побудови лінії, але і її характер. Лінія мала проходити від Дніпра по правому березі Орелі та Берестової до Сіверського Дінця, а далі - вздовж Дінця. В 6-му пункті інструкції наявне дуже важливе роз'яснення до преамбули, на яке, на нашу думку, не звернули увагу дослідники. Там говориться, що по Сіверському Дінцю лінія повинна була продовжуватися "до козацьких донських містечок" [84, т. VIII, № 5673]. Це дозволяє стверджувати, що вже за первісним планом лінія повинна була закрити весь простір між Дніпром і Луганню та стати головною перешкодою на шляхах татарських вторгнень у межі України й Росії, зокрема по Муравській, Ізюмській та Кальміуській сакмах. Цим і пояснюються наявні в літературі розбіжності щодо протяжності Української лінії.

Оскільки від Лугані на правобережжі Сіверського Дінця знаходилися Бахмутська, Торська та Ізюмська фортеці, залишки Торської укріпленої лінії, то основна увага при будівництві лінії була зосереджена на межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця. На цій ділянці, яку і прийнято називати Українською лінією, за першим із проектів, розробленим, найбільш імовірно, де Бренї, передбачалося побудувати суцільний вал реданного виду, підсилений 16 фортецями і 142 редурами [38, с. 69]. При цьому лінія повинна була проходити від вершини річки Берестової і підходити до Дінця в районі Зміївського монастиря [4, с. 298]. Але вже в той день, коли була затверджена інструкція, Сенат у відповідь на донесення Тараканова і де Бренї дозволив змінити напрямок лінії: від верхів'їв Берестової вона повертала на південний схід і йшла до витоків Береки, а далі її лівим берегом до Сіверського Дінця [4, с. 298].

Будівництво лінії та її заселення покладалося на полки ландміліційного корпусу, гетьманські і слобідські полки. Фактично основну частину робіт на будівництві лінії повинні були виконати українські козаки.

4 травня 1731 р. гетьман Д. Апостол, на підставі отриманої 2 травня грамоти Колегії іноземних справ від 27 квітня, розіслав у полки універсали, в яких указувалося, що "по приговору Правительствующего Сената... велено ставить для работы и стараться всеми, какими возможно образы, то дело (будівництво лінії) за добрым порядком производить..., и чтоб нам той работе чинить всякое вспоможение, и к тому делу определить полки, не упуская удобного времени..." [46, с. 46]. В універсалах пропонувалося до "наступного указу" в усіх полках, сотнях визначити козаків для будівництва лінії "і веліти їм бути у всякій готовності": приготувати на 3 місяці провіант, узяти із собою зброю, порох, кулі, а також сокири, заступи, а коли одержать повторний наказ - виступити з дворів негайно. При командирі партії козаків, що направлялася на лінію, повинна бути одна гармата [46, с. 97].

7 травня гетьман одержав листа від Тараканова, що вимагав негайної відправки козаків на лінію. 8 травня в полки були направлені універсали з вимогою негайного виступу "з необхідним провіантом і зброєю та інструментом" і прибуття до Орелі, у Полтавський полк, до 20 травня. На чолі цього семитисячного загону робітників був поставлений київський полковник Антон Танський [46, с. 99-100]. Слідом за цим універсалом гетьман направив 11 травня новий, котрий, відповідно до отриманого від Тараканова 10 травня листа, вимагав, щоб кожен, хто відправлявся на лінію, взяв із собою на три місяці продуктів, робочий інструмент і зброю для захисту від татарських нападів.

Прошло трохи більше місяця з часу відправлення на лінію першої партії українських козаків, як гетьман одержав 22 червня нову грамоту Іноземної колегії, в якій указувалося, що її і. в. указом, повідомленнями Тараканова і де Бренї "велено вместо линии, коя была назначена от вершин р. Берестовой к Змиевскому монастырю, строить линию по новоприисканном местцу по реке Береке, которая началась не в дальнем расстоянии от вершин реки Берестовой, для лучшей способности делу линии и крепостей к поселению полков..." [46, с. 114-115].

Зміна напрямку лінії значно збільшувала її довжину і вимагала додаткових робочих рук. Тому Колегія зажадала від гетьмана вислати на лінію додатково з гетьманських полків "насколько возможно" робітників. У гетьманській канцелярії була підготовлена нова рознарядка для тих же десяти полків, що вимагала спорядити на лінію ще 5 тис. козаків і разом з указом 25 червня відправлена полковникам (40, с. 115). 27 червня це рішення було підтверджене новим універсалом, у якому говорилося, що козаків на лінію необхідно відправити 18 липня і щоб кожен узяв із собою запас продуктів на три місяці та необхідний інструмент для роботи: сокиру, копаницю, заступ, лопату чи мішок для носіння землі [46, с. 113-114].

У липні 1731 р. генерали Вейсбах і Тараканов одержали від імператриці указ, що надавав їм право самостійно вирішувати всі питання щодо будівництва лінії і навіть звертатися до гетьмана з будь-якими вимогами, оминаючи Іноземну колегію. Цим правом вони не забарилися скористатися, направивши гетьману листа з вимогою відрядити на лінію ще 8 тис. чоловік. Одержавши 21 липня листа Вейсбаха і Тараканова, гетьман на наступний же день розіслав універсали полковникам, пояснюючи ситуацію і вимагаючи, щоб до 15 серпня люди були вислані на лінію та щоб у кожного було "по заступу залізному, по лопаті, по мішку, по сокирі, а в 10-ти чоловік по коневі чи по парі волів з телігами і провіантом до 20 жовтня ..." [46, с. 117-118]. Таким чином, гетьманські полки відправили влітку 1731 р. для робіт на лінії 20 тис. козаків. По полках відправлення на лінію робітників виглядало наступним чином (табл.1) [46, с. 98, 113, 118]:

З наведених даних видно, що кількість відправлених на лінійні роботи козаків залежала від загальної чисельності полкового складу. Виняток у першій партії було зроблено Полтавському та Миргородському полкам, ймовірно тому, що багато із сотень цих полків розташовувалися поблизу і навіть у межах самої лінії. За підрахунками Д. І. Багалія з перших десяти полків на будівництво лінії було відправлено майже 1/3 їхнього загального складу (32%) [4, с. 301].

Гетьманські універсали свідчать, що з висилкою 5-ти і 8-ми тисячного наряду справа затягувалася. За повідомленнями Тараканова 5-тисячний наряд не прибув на лінію не тільки до 18, але навіть і до 30 липня. Вейсбах змушений був звернутися з листом до гетьмана, вимагаючи негайної висилки людей. Гетьман 6 серпня направив листа полковникам, вимагаючи вжити всіх

заходів для прискорення відправки людей. Він зобов'язував їх приставити до тих, кого відправлятимуть з кожного полку "по бунчуковому товаришу, що б їх супроводжували до самої лінії до 15 серпня..." [46, с. 123-124]. Але вже 12 серпня гетьман одержує три грамоти з Іноземної колегії, у яких пропонувалося вислати для робіт на лінії селян "зо всех сел помещиков великороссийских и иноземцев, також з наших гетьманских маестностей и енеральной старшини, и полковничих, и бунчуковых товаришей, полковой старшини, и сотников, и армейских, и монастырских и иных (криме казачих, которые козаки у строения той линии сами были), каково кто б звания не был..." [46, с. 124-125]. У грамотах відзначалося, що ці робітники направлялися на лінію в заміні відправленим раніше козакам і "скільки тих робітників буде вислано, стільки ж українських козаків від лінійної роботи буде відпущено додому..." [46, с.125].

Таблиця № 1

Кількість козаків, відправлених на лінію в 1731 р.

Полк	Козаків у полку	Відправлено на лінію		
		в травні	липні	серпні
Полтавський	5600	200	549	500
Миргородський	4233	150	371	550
Гадяцький	5716	800	446	662
Лубенський	11225	1400	984	1517
Прилуцький	3549	550	272	439
Переяславський	8295	980	665	1059*
Київський	2809	400	219	355
Ніжинський	9195	1000	745	1181
Чернігівський	5246	750	408	653
Стародубський	5519	770	431	689
Новомлинський	244**	-	-	40
Коропівський	522**	-	-	87
Кролевецький	584**	-	-	97
Воронезький	423**	-	-	70
Ямпольський	629**	-	-	101
Разом	63789	-	-	8000

* Оскільки при перевірці не отримано 8000 чоловік, тому замість зазначених в джерелі 159 козаків нами проставлено 1059 (Переяславський полк).

** Для останніх п'яти полків загальна кількість козаків дається за даними на серпень, а для всіх інших на травень, до першого відправлення.

Гетьманська канцелярія визначила кількість робітників із володінь усіх перелічених у грамотах власників кожного полку, не включивши лише до списків підсусідків козаків, що знаходилися на лінії, селян полкових і сотенних міст, вільних військових сіл і висілків, а також віднесених монаршими грамотами і гетьманськими універсалами до ратушних. Усього пропонувалося вислати на лінію 10

тис. чоловік під командуванням "значкового товариша". З дворів вони повинні були відправитися 28 серпня, щоб 10 вересня прибути на місце [46, с. 129]. Нововідряджені на лінію селяни повинні були замінити козаків, що знадобилися для її охорони на випадок татарського набігу, що передбачався. Як розподілявся по полках цей наряд показує табл. № 2 [46, с. 129].

Таблиця №2

Рознарядка по полках, відправлених у 1731 р. на лінію селян

Полк	Загальна кількість	Відправ. на лінію
Полтавський	12392	1026
Миргородський	12377	1100
Гадяцький	5677	510
Лубенський	14236	1290
Прилуцький	10321	960
Переяславський	6074	550
Київський із Задніпровськими селами	8907	800
Ніжинський із Засеймськими сотнями	15695	1400
Чернігівський	13154	1122
Стародубський	14429	1242
Разом	113262	10000

До того ж 2 серпня гетьман одержав від Вейсбаха листа, в якому зазначалося, що вислана на лінію перша партія робітників витратила привезені з собою продукти "і терпить чималу нужду і голод, через що немає від них користі в роботі, до того ж можуть ще й захворіти..."[46, с.121-123].

Через гінців гетьман наказав полтавському, миргородському, лубенському, переяславському, гадяцькому і прилуцькому полковникам якнайшвидше відправити продукти з розрахунку, щоб їх вистачило до кінця жовтня. Крім того, в 1731 р. зі слобідських полків на лінію було відправлено ще 2 тис. робітників [84, т. VIII, № 6055].

По різному в літературі визначається початок робіт на лінії. Ф.Ласковський вважав, що роботи на лінії розпочалися в червні 1731 р. закладкою фортеці при гирлі річки Сухої Беречки [39, с. 70]. Різні погляди щодо початку робіт пояснюються тим, що не було чітких інструкцій щодо будівництва лінії, що вже в ході будівництва змінювався попередній її план і складалися самі інструкції. Зважаючи на факти, можна стверджувати, що почати будівництво лінії передбачалося з верхів'їв Берестової. Як свідчить лист графа Вейсбаха гетьману Д. Апостолу, 23 червня була закладена перша фортеця при річці Берестовій [46, с. 115]. Факти дозволяють стверджувати, що влітку 1731 р. першою партією робітників на берегах Берестової були побудовані фортеці Іоанна (до якої були відправлені 10000 селян у серпні 1731 р.), Орловська і Парасковії (закладена 22 липня 1731 р.). Друга партія робітників споруджувала фортеці на лівому березі р. Береки [97, с. 49; 46, с.129].

Джерела дозволяють також стверджувати, що роботи на лінії велися в'яло. Причини цього крилися не тільки в нестачі робочих рук, яких усе більше і більше вимагали керівники робіт, але й у невідповідності козаків до цієї роботи як професійно, так і психологічно (вони не розуміли призначення лінії), у відсутності необхідних інструментів, у поганому керівництві роботами, на що згодом указував Мініх [99, с. 405].

Робота на лінії продовжувалася у 1731 р. з червня до 20 жовтня. Протягом цього часу було збудовано 120 верст лінії з 10 фортецями: Донецькою - при гирлі р. Сухої Беречки, Бузовою - при Бузовому плесі, Кисіль - при р. Кисіль, Лузовою - при р. Лузовій, Берецькою - при верхів'ях Береки, Троїцькою - при Трійчатих байраках, Парасковії, Орловською (більш пізній її назва), Іоанна і 10-ю при Пархомових байраках (майбутньою Белівською - додаток В-9). Однак ні лінія, ні редути, ні фортеці не мали ще належного вигляду. За висновками канцелярії Головної артилерії і фортифікації недоробки

полягали головним чином у недотриманні правил будівництва таких ліній, в основному запозичених у Франції [38, с. 70].

У січні 1732 р. Сенат заслухав доповіді генералів Тараканова і де Бренї про хід будівництва лінії і про формування ландміліційних полків. Після обговорення питання генералам було наказано терміново повертатися "до справи, на них покладеної" ще зимовим шляхом [104, т.104, с.151].

За розробленим Військовою колегією планом у 1732 р. передбачалося закінчити всю роботу попереднього року, після чого розмістити кілками останню частину лінії від 10-ї (Белівської) фортеці до Дніпра і визначити на ній місця для будівництва ще 6-ти фортець: Нової (Дрієцької) при гирлі Берестової, Крутояцької на березі р. Орелі, Нехворощанської при ній же, Маяківської при містечку Маячці, 5-ї біля містечка Царичанки і останньої (6-ї) при гирлі річки Очеви [38, с. 71].

Оскільки до закладки лінії не було розроблено детальної інструкції, у якій містились би всі умови її зведення, облаштування фортець, редутив, то така інструкція була розроблена лише в 1732 р., коли вже була збудована більша половина лінії. У ній вказувалося, що лінія і фортеці не повинні переходити на лівий бік Орелі, що вести лінію потрібно якомога пряміше, а на болотистих місцях, через які не може переправитися ворог, лінії і фортець не будувати, за винятком редутив і "фельдшанців" на колишніх дорогах з кримського боку; в лісах прорубати засіки. Також вказувалося, що якщо існуючі на Орелі містечка виявляться поза лінією, то їх варто перенести на лінію. Фортеці пропонувалося будувати відповідно до "новоучиненного плану", тому що в колишніх фортецях бастіони "зроблені малі, а рavelіни великі... і до оборони не дуже придатні" [38, с. 71]. При цьому вказувалося, щоб фортеці не виходили за лінію, як це мало місце на попередній ділянці. Фортеці слід будувати на відстані від 20 до 30 верст, тому що на такій відстані під час нападу ворога виведені з фортець війська можуть години через дві-три з'єднатися і редути перетворяться на лінію. Для розширення внутрішнього простору полігони пропонувалося будувати замість 107 у 125 сажнів [38, с. 71]. Судячи зі змісту інструкції її укладачі врахували і недостачу робочих рук для зведення лінії, і допущені вже інженерні прорахунки. Вони згідні були суцільний вал замінити переривчастим і навіть на лісових ділянках - засіками.

Для будівництва лінії у 1732 р. відправили 30 тис. робітників з українських полків під команду прилуцького полковника Ігнатія Галагана [5, с. 165]. При тому врахували торішній досвід і відправили 15 тис. козаків і 15 тис. поміщицьких селян [39, с. 74]. Відповідно до сенатського указу від 25 березня 1732 р. 2000 робітників повинні були вислати і слобідські полки. Однак старшина стала скаржитися, що спорядити таку кількість робітників вона не в змозі через втечу козаків, підпомічників, поміщицьких селян, що відбиралися на роботи. Їй було дозволено вислати до лінійних робіт по торішній рознарядці (одного робітника від 7,5 двору) з урахуванням втікачів, а інших, якщо не буде потреби, не вислати. Указ від 12 травня дозволяв висилку інших робітників погодити з Вейсбахом і Таракановим [84, т. VIII, № 6055]. Як і в попередньому році, відряджені на лінію робітники повинні були брати з собою провіант, інструмент і зброю, крім того, кожен 50 робітників із слобідських полків зобов'язані були доставити один плуг з волами, орачами і погоничами для того, щоб провести "першу борозну" [4, с.302]. Направленими в 1732 р. робітниками було завершено зведення лінії на ділянці від 10-ї до останньої фортеці.

У січні 1733 р. Вейсбах направив листа гетьману Д. Апостола, вимагаючи вислати влітку ще 30 тис. чоловік на будівництво лінії. Гетьман, вважаючи неможливим виконання цієї вимоги, звернувся з "Відкликанням" до імператриці, і просив зменшити вдвічі число робітників, яких слід було вислати на лінію [47, с. 80]. З клопотанням зменшити кількість робітників для відрядження на лінію звернулися до князя О.І.Шаховського козаки і поміщики слобідських полків. Зважаючи на те, що гетьманським полкам було дозволено вислати лише третину контингенту, що вислався в попередні роки, імператриця дозволила слобідським полкам нарядити на лінію 2/3 торішньої кількості робітників [92, т.108, с. 28]. Зменшивши контингент, вона вимагала не тільки своєчасного їх прибуття на місце, але й щоб серед відправлених на лінію робітників були люди "різних мистецтв", щоб вони взяли з собою весь необхідний інструмент і провіант, щоб з ними були послані старшини для контролю за правильним використанням провіанту і припиненням втеч. Тих, хто втікав з лінії, вимагала вислати знову, щоб іншим не повадно було втікати [47, с. 80-81].

Усього з 1733 по 1742 р. на лінію для її завершення і полагодження, облаштування слобід було вислано 120760 чоловік [84, т. XI, № 8787], що в середньому складало щорічно більше 12 тис. чол., хоча в окремі роки висилалося і менше [38, с. 74].

Обмежений контингент робітників і визначив обсяг виконаних ними робіт у 1733 р., що велися на всій лінії від Дніпра до Дінця по завершенню будівництва валу, фортець і редутів. Характер ґрунту вимагав постійного догляду за лінією і підтримки її в належному стані, чим і викликана була щорічна висилка робітників на лінію. Про те, що основна частина робіт на зведенні лінії була виконана в 1731-1733 р., свідчить перелік робіт, визначений Військовою колегією на 1734 р. і представлений на затвердження Сенату. 16 лютого Сенат на своєму засіданні затвердив план робіт на літо 1734 р. і визначив необхідну кількість робітників [38, с. 715].

Поданий у вигляді монаршого указу з Військової колегії генерал-майору де Бренї план включав наступні види робіт:

1. Завершення всієї минулорічної роботи на ділянці від Дніпра до Дінця. Ремонт пошкоджених місць.

2. Біля 16 фортець "отделать гласис и прикрытую дорогу". Встановити палісад тільки на тих фортецях, що за лінією.

3. Закладені останні 7 фортець пропонувалося будувати згідно з планом, щоб профіль був не менше ретраншаменту і щоб вони, як і інші 10 фортець, були викінчені, а ті їх частини, що виходять за лінію, були надійно захищені.

4. Закінчити, якомога швидше, лінію на ділянці гирла Орелі і Дніпра протяжністю 8 верст із реданами і редутами; ділянку до Переволочної залишити на наступний рік. На власний погляд генералітету на цій ділянці дозволялося зробити в деяких місцях редуту для батарей чи поставити палісади і рогатини.

5. Рови від Єфремівської до Тамбовської фортеці викінчити, як тільки прибудуть на лінію люди.

6. По всій лінії і біля редутів навесні посадити терн чи будь-які інші кущі, а для цього завчасно підготувати рів.

7. Біля фортець і редутів, висунутих за лінію, улаштувати палісад.

8. Рогатки і шлагбауми установити скрізь на фортецях і редутах, де це потрібно, по всій лінії.

9. Вздовж лінії збудувати такі дороги і мости, щоб кінні і піші полки, артилерія і вантажі могли вільно скрізь проїхати і пройти (без зайвої ширини, але не менше 6 сажнів). Для стоку води зробити у відповідних місцях рови і спуски, щоб вода не руйнувала дорогу.

10. Продовжити лінію вздовж Сухого Торця і далі з реданами і редутами, наскільки це можливо, а іншу частину, до Лугані, залишити на 1735 р.

11. Оскільки на ділянці від Дінця до Дніпра будуть збудовані всі 17 фортець і ця ділянка розділена на 9 полків (2 піхотних і 7 кінних), то залишається від Дінця до Лугані поселити 11 полків (2 піхотних і 9 кінних). Тому на цій ділянці необхідно було побудувати 11 фортець на відстані в 20 верст одна від одної.

12. При тих фортецях поселити через 3-4 кінних полки - піший; їх передбачалося селити ротами чи капральствами в залежності від участків, у таких місцях, де знаходився ліс, вода, трава й інші угіддя, і звідкіля зручно було вести оборону лінії.

13. У побудованих фортецях відповідно до розподілу артилерії влаштувати батареї і платформи, побудувати для пороху і продовольства магазини.

14. За лінією побудувати маяки і будки. Вартову службу утримувати згідно з указом від 24 лютого 1723 р.

15. При тих фортецях і редутах, при яких поблизу немає річок, викопати колодязі, де наявні струмки, збудувати греблі, щоб люди були забезпечені водою [38, с. 715].

Обсяг робіт, намічений Військовою колегією на 1734 р., переконливо свідчить, що не всі фортеці на лінії (їх зазначено 17) були викінчені, що великий обсяг робіт необхідно було виконати по завершенню будівництва лінії і фортець, не було обійдено увагою і створення умов для утримання гарнізонів, а також ландміліції. Дуже важливим у цьому переліку є вказівка на необхідність продовження лінії до Лугані. Вона підкреслює, що лінія повинна була охопити простір від Дніпра до Лугані і перекрити всі татарські сакми, що проходили в межір'їччі Дніпра та Лугані [4, с. 304-305; 104, с. 37].

Джерела свідчать, що визначений на 1734 р. обсяг робіт не був виконаний ні в 1734, ні в 1735 р. Щоправда, у 1735 р. на лінійних роботах було зайнято лише 7440 чоловік [38, с. 74].

Наприкінці 1735 р. головнокомандувач російської армії фельдмаршал Мініх ознайомився зі станом лінії і знайшов її в незадовільному стані. За оцінкою Мініха основна помилка, допущена при зведенні лінії, полягала в тому, що необхідно було головну увагу зосередити не на ділянці між Дніпром і Дінцем, а на ділянці від Береки до Лугані, щоб прикрити лінією соляні промисли в Торі і Бахмуті, військові склади в Ізюмі. "Граница от Днепра до Донца прикрыта весною разливающимися реками и непроходимыми болотами, сверх того, в военное время содержатся форпосты на реке Самаре, и таким образом, эта граница имеет двойную оборону; несмотря на то, работа на ней произведена, крепости построены и построено множество редутов, а Бахмутская провинция, лежащая открыто по той стороне Донца близ турецкой границы, забыта. Какие же следствия, - писал Миних, - не только тамошние жители и приезжие за солью захватываются в плен татарами, но и генерал Ласси во время проезда через степ подвергся нападению и грабежу и едва успел спастись под защиту линии. Донские казаки за реками Доном и Донцом прикрыты и как привычный к войне народ против татарских набегов сами обороняются будут. И этих разбойников, безпрестанно нападающих на Бахмутскую провинцию, они могли бы удержать, если бы с турецкой стороны калмыкам, ногайцам и крымцам не было дано позволения к грабежу в наших границях, а нашим казакам и калмыкам на таких разбойников ходить и за границу их преследовать под смертною казнью, не знаю по какой политике, запрещено, хотя и мы могли бы выставить то же оправдание, какое выставляют и турки, т.е. что без указа все сделано... Оставить линию от Донца до Лугани недоделанною только по счастливом окончании нынешней войны возобновить работы - это все равно, как если бы корабль во время бури оставил между камнями и в опасности, а после бури в гавань его вводит" [99, с. 405].

Далі Мініх указував на нерозпорядливість і слабкий контроль за ходом робіт з боку генерал-майора де Бренї, що відповідав за будівництво лінії, відзначаючи: "Генерал-майор де Бренї, управляющий работами по линии, только испортил дело, потому что сам не смотрел, а полагался на рапорты; на лошади он ездить не может, пешком линию обходит далеко и трудно, у коляске объезжать нельзя по причине ям и неровностей... В прошлом году так много тысяч людей к этой работе прислано, что с ними пять таких линий сделать и Бахмутскую провинцию прикрыть можно было бы; эти люди тогда вследствие плохого присмотра без дела гуляли..." [99, с. 405]. "

Не тільки генерала де Бренї звинувачував Мініх у невмінні скористатися відрядженими на будівництво лінії людьми, але й генералів князя Шаховського і Тараканова за те, "що під час їхнього управління в Україні народ до кінця розорений... козацькі міста при дорогах пустіють, а закладені поміщиками слободи у середині землі, в затишних місцях, вільні від переходів і утримання військ; хліб у них переробляється на горілку... Власники слобід обіцяють козакам на кілька років звільнення, а ті як обезумівши біжать туди, залишивши двори і землю; коли вільні роки пройшли, вони переходять до іншого поміщика... і місця залишаються пустими, а командуючі в Україні генерали піклуються тільки про збільшення новозаснованих своїх слобід " [99, с. 404-405].

Про те, що Мініх мав повну підставу звинувачувати Шаховського і Тараканова в зловживаннях свідчить такий факт. Генерал-майор Тараканов "у володіннях" донських козаків без дозволу уряду заселив Олексіївську слободу, "накликавши через оголошений на ярмарках лист вільних черкас..., заохочуючи їх "слободами"... [84, т. IX, № 6959]. Цей факт став надбанням уряду, який прийняв рішення не тільки заборонити Тараканову без "указу" закладати нові слободи, але й вирішив перевірити, чи немає подібних слобід в інших високопоставлених осіб. При перевірці виявилось, що багато хто - члени генералітету, штаб-офіцери, дворяни, секретарі, піддячі - незаконно заселили нові слободи із "черкас" не тільки в далечині від Української лінії, але й навіть на землях, відведених для поселення ландміліційних полків [84, т. X, № 6959].

Бачачи все те, Мініх у листі на ім'я імператриці з гіркою констатував: "Козаки тисячами в Польшу, до запорожців, татар і турків утікають... а Україна, така благословенна земля, пустіє" [99, с. 408].

Мініх створив представницьку комісію, до складу якої увійшли генерали Штоффель, Гейне, де Бренї, Тараканов і кілька штаб-офіцерів. Комісія не тільки визнала необхідним продовжити лінію до Лугані, але і склала докладний перелік робіт, які слід було виконати на ділянці від Дніпра до Дінця, щоб підготувати лінію на випадок вторгнення ворога. У ньому зазначені наступні види робіт:

1. Посилення правого флангу лінії, що примикав до Дніпра. Воно полягало в побудові завороту вздовж берега ріки у вигляді "прамольерной ступенчатообразной" лінії з двома передовими редутами.

2. Прикриття розірваних ріками ділянок лінії. Для цього на берегах рік пропонувалося улаштувати завороти у вигляді "кремальеров", що забезпечили б їй фронтальну і продовжну оборону чи можливість розмістити на обох берегах "взаимофланкировавшие" (призначені для подовжнього обстрілу) редути.

3. Облаштування можливостей повідомлень через яри і річки, що протікали в них в залежності від властивостей ярів і ширини річок.

4. Зміцнення внутрішньої оборони і забезпечення виходів, що з'єднували лінію з полем. Для першої мети призначалися двоярусні невеликі квадратні блокаузи, верхній поверх яких був пристосований до рушничної оборони. Вони ж використовувалися і для захисту виходів, коли останні знаходилися на близькій відстані від фортець, в інших випадках зводилися великі довгасті блокаузи.

5. Окремі виправлення лінії, редутів і фортець. Щодо останніх, то Борисоглібська і Лівенська, побудовані спочатку у вигляді бастионних чотирикутників, були визнані комісією досить слабкими через малу їхню величину. Тому було прийняте рішення перебудувати їх на п'ятикутні, кожна сторона яких повинна була дорівнювати 120 сажнів, із двома равелінами (допоміжними будівлями валу і рову) на фронтах, що виходили в поле [38, с. 75].

Для виконання всіх цих робіт Мініх вимагав вислати на лінію влітку 1736 р. 53263 робітника [99, с. 404], у тому числі - 24000 для будівництва лінії вздовж Сіверського Дінця. Після обговорення питання і консультацій з князем Шаховським 31 березня 1736 р. Мініху був направлений указ імператриці, в якому говорилося: "...А понеже такое великое число вигнать работников, с которых уже никаких податей собрать не уповаемо, и, по ныншним настоящим конъюнктурам, строение той линии за неспособно признается... Того ради повелевам вам строение упомянутой линии от Донца до Лугани, для нынешних конъюнктуров, оставить и для того работников не требовать, а где необходимая есть опасность от неприятельских набегов, то редутами или палисадами укрепить и можете оное исправить теми полками, которые на линии для прикрытия оной остаются, а оную линию строением можно будет в действо произвести как нынешняя конъюнктура благополучно окончится, а что ж касается строения помянутой линии от Донца до Лугани, о том к вам пришлется немедленно... наша всемилостевейшая резолюция" [92, т. 114, с. 142-143].

З листування Мініха з імператрицею видно, що він сприйняв це рішення як зневажливе ставлення до його особистості, небажання рахуватися з його думкою. Скориставшись зупинкою на відпочинок військ, що направлялися до Криму, на річці Білозерці, за 300 верст від Царичанки - місця збору російської армії на лінії, 30 квітня 1736 р. Мініх написав їй досить різкого листа: "...А когда тепер под моею дирекциею при опасном военном времени все распоряжения сделаны, инженеры в разных расстояниях расставлены, неприятель возбужден, армия от границ отдалается, время не терпит и важная польза получена быть может, то вместо требуемых 24000 ни одного человека не дают... под предлогом, чтоб народ не розорить: но кто против нападающего неприятеля укрепления строит и против разбойников ворота затворяет, тот не разорет, а защищает..." [99, с. 405-406]. Далі, здогадуючись, що головну роль у відхиленні його плану відіграв князь Шаховський, Мініх пише: "Генерал Шаховский лучше бы сделал, если бы заблаговременно уехал от двора вашего величества, осмотрел назначенных в поход казаков поставил их в определенный срок. Я теперь генерала Тараканова понуждаю поставить 1000 человек ландмилиции, но с господами сенаторами трудно дело иметь. Ваше величество благоволите генерала Ушакова или другого кого-нибудь верного человека хотя на один месяц прислать в Бахмутскую провинцию и Изюмские города: он на тамошнее разорение, так же как и я, без слез смотреть не будет, как не только дворы, но и целые улицы, слободы давно впусе лежат, и тогда узнаете, что разорение народное происходит от чего-нибудь другого, а не от работы на линии" [99, с. 407].

Імовірно лист Мініха подіяв на імператрицю, і влітку 1736 р. для робіт на лінії все-таки було відправлено 15000 осіб з українських і слобідських полків. Зайняті вони були на усуненні недоробок і поліпшенні обороноздатності лінії [38, с. 75-76]. Більш конкретну уяву про зроблене ними дає іменний указ від 23 травня 1736 р. на ім'я генерал-лейтенанта Урусова, в якому вказувалося: "I. Тое Украинской линии и по оной крепости и редуты, реданы и прочее от Днепра до Донецкой крепости, прежде закрытые места заделать и поврежденные зачинивать, а потом прочия работы производить,

что к лучшему укреплению той линии принадлежит, чтоб оную от набегов в безопасности содержать. 2. Оная линия делать почата для опасности от набегов татарских и для того ныне только наружную сторону отделять дерном и пред нею ров, а внутр линии простой вал сделать, а о делании ж брустверов и гласис обождают, пока о том рассмотрено и от нас всемилошевее апробовано будет. 3. У вышеписанной работе работников в прибавок, кои по ныне тамо имеются нарядить с Малороссии и с слободских полков такое число, коликое к скорейшему исправлению тех работ потребно. 4. А от Донецкой крепости до Лугани по ту сторону реки Донца, кроме городов Бахмута и Тору, которые для соляных заводов содержатся, никаких российских поселений не имеется, и для того строение линии в тех местах в нынешнем лете надлежит оставить; а чтоб как оные две крепости, так и Изюм к обороне довольное укрепление имели, то надлежит оные осмотреть, и что принадлежит обороне тотчас поправить. Буде же за потребно разсудится для вмещения людей обвести ретраншаментами, к чему употребить тех городов жителей и к ним прибавить потребное число работников. 5. Понеже в нынешнее военное время весьма надлежит опасаться набегов татарских, то для того как пред линией, так и от Донца до Лугани учредить крепкие форпосты, на которые определить оставшихся от нынешнего похода ландмилицких полков казаков, сколько б их в Малой России и в слободских полках найтись могло, и поставить такие маяки, как по прежним указам велено, дабы в случае неприятельского подъезда оные маяки зажечь и чрез то всем пограничным обывателям ведомость дать..." [84, т. IX, № 6973].

Таким чином, оскільки в цьому указі немає ніяких вказівок про будівництво фортець, а лише мова йде про завершення робіт на добудові лінії, наявні всі підстави вважати, що основна робота по спорудженню лінії була виконана до цього часу.

Ремонтні роботи й удосконалювання лінії проводилися протягом усіх років російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Однак, як свідчать нерідко повторювані в указах види робіт, не завжди завдання виконувалися. Найбільше на якості робіт позначався слабкий контроль за їхнім виконанням, у зв'язку з великою довжиною лінії і недостатністю інженерних кадрів; недосвідченість і незвичність робітних людей, висока їх смертність, що спричинялася скупченням великої кількості людей.

У загальному підсумку Українська лінія мала наступний вигляд: власне лінія складалася з неперервного реданного валу (кутовидного польового укріплення, що дозволяло вести обстріл наліво і направо) в залежності від умов місцевості (річок, струмків, вибоїн і ярів), на окремих ділянках вал був зигзагоподібним (впадини змінювалися виступами за загальний контур лінії); редани в місцях, де цього вимагали умови, замінювалися малими бастіонами (п'ятикутними укріпленнями) чи люнетами (3-4-гранне польове укріплення незамкненого характеру), причому деякі з цих виступаючих частин лінії зникалися бруствером (земляним валом) з боку горжі (незамкнута задня сторона укріплення), утворюючи таким чином, окремі замкнуті опорні пункти (можливо, що тільки ці з горжі забезпечені частини і призначалися переважно для оборони, або в них на випадок нападу відступали окремі пости і вартові, розставлені вздовж лінії). Незалежно від реданів лінія була посилена редурами, в яких були поміщені форпости. Відстані між редурами були неоднаковими, але визначалися вони з розрахунку взаємної оборони. Ряд блокгаузів (дерев'яних укріплень, прикритих землею), розташованих безпосередньо за лінією із внутрішнього боку, представляли закриті приміщення для військ, складали такі опорні пункти, що значно збільшували самостійність їхньої оборони.

Фортеці являли собою чотирикутні бастіони, за винятком Борисоглібської і Лівенської, що після перебудови мали вигляд п'ятикутників (додаток В-9). Равеліни (допоміжні кутові укріплення, що склалися з валу і рову) розташовувалися тільки на фронтах, звернених до зовнішнього боку лінії. Контр-ескарп (оборонна галерея) був оточений прикритим шляхом із плацдармом при вхідній частині. Як фортеці, так і редути із зовнішнього боку були обнесені палисадом, улаштованим на дні рову, що тягнувся вздовж лінії, а також у річках, що розривали лінію. У середині фортець містилися: казарми, пороховий льох, провіантський магазин (склад), лазарет і колодязь. Побудовані при фортецях слободи також були обнесені невисоким земляним валом чи тільки надовбами [39, с. 72-73]. Всього на лінії було споруджено 17 фортець і 49 редутив [10, с. 143]. Після поселення при лінії ландміліційних полків фортеці були перейменовані, за винятком двох (Парасковії та Іоанна). Більшість одержали назви поселених біля них полків. Перша від Дніпра фортеця, побудована при р. Очеп, стала називатися Борисоглібською, 2-а - Царичанською, 3-я Лівенською, 4-а Василівською (Паячківська), 5-а Рязською (Нехворощанська), 6-а Федорівською (Крутояцька), 7-а Козловською (Дрієцька), 8-а Белівською

(колишня 10-а від Дінця), 9-а Іоанна, 10-а Орловська (колишня 8-а від Дінця), 11-а Парасковії, 12-а Єфремівською (Троїцька), 13-а Олексіївською (Берецька), 14-а Михайлівською (Лузова), 15-а Слобідською (Кисіль), 16-а Тамбовською (Бузова), 17-а Петрівською (Донецька).

Редуги вздовж лінії розподілялися таким чином: при впадінні р. Орелі в Дніпро знаходилося два редуги (Христовський при Дніпрі і Борисоглібський при Орелі), між Борисоглібською і Царичанською фортецями 3-6, між Царичанською і Лівенською - 7-8, між Василівською і Рязьською 9-12, Рязьською і Федорівською - 13-14, Федорівською і Козловською - 15-17, Козловською і Белівською - 18-22, Белівською і Іоанна - 23-24, Іоанна й Орловською - 25-27, Орловською і Парасковії - 28-30, Парасковії і Єфремівською - 31-38, Єфремівською і Олексіяївською - 37-39, Олексіївською і Михайлівською - 40-42, Михайлівською і Слобідською - 43-44, Слобідською і Тамбовською - 45-46, Тамбовською і Петрівською - 47-48, між фортецею Петрівською і Сіверським Дінцем, на березі Дінця - 49-й редуг (додаток В-10 схематично відтворює основні види та складові частини оборонних споруд Української лінії). Перед лінією були збудовані блокгаузи, головним завданням яких було прикриття виходів з лінії в поле. Частина блокгаузів була двоярусною (переважно другий ярус використовувався для стрільби з рушниць. В цілому блокгаузи були пристосовані для ведення кругової оборони. Також перед лінією знаходились маяки та будки, в яких зосереджувалася служба спостереження за степом і попередження про загрозу ворожого нападу.

Довжина всієї лінії складала 268,5 версти. Ця відстань указується багатьма джерелами, в тому числі найбільш ранньою картою Української лінії, складеною в лютому 1736 р. [10, с. 144].

За рознарядкою Військової колегії на лінії необхідно було розмістити 180 гармат, 30 мортир і гаубиць, які повинні були обслуговувати один штаб-офіцер, 9 обер-офіцерів і 281 солдат і спеціалістів [38, с. 78]. Військова колегія наприкінці 1733 р., розглядаючи питання забезпечення фортець лінії спеціалістами, запропонувала укомплектувати фортеці слюсарями, ковалями, сідлярами, коновалами з числа іноземців. Сенат відхилив пропозицію колегії і "велів вибрати майстрів" із ландміліції згідно з табелем, а коли з них якихось спеціальностей не знайдеться, то велів підібрати їх з числа вільних людей і платити їм як і ландміліції, а також навчити цим спеціальностям ландміліціонерів, щоб надалі можна було ними обходитися [84, т. IX, № 6490].

Таким чином, набіги орд кримського хана й ногайських мурз, що почастишали після невдалого Прутського походу і до початку російсько-турецької війни 1735-1739 рр. спонукали російський уряд розпочати спорудження Української лінії між Дніпром і Сіверським Дінцем. Спочатку передбачалося будівництво лінії вздовж Орелі, Берестової і на правому боці Сіверського Дінця аж до річки Лугані. Однак удалося здійснити лише частину цього плану: побудувати від Дніпра (на правому березі Орелі, Берестової, лівому - Береки) до Сіверського Дінця суцільний земляний вал з ровом, 17 фортець, 49 редугів й інші оборонні споруди. Основна частина робіт на будівництві лінії була виконана козаками українських полків (гетьманських і слобідських) і селян, також однодвірців Белгородської і Воронезької провінцій у 1731-1736 р. До 1742 р. лінія добудовувалася, удосконалювалася і ремонтувалася, відволікаючи в середньому на рік близько 12000 українських козаків і селян, росіян-однодвірців та поселених при ній ландміліціонерів від своїх господарств.

2.3. Комплектування та поселення ландміліційних полків при лінії

Одночасно з будівництвом лінії продовжувалося комплектування ландміліційних полків і підготовка до поселення їх на лінії. В інструкції від 15 січня 1731 р. комплектування полків і переведення їх на південні рубежі держави ставилося як головна умова зміцнення її обороноздатності, а зведення Української лінії як створення прикриття для висунутих до південних кордонів ландміліційних полків.

У загальних рисах умови комплектування і поселення на лінії ландміліційних полків були сформульовані в зазначеній інструкції, хоча в подальшому вони конкретизувалися і доповнювалися. В інструкції сенатору і генерал-лейтенанту Тараканову, який відповідав за комплектування ландміліції, і генерал-майору де Бренї, що відповідав за будівництво лінії, вказувалося: "Понеже Украйны, Белгородской и Севской Розряды из давних лет по указам предков е.и.в. великих государей населены служилыми людьми: драгуны, солдаты, копейщики, рейтары и прочие и тем подобны и даны им

поместные земли по их окладам, с которой они по нарядам конную и пешую службу служили и тамошние пограничные места яко свои жилища от неприятельских набегов охраняли і защищали; но потом, от времени до времени с тех своих прежних поместных дач сходили селились в других местах далее к Украине..., а в прошлом 1724 г. все те служилые люди названы государственными крестьянами и положены в подушный оклад, который собирается на содержание армейских полков... е.и.в. их пожаловала прежними службами и приказала укомплектовать из них 16 конных и 4 пеших полков. И быть им при своих жилищах неотлучно и содержать их на таком же жаловании, как по ныне содержатся выборные полки з них же... А для лучшего охранения той Украины между Северским Донцом по Берестовой и Арели рекам и по Северскому Донцу сделать линию, и, усмотря, где опасные места к приходу неприятельскому, сделать крепости и поселить из тех же украинских полков, где сколько будет возможно, при тех местах вблизи и дать им земли и всяких угодий каждому против того, как было давано им прежде, дабы оные по близости лучшим образом и способнее себя и границу охранять и защищать могли, так как деды их и прадеды то чинили..." [84, т. VIII, № 5673].

Сенатор Тараканов повинен був про всіх цих служилих людей зібрати відомості в канцелярії князя Голіцина, а якщо вони неповні, то в канцеляріях губерній і провінцій, "скільки всех украинцев прежних служб в подушний семи- і чотирьохгривенный оклад положено і сколько за выбором в полки в остатке в домах и что ныне на Украине прежде выбранных на лицо" [84, т. VIII, № 5673]. За цими відомостями необхідно було відібрати людей "у полное число" 20 полків (16 кінних, 4 піших). Усі 20 полків зараховувалися в регулярні, а колишні ландміліційні полки залишилися нерегулярними до "майбутнього указу". Необхідно було це зробити негайно. Про порядок набору вимагалось сповістити однодвірців, щоб вони самі з тих, хто буде визнаний придатним до служби, чи за жеребком по черзі обрали людей і подали їхні прізвища для запису в полки. Якщо вони самі не побажають визначити людей, то дозволялося примусити їх це зробити. У випадку, якщо вони виберуть непридатних, то їх не слідувало зачисляти, а зобов'язати виставити інших навіть із одиноких, але придатних до служби. При цьому вказувалося на необхідність стежити за тим, щоб "з городових колишніх служб козаків, воротарів, затинщиків і інших, які пішу службу служили", вибиралися піші ландміліціонери, а тих, хто ніс кінну службу, записувати в кінні полки. Тим, кого записали на службу, довести до відома, що вони від свого житла не будуть відлучені, крім того, що в літню пору по декілька місяців будуть у "компонентах", а хто захотів би, пробувши якийсь час на службі, замінитися іншим придатним до служби, то це дозволялося зробити за узгодженням з командирами. У полки пропонувалося записувати також і тих однодвірців, що не мали землі чи були обмежені земельними ділянками при старих поселеннях. Могли записатися і ті, у кого було достатньо землі, але бажали придбати землю на нових місцях. Тим, хто записався в ландміліцію і побажав перейти на нові місця разом з родиною, дозволялося продавати свої землі "своей же братии украинцам служилым людям" як мешканцям сіл і висілків, так і стороннім, у кого не було землі. При складанні списків ландміліції вимагалось стежити, щоб у полки, випадково, не записалися біглі селяни [84, т. VIII, № 5673].

Для утримання новонабраних полків пропонувалося скласти нові окладні книги окремо для кожного міста. До них занести разом семи- і чотирьохгривенный оклад, по 1 руб. 10 коп. з душі. Відповідно до полкового штату закріпити за полками міста і повіти, в яких вони були сформовані, щоб кожен полк у своєму місті чи повіті одержував відведені на його утримання гроші. Збором і розподілом грошей повинні були займатися призначені комісари й офіцери [84, т. VIII, № 5997]. Зброєю ландміліцію повинна була забезпечити Військова колегія із озброєння, що залишилося після забезпечення армійських полків; кіньми і мундирами вони забезпечувалися в такий же спосіб, як і колишні ландміліційні полки [38, с. 316].

Джерела дозволяють стверджувати, що питання комплектування і забезпечення ландміліційних полків просувалося дуже повільно, що викликало занепокоєння в уряді. У січні 1732 р. Тараканов і де Бренї звітували перед Сенатом про формування ландміліційних полків і будівництво лінії. На підставі їх звіту 29 січня Сенат видав указ про прискорення збору в Белгородській і Воронежській губерніях чотирьохгривенного збору, а також недоїмок за минулі роки і про негайне відправлення їх Тараканову, "дабы за неимением денежной казны в учреждении и содержании тех полков остановки не было" [92, т. 104, с. 151]. 31 січня був підписаний іменний указ імператриці, який зобов'язував Тараканова негайно після його отримання подати "докладний рапорт" про хід комплектування

ландміліції, її озброєння, а також указати на причини, що гальмували формування ландміліційних полків [84, т. VIII, № 5246].

У лютому 1732 р. Таракановим було подано такий рапорт на розгляд імператриці. У ньому вказувалося, що відповідно до інструкції для прискорення збору подушного на утримання полків у тих же містах і повітах, з яких полки формувалися, складені окладні книги, визначені комісари й офіцери для збору семи- і чотиригрівенного окладу; доукомплектовані набрані раніше 10 полків і в нові 10 полків на I лютого було вже набрано 8008 чоловік, а до весни "і всі наберуться" [84, т. VIII, № 5987]. Однак Тараканов вважав, що утримувати ці полки за рахунок тільки чотиригрівенного окладу не можливо. На його думку, на ці гроші можна було утримувати лише 10 раніше набраних полків, а іншим 10 полкам не тільки на оплату, але й на покупку коней і на обмундирування їх не вистачить. Тому Тараканов запропонував для утримання ландміліційних полків використати і семигрівенний податок, що збирався в тих же містах і повітах. Оскільки відповідно до інструкції і наступних указів набрані раніше кінні полки пропонувалося укомплектувати в кількості 1020 чоловік і в такій же кількості набиралися й нові, а піші - по 1248 чоловік, то за поданими з міст і повітів списками після повного укомплектування полків 1004 чоловік залишаться "за комплектом". З цих людей він пропонував створити додатковий полк чи розподілити їх по тих 10 [84, т. VIII, № 5987].

Одночасно з питанням комплектування і утримання ландміліційних полків вирішувалося і питання їхнього поселення на лінії. За пропозицією Тараканова необхідно було селити на лінії одного міліціонера з підпомічником, тобто одного служилого з неслужилим, "дабы чрез такой распорядок и удовольствие могли как строением и прочим домовым заводом исправляться и послужа по несколько годов перемениться" [84, т. VIII, № 6129]. Таких підпомічників слід було в першу чергу набирати з родичів (батьків, братів, племінників й інших). У випадку, якщо родичі відмовляться переселитися на лінію, дозволялося будь-кому бажачому одинокому придатному до роботи однодвірцю за добровільною згодою селитися і жити зі служилим ландміліціонером. Але коли таких бажачих не набереться, то необхідно було примусово записувати їх за ландміліціонерами і відправляти на лінію. Оскільки бажачих селитися добровільно не виявилось, то замість запланованих до поселення 20000 підпомічників щорічно з 1733 р. по 1742 р. посилали для робіт на лінії і для надання допомоги в обзаведенні господарством більше 12 тис. осіб. [84, т. XI, № 8787].

Ці наряди негативно позначалися на однодвірцях півдня Росії. З 1733 по 1742 р. на лінію було вислано 120760 чоловік. За підрахунками ландміліційної комісії вони взяли з собою на 243406 крб. провіанту, крім того, кожному з них давали по 50 коп. на місяць, що склало 362280 крб. Разом з провіантом це складало 605686 крб., а з вартістю матеріалів, що підпомічники брали для власного вжитку - 696530 крб. Прибуток від посіву хліба підпомічниками на лінії склав 212701 крб. З відрахуванням його вартості витрати склали 483829 крб. Якщо до цього додати вартість втрачених під час робіт коней, то витрати складуть 725349 крб. Коли додати ще вартість праці підпомічників, по 3 крб. на місяць за 6 літніх місяців, то становитиме 2173680 крб., у той час, коли на утримання ландміліційних українських і закамських полків була визначена сума в 301192 крб. 97,5 коп. [84, т. VIII, № 8787]. Якщо, навіть, ці підрахунки і перебільшені, все ж таки вони допомагають скласти уяву про тягар, що ліг на плечі однодвірців по утриманню і влаштуванню ландміліційних полків на Українській лінії. Тому зрозумілі такі явища як масова втеча не тільки відправлених для робіт на лінію підпомічників, але й самих ландміліціонерів, прагнення під усякими приводами ухилитися від поселення на лінії [92, т. 106, с. 514].

У грудні 1732 р. Військова колегія подала на затвердження імператриці доповідь про перейменування 20 ландміліційних полків. У доповіді говорилося, що до вересня 1732 р. усі 20 полків розписані і направлені укази про відправлення в ті полки офіцерів та інших чинів. У зв'язку з тим, що до цього часу полки називалися за іменами їхніх полковників, Комісія запропонувала назвати їх за назвами міст, де вони були сформовані. Кінні полки одержали наступні назви: 1) Рильський, 2) Путивльський, 3) Курський, 4) Севський, 5) Белгородський, 6) Брянський, 7) Старооскольський, 8) Валківський, 9) Новооскольський, 10) Лівенський, II) Єлецький, 12) Воронежський, 13) Орловський, 14) Козловський, 15) Тамбовський, 16) Єфремівський; піхотні: 1) Рязський, 2) Борисоглібський, 3) Слобідський, 4) Белівський (92, т. VIII, № 6279). Цей перелік не тільки свідчить, де були сформовані ландміліційні полки, поселені при Українській лінії, але й що від них пішли нові назви ряду її фортець.

У березні 1732 р. Сенат дозволив ландміліціонерам самим шити мундири на власні гроші з наявних сукон [92, т. VIII, № 6133]. 28 травня імператриця підписала указ про оснащення ландміліційних полків зброєю [53, т.106, с. 234]. Артилерійському відомству було доручено забезпечувати полки порохом і свинцем [4, с. 317]. Таким чином були вирішені питання обмундирування й озброєння ландміліційних полків.

Інструкція від 15 січня 1731 р., що наказувала Тараканову і де Бренї відвести місця при лінії для поселення ландміліційних полків вимагала від них також і забезпечення поселенців землею. У ній указувалося: "...при том земли и угодий, чем бы довольствоваться поселенным служилым людям описать и измерить на такие дачи, какие при старых их поселениях даваны, а именно в крепостях и земли и угодья около оных ближняя, а конным слободам или как где по месту или числу угодий, а особливо по усмотрению способов и предосторожности от неприятеля, и, учиня тому всему верные планы и смету, сколько где полков поселить можно, прислать в Сенат..." [84, т.VIII, № 5673]. Відводити місця для поселення ландміліціонерів вимагалось з розрахунку, щоб при визначенні "дач" вистачило землі для кожного службовця і на його братів, дітей і на племінників, здатних до служби.

В інструкції також указувалося, що, якщо в місцях відводу для поселення полків і побудови фортець виявиться, що поселення з'являться навіть за лінією, їх необхідно описати і показати в планах, кому вони належать, коли вони і якими людьми заселені. Докладні відомості та плани таких поселень пропонувалося надіслати до Сенату. Відводити місця для поселення ландміліціонерів перед лінією не дозволялося. Щоб було достатньо землі для кожного служилого і підпомічника, прийняли рішення відводити ділянки при лінії на 30-40 верст, тобто за рахунок земель Гетьманщини та Слобожанщини (додаток В-11) [117, спр. 797, ч.1V, а. 831].

Про стан заселення відведеної під поселення ландміліційних полків території дають уяву складена в 1736 р. "Карта Української лінії від Дніпра до Сіверського Дінця" і "Екстракт про землю Української лінії" (1765 р.). Згідно з цими джерелами на території Тамбовського полку (першого від Сіверського Дінця) знаходилося с. Велике, на території Слобідського - Зміївського монастиря села Бишки, Гомильча і Таранівка; на території Єфремівського - містечко Водолаги, села Малі Водолаги і Гуляй Поле; на території Орловського і Белівського полків не було ніяких поселень; на території Козловського - села Федорівка і Карлівка; далі по Орелі були розташовані містечка: Нехвороща, Маячка, Царичанка, Китайгород і Орлик [115, спр.I, а.1]. При цьому, перелічені населені пункти розташовувалися не на території основних земель, котрі відводились для служивих ландміліціонерів, а на землях, відведених для поселення підпомічників. За дворянські поселення, що відводилися для поселення полків, уряд давав компенсацію, а поселення гетьманських полків передбачалося залишити на місці, а у випадку, якщо мешканці не виявлять бажання залишитися на старому місці, то дозволялося їм переселитися в ті місця, звідки вони прибули.

Компенсація землевласникам видавалася в основному грошима. Так, Олексію Дашкову за містечко Водолаги і с. Малі Водолаги, в яких нараховувалось 1239 дворів, у тому числі два поміщицьких двори, дві школи, один "шпиталь" (будинок притулку) і 3388 душ ч.с. (через втечу селян 41 двір був пустим) вирішено було компенсувати їхню вартість, сплачену Дашковим при покупці містечка Водолаги в 1732 р. в Ізюмського полковника М. Захаржевського 8000 крб. О. Дашков, мотивуючи тим, що ним вже було оселене с. Малі Водолаги, яке щорічно давало 1506 крб. 15 коп. прибутку (в ньому знаходилося 8 млинів, 23 винокурні на 90 казанів, 62 пасіки на 4129 вуликів), просив у замін дати йому вотчину А. Довгорукого у Воронежському повіті села Клинки і Чеплівку, у Белгородській губернії сс. Снагосту і Гламаздило Меншикова [92, т. 104, с. 131,132].

Хоча інструкцією 1731 р. передбачалося поселення полків на лінії в 1731 р., але через затримки в їхньому комплектуванні, в будівництві лінії воно було перенесене на більш пізній час. У резолюції імператриці на доповідь Тараканова "Про поселення ландміліційних полків на лінії" від 21.III.1732 р. вказувалося, що без закриття лінії селити полки небезпечно "щоб ворог, обійшовши лінію, не напав на поселення і не учинив шкоду" [84, т. VIII, № 5997]. У цій же резолюції зазначалося, що про поселення полків буде "повелено" окремо. Якщо буде дана така вказівка влітку 1732 р., то краще переводити і селити полки без родин, перевівши на лінію лише одних робітників, що повинні будувати дома, орати рілля, сіяти жито й обзаводитися усім, а дружин і дітей залишити на попередніх місцях для збору урожаю й догляду за будівлями, а 1733 р. взимку і дружин їх і дітей у збудовані для них дома

перевезти, а не збудувавши раніше будинків, перевозити всіх небезпечно, "щоб у людях утрат не учинилося" [84, т. VIII, № 5997].

Однак у 1732 р. будівництво слобід на лінії не велося. Почалося воно лише влітку 1733 р. [84, т. VIII, № 6147]. Як свідчать джерела, велося воно досить повільно. Цілком імовірно, не тільки в зв'язку з недостатком робочих рук і фахівців, але й у зв'язку з відсутністю чіткого плану розбудови слобід і організації роботи. Уже зазначалося, що з 1733 р. в середньому щорічно на лінію направлялося понад 12 тис. осіб, були призначені спеціалісти до кожної фортеці, але, незважаючи на ці заходи до кінця 1734 р. визначені до поселення полки "распашкою земель и хлебом еще не заводились и строением не исправились. Поэтому пока они не обзаведутся хлебом, не исправятся строением переселять их на линию с семьями опасно" [84, т. IX, № 6791].

Для розбудови поселень рекомендувалося вибирати місця "зручні для слобід", поблизу фортець, біля води. У тих місцях, де з водою буде скучно, слідувало викопати колодязі або для проведення річкової води прорити канали [84, т. VIII, № 6147]. У зв'язку з нестачею стройового лісу спочатку рекомендувалося будувати мазанки, а в 1735 р. було дозволено будувати дерев'яні хати замість мазанок у тих місцях, де знаходився ліс [84, т. IX, № 6791]. Усе це говорить про те, що в ході будівництва багато питань зважувалися в залежності від наявних умов, що підкреслює недостатню продуманість заходів, а іноді й організаційну недоробку, що негативно позначалося на поселенні ландміліції.

Оскільки в 1734 р. Військова колегія направила де Бренї розпорядження, про поселення через кожних три кінних полки одного пішого, при цьому зазначалося, що їх слід селити по ротах і по капральствах [34, с. 78], то можна вважати, що саме з 1734 р. почалося поселення на лінії полків. Селилися полки з великим невдоволенням, що викликало тривогу в урядових колах. У жовтні 1734 р. князь Шаховський вніс на розгляд Сенату пропозицію поселити на лінії "желающих малороссиян" із слобідських полків [84, т. IX, № 6628]. Але вона була відхилена.

Відхилено було також і пропозицію графа Вейсбаха про поселення на лінії розкольників, яким після повернення з Польщі дозволили селитися вздовж південних кордонів під прикриттям фортець. Розглядаючи це питання, Сенат погодився з доводами Тараканова, який вважав небезпечним поселення розкольників на лінії, через близьке розташування донських козаків, серед яких було багато розкольників, а на них не можна покластися в справі оборони кордонів; навпаки, від них можна очікувати всілякої протидії урядові; вони можуть приймати і переховувати біглих селян, щоб потім схилити їх до своєї секти [4, с. 318].

Особливо турбувало уряд питання заселення лінії, у зв'язку з початком у 1735 р. російсько-турецької війни. Навесні 1736 р. за завданням імператриці на лінію був направлений лейб-гвардії майор Шипов, якому доручалося оглянути ландміліційні полки, що не взяли участі в поході і про все доповісти князю Шаховському і командирі ландміліційних полків генерал-лейтенанту князю Урусову. В секретній інструкції вказувалося також на необхідність ретельного огляду ландміліційних і "посторонніх новопоселених сіл" і доставки до кабінету імператриці "вірних відомостей" [92, т. 114, с. 207, 235]. Охорону Української лінії відповідно до найвищої резолюції від 20 вересня 1734 р. на доповідь Шаховського зобов'язані були нести слобідські полки, виставляючи щорічно по 1000 чоловік [84, т. IX, № 8628]. До осені 1736 р. на лінію було переведено всього 7 полків [92, т. 114, с. 450].

У тому ж році урядом було прийнято ряд важливих рішень з питань ландміліції. Перш за все, піхотні ландміліційні полки вирішено було перевести в кінні, а для цього при кожній роті утримувати по одному капральству, а при кожному полку чверть штату рядових. Під час їхньої участі у воєнних операціях платити їм подвійне жалування [84, т. XI, № 8787]. Для управління ландміліцією було створено Український ландміліційний корпус, а на його утримання гетьманські і слобідські полки зобов'язані були виділяти із шинкарських доходів 20000 крб. [84, т. IX, № 6925]. На той час Українська лінія перетворилася на опорний пункт російської армії, а місто Царичанка стала головним "депо" російського командування і головною базою відпуску провіанту до Криму для армії [92, т. 114, с. 343], задіяної у війні з Туреччиною.

Манштейн, що відвідав у 1736 р. лінію, залишив про неї і про ландміліційні полки такі нотатки: "Петр Великий первоначально подал такую мысль удержания татар от чинимых ими набегов. По его кончине важное дело сие оставалось без дальнейшего следствия по 1731 г., в котором начали производить работу и линия проведена была к окончанию в 1732 г., но сами крепости не прежде 1733

г. заложены... Корпусу милиции, из 20 тыс. драгун состоящему, представлено охранять і защищать эти линии. Сии люди поселены в крепостцах и на деревнях, нарочно для них выстроенных. В мирное время выдается им жалование в 1/3 солдат напоольных полков, но зато им розданы земли, которые им разрешено возделывать. Милиция сия набирается из двухсот тысяч семейств тех бедных мелкопоместных дворян в России, которые называются однодворцы... Сию милицию составляющие 200000 семейств обязаны посылать от себя ежегодно к линии некоторое число работников для подмоги милиции в обрабатывании их земли... Скажу..., что это превосходное войско в Росии... По опыту дознано, что 2 тыс. татар никогда не отважатся напасть на редут, который охраняется 50 русскими солдатами" [42, с. 205-206].

Однак, за свідченням джерел, як поселення, так і утримання в належному стані ландміліції постійно знаходилися в полі зору уряду. 14 січня 1738 р. за результатами перевірки майора Шипова, який виявив, що багато однодвірців, записаних в ландміліційні полки, втекли і скривалися в українських і слобідських полках, і в донських козацьких городках, у поміщицьких селах Белгородської і Воронежської губерній, було видано іменний указ про суворе покарання як втікачів, так і приховувачів [84, т. X, № 7483].

У 1743 р. Ландміліційна комісія подала на розгляд Військової колегії і Сенату докладну доповідь про комплектування і утримання ландміліційних полків, у якій вказувалося, що відповідно до перепису в дистриктах, представлених до комісії у 1723 р., кількість однодвірців складала 333795 душ ч.с. З цієї кількості померли, призвано на службу та з інших причин вибуло 191115 осіб, залишилося 142680 осіб. За період з 1723 по 1743 р. народилося 131078 чоловік. З цього числа до ландміліції було взято 6428 осіб. Після чого залишилося 124650 осіб, а з колишніми як покладеними в подушний оклад, так і немовлятами це складало 267330 осіб. Згідно зі встановленим семи- і чотиригрівеним окладом, крім службовців, подушний збір з них складав 406771 крб. 40 коп. Разом з доданою сумою від гетьманських і слобідських полків у 20000 крб. загальна сума складала 426771 крб. 40 коп. З неї на утримання українських ландміліційних полків відводилося 290852 крб. 27 коп., закамських - 46196 крб., до того ж на утримання шести драгунських полків - 89623 крб. 42 коп., залишалось 99 крб. 71 коп. без витрат на провіант, на який гроші з цих зборів не виділялися.

Всього було укомплектовано 20 українських полків і їх належало поселити на лінії. Поселено було лише 9 полків, до яких щорічно посилали для зведення будівель, оранки землі і збору врожаю, косіння сіна підпомічників [84, т. XI, № 8787]. Передбачалося, що вирощеним при лінії хлібом можна буде забезпечити ландміліцію. Однак, як уже відзначалося, хліба збиралося дуже мало і ландміліційні полки фактично утримувалися за рахунок регулярної армії. У зв'язку з цим Військова колегія запропонувала поселені при лінії полки доукомплектувати ландміліціонерами 11-ти інших полків чи однодвірцями. Для посіву забезпечити їх насінням, зате помічників на лінію не посилати, а ландміліціонерів зобов'язати заготовляти самостійно сіно для коней, а також нести у фортецях варту. Для полегшення становища ландміліціонерів пропонувалося помістити на лінії польові драгунські полки, що повернулися з Кизляру, а взимку переводити їх на квартири поблизу лінії. В одинадцяти інших полках узяти кращих коней для гренадерів 9-ти полків, а самі полки розпустити по домівках зі зброєю і мундирами, розписавши роти по дистриктах, тобто по округах, так щоб в одній роті знаходилися люди одного округу. Це дозволило б проводити огляди не один раз на місяць, а два рази на рік (взимку і влітку у вільний від робіт час), протягом тижня навчати їх військовій справі. Штаб-офіцерам дозволялося жити в містах своїх дистриктів, а обер-офіцерам - при своїх ротах у пристойних місцях, щоб ландміліціонери постійно знаходилися в "страху" і не забували правил військової служби. Офіцери не повинні були втручатися в сімейне життя ландміліціонерів, а лише слідкувати за утриманням коней і станом озброєння. Вдома вони повинні були носити цивільний одяг, а не військову форму. На місце померлих і взагалі вибувших однодвірців даного дистрикту повинні були вибирати нових, щоб не було жодної вільної вакансії. За вибір непридатних пропонувалося накладати штраф і замість них брати нових. Офіцерам передбачалося видавати звичайне жалування, щоб вони не мали підстав експлуатувати своїх солдат. Командири, що знаходилися у власних маєтках, не мали права очолювати свої команди, а числилися у відпустці, їхнє місце займали ті, хто жив при ротах. Головним командиром усіх полків запропоновано було призначити генерал-лейтенанта, а на допомогу йому генерал-майора і двох бригадирів. Семи- і чотиригрівений збір з однодвірців указувалося збирати по-старому, а залишок держати в казні. Втікачів однодвірців переводити на лінію

за рахунок осіб, що їх утримували. Сенат погодився з цими пропозиціями Військової колегії, а потім вони були затверджені імператрицею [38, с. 321- 322].

У січні 1744 р. були затверджені нові правила відпустки штаб- і обер-офіцерів із полків, поселених на лінії, утримання караулів. Згідно з ними під час перебування полків на лінії генералітет, штаб- і обер-офіцери були зобов'язані нести варту наполовину меншою кількістю як положено за військовим статутом, а в розпущених по домах 11 полках при кожному полку необхідно було залишити лише по одному штаб-офіцеру, а на кожную роту - по одному обер-офіцеру. З відпущених по домах штаб- і обер-офіцерів нікого не залучати до несення варту при цих 11-ти полках. При них також установлювався "половинний" за військовим статутом караул і нести його були зобов'язані офіцери полків, поселених на лінії зі зміною через півроку або через рік. Офіцери розпущених полків не залучалися до варту, тому що вони після розпуску по домівках не одержували жалування. Офіцерам, залишеним на лінії жалування пропонувалося платити "сповна", крім провіанту [84, т. XII, № 8858]. Таким чином, цей указ значно конкретизував, а в деяких випадках навіть відмінив ряд положень вересневого статуту 1743 р., що визначали статус офіцерів Українського ландміліційного корпусу. Прийняття цих двох важливих документів, що визначили основні умови утримання ландміліційних полків стало можливим завдяки закінченню війни з Туреччиною і перенесенню далі на південь російських кордонів.

Проте і в цих умовах уряд не припиняє турбуватися про заселення Української лінії. У 1743 р. він видає указ, що зобов'язував землевласників, до 1 травня 1744 р., тобто до нової ревізії, відвезти на своїх підводах на Українську лінію однодвірців, що переховувалися в їхніх маєтках у противному випадку - платитимуть штраф - за чоловіка 10 крб., а за жінку - 5 крб. [84, т. XI, № 8801]. Але вже в 1745 р. уряд переконався, що закон про великі штрафи за переховування однодвірців, не досягає своєї мети і змушений був скасувати його [84, т. XII, № 9144]. Зате в тому ж році був прийнятий новий указ, що зобов'язував народжених в Польщі переселенців, котрі проживали у вотчинах росіян на Україні і не пам'ятали своїх батьків, перевести з вотчин, у яких вони жили, під належним конвоєм для поселення на Українській лінії; а хто з них був здатний нести військову службу - записати в солдати [84, т. XII, № 9131].

Того ж 29 березня 1745 р. новим сенатським указом було наказано перевести на Українську лінію з Воронежської губернії всіх однодвірців, які не мали землі. При цьому зазначалося, що небажаючих переселятися необхідно відправити туди під конвоєм з компенсацією витрат на їх перевезення за рахунок ландміліції [84, т. XII, № 9132].

10 квітня того ж року Сенат видав указ, що заборонив утримувати однодвірців та інших мешканців, що видавали себе за бурлак, [84, т. XII, № 9145]. 6 лютого 1746 р. було видано указ, що зобов'язував місцеву владу виявити безземельних однодвірців, здатних нести військову службу і направити в ландміліційні полки; старих і хворих - у притулки, а здатних до роботи закріпити за сімейними однодвірцями. Цим же указом пропонувалося всіх однодвірців Белгородської губернії, що жили із заробітків, відсилати на Українську лінію [84, т. XII, № 9257].

Перелічені вище укази переконливо свідчать, які заходи приймалися урядом для заселення лінії, поповнення ландміліційних полків, а, з іншого боку, що навіть через десять років після початку переселення на лінію однодвірців вона все-таки була заселена недостатньо. Навіть до 1752 р., після 20 років від початку зведення лінії, слободи однодвірців були лише при шести (Тамбовському, Слобідському, Єфремівському, Орловському, Белівському і Козловському) з дев'яти полків. При Рязьському полку було поселено незначну кількість однодвірців, а при Лівенському і Борисоглібському - їх зовсім не було. Тому сенатським указом від 13 квітня 1752 р. підтверджувалися укази 1743-1745 р., видані з нагоди проведення ревізії, і пропонувалося власникам у володіннях яких проживали однодвірці, їх з усіма їхніми "пожитками отвесть" на Українську лінію на своїх же підводах і за свій же рахунок [84, т. XIII, № 9972]. У цьому ж указі наявні цікаві відомості, що дозволяють говорити про те, що, крім втечі, однодвірці ухилялися від служби на Українській лінії шляхом переходу "в приказные чины" і працювали в різних губернських і воєводських канцеляріях. Тому при наборі в ландміліційні полки, як вказувалося в указі, важко знайти людину, щоб знала грамоту та вміла писати, доводилося знову навчати їх грамоті. У зв'язку з цим Ландміліційна канцелярія клопотала перед Військовою колегією про відкриття шкіл в однодвірських слободах при ландміліційних полках.

На підставі доповіді Військової колегії 14 квітня 1752 р. Сенат видав указ, у якому дозволялося організувати такі школи при Тамбовському, Слобідському, Єфремівському, Орловському, Белівському і Козловському полках, при яких знаходилися слободи і поселення однодвірців. При трьох інших полках, при яких не було однодвірських поселень, таких шкіл створювати не дозволялося. У цих школах при кожному полку повинно було навчатися по 25 дітей, а всього при шести полках 150 дітей. На їх утримання визначалося від кожного полку по 200 карбованців, а разом 1200 крб. на рік. Школи знаходилися під контролем командирів полків. У першу чергу до них потрапляли діти однодвірців у віці від 7 років, що не мали батька і матері. У школах вони повинні були утримуватися до 15 років, після чого їх слід було записати в комплекти тих же полків залежно від навчання і нахилів. Для навчання дітей і підтримки дисципліни від кожного полку виділялося по одному офіцеру для навчання читанню і письму; для навчання співу пропонувалося використовувати писарів чи унтер-офіцерів, які мали ці здібності. Арифметиці й інженерній справі повинні були навчати офіцери-інженери, геометрії й інженерній справі, на думку Колегії, належало навчати при штабах полків, що позитивно повинно було позначатися як на ставленні до навчання учнів, так і на ставленні до своїх обов'язків учителів. Відповідальність за роботу шкіл покладалася на генералітет.

Крім дітей-сиріт, у цих школах могли навчатися й інші діти ландміліціонерів і однодвірців, поселених при лінії. Вони повинні були утримуватися за рахунок батьків, але навчати їх повинні були всьому, чому вони забажають "з великим старанням" [84, т. XIII, № 9972].

Оскільки найповільніше однодвірцями заселялася західна частина лінії, то уряд у 1746 р. дозволив жителям Полтавського полку, на їх прохання, користуватися незайнятими під поселення однодвірців землями до наступного "указу і розгляду про ту лінію генерального плану" [117, спр. 797, ч. IV, а. 682]. Це рішення позитивно позначилося на заселенні цієї ділянки лінії в наступний період.

Немаловажну роль у подальшому заселенні цієї території відіграло зміцнення обороноздатності Української лінії, вдосконалення ландміліційної служби в наступні роки. Згідно з указом Сенату від 22 грудня 1758 р. штат інженерної служби був затверджений у складі 28 чоловік, у тому числі: інженер-полковник, 2 секунд-майора, 7 поручиків і 16 унтер-офіцерів. Утримання їм було визначено з ландміліційного бюджету і складало 2/3 окладу польових полків [84, т. XV, № 10000]. Для ремонту лінії і підтримки її в належному стані щорічно направлялися піші та тяглі робітники зі слобідських полків, а також з Воронежської і Белгородської губерній [123, а. 348-351].

На кінець 60-х рр. артилерійське господарство лінії складалося з 222 гармат, з яких 75 були розміщені у фортецях, 65 - у редутах, 82 - у реданах, по одній - у кожному [38, с.78, 716]. Іменний указ від 28 травня 1762 р. зобов'язував Військову колегію постійно стежити за станом ландміліційних полків і у випадку утворення вакансій негайно заповнювати їх однодвірцями, щоб ландміліційний корпус був "у всякій готовності" [84, т. XV, № 11552].

У 1764 р. була проведена реорганізація ландміліційної служби. Із кінних рот, поселених полків був створений один драгунський ландміліційний полк, названий Борисоглібським. Сформований він був по штату драгунських полків. Його штаб-квартира розташовувалася в Харкові. У фортецях на лінії були зосереджені його 4 ескадрони. Їхня роль полягала в підкріпленні роз'їздів. Як з оселених, так і неоселених ландміліційних українських полків було сформовано 10 піхотних полків (Старооскольський із штаб-квартирою в Охтирці, Белівський - в Гадячі, Єлецький - у Кременчузі, Тамбовський - у Белгороді, Орловський - у Сумах, Брянський - у Валуйках, Курський - у Ізюмі, Козловський - в Обояні, Рязький - у Лубнах, Севський - у Переволочній. З цих полків три щорічно в січні призначалися на лінію, а один - для варти в Києві. Утримувалися новосформовані полки, як і раніше, за рахунок сум, що збиралися з однодвірців, які ті платили, як і всі державні селяни, тобто, понад семигривенний подушний збір по 1 крб. на рік, починаючи з 1 січня 1764 р. Щоб солдати сумлінно ставилися до служби, після 15-річного терміну їх пропонувалося відпускати додому до хліборобства, а тим, хто піддавався покаранням служба продовжувалася на один рік [84, т. XV1, № 12185].

У тому ж році, у зв'язку з утворенням Новоросійської губернії, на Українській лінії поселили Дніпровський і Донецький пікнерні полки. На її території знаходилися вже 23 слободи однодвірців, у яких проживало в межах 13100-13121 особа ч.с.

Таким чином, формування ландміліційних полків і їх поселення на Українській лінії сприяло не тільки зміцненню обороноздатності південно-західних рубежів Російської імперії, але й подальшому

заселенню і господарському освоєнню межиріччя Дніпра і Сіверського Дінця. Однак окраїнне положення цього району, загроза набігів кримчаків і ногайців, тягар військової служби й обов'язку по підтримці в належному стані лінії, а також і система її заселення гальмували притік населення, що, природно, негативно позначалося і на подальшому господарському освоєнні краю.

2.4. Оборонне та господарське значення лінії

а) Військово-оборонна роль лінії

Оцінка військово-оборонного значення лінії не тільки в літературі, але й в джерелах неоднозначна. Пояснюється це не тільки недостатнім вивченням питання, але й суперечливими оцінками лінії сучасниками. Навіть серед тогочасних урядових кіл не було єдиної думки щодо будівництва лінії: одна частина відстоювала перевірену на практиці наприкінці XVI-XVII ст. тактику побудови фортець і заселення їх служилими людьми; друга - розглядала лінію тільки як оборонну споруду, фортеці якої призначалися для утримання гарнізонів. При зведенні лінії верх взяли прихильники першого підходу, однак після смерті Анни Іоаннівни вони були відсторонені від влади, тому оцінка лінії, яку може знайти в джерелах сучасний дослідник, в основному належить їх противникам. Враховуючи тенденційність такої оцінки в джерелах, створених представниками урядових кіл 50-60-х рр. XVIII ст., дослідник зобов'язаний використати якомога більше і різних за походженням джерел, співставивши їх, постаратися дати об'єктивну оцінку як військово-оборонного, так і господарського значення Української лінії.

Оцінка лінії сучасниками наявна в джерелах, створених не тільки представниками різних урядових кіл, але й представниками народних мас - козаками й посполитими Гетьманщини, руками яких зводилася лінія; запорожцями, через землі яких вона прокладалася; росіянами-одновірцями, яких насильно відривали від насиджених місць і переводили на лінію, де їм доводилося не лише слідкувати за її станом, відбивати напади татар, але й займатися господарством, щоб забезпечувати себе продовольством. Як свідчать джерела, найбільш негативне ставлення до побудови лінії було серед українського населення. Про це свідчить усна народна творчість:

"Посіяли, поорали та нікому жати:

пішли наші козаченьки лінії копати"

[Головинский П. Слободские казачьи полки.- СПб., 1864.- С.162]

"Їхав козак на лінію та й вельми надувся:

Іде козак із лінії - як лихо зогнувся"

[Закревский Н. Старосветский бандуриста.- М., 1860.- С. 77] і ін.

Суперечливість оцінок лінії в джерелах не могла не позначитися на висновках уже перших дослідників. Найбільш ранню оцінку військово-оборонної ролі лінії знаходимо в працях А. О. Скальковського. Через сто років після її зведення він писав, що вона захистила південні рубежі Росії від татарських наїздів і сприяла їхньому подальшому заселенню [97, с. 7,48]. Однак цей висновок не одержав подальшого розвитку в науковій літературі.

У другій половині XIX ст. у літературі утвердилося переважно скептичне ставлення до лінії як військово-оборонного об'єкту. Важливу роль у його утвердженні мало фундаментальне дослідження Ф. Ласковського. Не принижуючи ролі його праці, написаної на базі різноманітних джерел, у тому числі й картографічних матеріалів Генерального штабу, фактично не використаних до цього дослідниками, не можна не відмітити, що, будучи прекрасним знавцем військово-інженерного мистецтва, як дослідник Ф. Ласковський знаходився під впливом тогочасної позитивістської школи. Тільки цим, на наш погляд, і пояснюється повне запозичення автором оцінок військово-оборонного значення лінії з використаних ним джерел без їх критичного аналізу. Перелічуючи недоліки лінії, Ф. Ласковський вказує, що вони "отмечены в официальных бумагах того времени" [38, с. 79]. Серед них він називає:

1. У зв'язку із значною протяжністю лінія вимагала багато військ для оборони, а тому не могла належним чином бути захищена; ворогу вдавалося прориватися і робити з успіхом напади на місця прикриті лінією.

2. Через віддаленість від Перекопу у випадку війни з Кримом не можна було доставити військам, що наступали, оперативні повідомлення.

3. Багато поселень, що лежали перед лінією зовсім не були нею прикриті і залишалися не захищені.

4. Місцеві землі, абсолютно не придатні для будівництва укріплень, примушували робити безперервні в них ремонти.

5. На всій території лінії не доставало гарної води і лісу" [38, с. 79].

Перелічені Ф. Ласковським недоліки лінії цілком запозичені з двох документів XVIII ст. Так, на візках згадуваної уже картосхеми "Українська лінія, побудована з населенням десяти полків" (дата складання на ній не зазначена, але за папером і змістом її можна датувати початком 40-х р. XVIII ст.), зазначається п'ять недоліків лінії [112, спр. 26043, а.1]. Два перших з них відмічені у роботі Ф. Ласковського і майже дослівно співпадають з другим і третім пунктами картосхеми, а три наступних і перший - із зауваженнями до проекту складеного в 1764 р. генерал-фельдцехмейстром Вілбоа, дійсним тайним радником і сенатором Панініним, генерал-аншефом і віце-президентом Військової колегії графом Чернишовим, генерал-поручиком, командуючим Українським корпусом Мелгуновим" [116, а. 2,3].

Наведені вище факти свідчать, що Ф.Ласковський в оцінці військово-оборонної ролі лінії цілком погодився з офіційними оцінками середини XVIII ст., незважаючи на те, що в його роботі наявні факти, які дозволяють дати більш повну та всебічну оцінку лінії. Оцінюючи військово-оборонну роль лінії, варто відзначити, що вже в ході її зведення вона стала перешкодою на шляху татарських вторгнень. Це стало можливим тому, що козаки, що її будували, мали при собі зброю і в будь-яку хвилину готові були відбити вторгнення орд кримського хана. Останні, знаючи про будівництво лінії і зосередження на ній військ [92, т.106, с. 506], не особливо вторгалися в межі Росії по Муравській дорозі, хоча в 1733-1737 р. вони здійснили ряд нападів на південні кордони. Оперативні заходи із запобігання можливих нападів кримських орд значною мірою полегшувалися не тільки присутністю військ на лінії, але й командування, яке підтримувало тісні зв'язки з російськими дипломатами в Криму та Константинополі [92, т.108, с. 55, 134, 293], завчасно отримувало відомості про підготовку таких нападів. Офіційні твердження про татарські вторгнення в межі Росії через Українську лінію зайвий раз підтверджують той факт, що вона розглядалася в урядових колах не в тому вигляді, як була побудована, а як планувалася - від Дніпра до Лугані.

Навесні 1736 р. численна кримська орда вторглася в межі Слобідської України і розорила багато населених пунктів (Андриївку, Лиман, Комарівку, Савинці, Співаківку, Заводи та ін.). Біля с. Заводи татари напали на нечисленний загін, що виїхав з Ізюму, генерал-фельдмаршала Лассі. Лише мужність і винахідливість охорони врятували життя генералу [22, с. 98]. У жовтні 1736 р. шеститисячний загін перетнув лінію між Михайлівською і Слобідською фортецями і заглибився лише на відстань до 20 верст "учиня некоторые пакости" [128, а. 68].

Незважаючи на те, що з метою створення перешкод на шляху можливого вторгнення татар на Лівобережну Україну через Дніпро Мініх розставив взимку 1736-1737 рр. уздовж Дніпра війська від Києва до Української лінії і наказав їм розбивати лід на Дніпрі, все ж таки татари вторглися і на цій ділянці, перебравшись у лютому 1737 р. по льоду через Дніпро біля м. Келеберди. Після чого невеликі загони розсипалися по Лівобережній Україні і протягом двох діб грабували та палили міста і села. За той час російські війська встигли зібратися і перекрити їм усі шляхи відступу. Генерал Раднич ударив на ар'єргард орди. Близько 300 татар було убито, віднята частина здобичі. Однак основна частина орди зуміла втекти від переслідувачів і на зворотному шляху напасти на головну станицю запорозьких козаків. Запорожці відбили напад. Орда зазнала великих втрат і зуміла спалити лише декілька запорозьких зимівників [42, с.101-102].

У лютому 1738 р. сам хан намагався вторгнутися в межі Лівобережної України. На початку він зробив спробу прорватися через Українську лінію, але вимушений був від неї відмовитися, у зв'язку з тим що російські війська готові були відрізати йому шлях до відступу. Орда підійшла до Дінця на захід від Ізюму і звідси, разбившись на невеликі загони, проникла на територію Слобідської України. Російські війська, що стояли на зимових квартирах, виступили проти татар і деякі загони були відрізані і розгромлені, віднята була і здобич. Хану з головними силами вдалося втекти від переслідування [42, с.140].

Таким чином, наведені вище факти переконливо свідчать, що татарам не вдавалося безкарно вторгтися через Українську лінію як в межі Лівобережної, так і Слобідської України. Більшість

зроблених ними набігів на цю територію були здійснені в обхід лінії, переважно на східній ділянці, тобто між Петрівською фортецею і Луганню.

Не витримує критики положення офіційних джерел про непридатність лінії як вихідного рубежу для російської армії в наступальних операціях проти Криму. По-перше, лінія значно скоротила відстань між Кримським ханством і головними базами російських військ уже в роки російсько-турецької війни 1735-1739 рр. (мм. Царичанка і Бахмут). По-друге, стала важливим прикриттям для зосередженої за нею російської армії. Царичанська фортеця з самого початку підготовки наступальної операції стала головним опорним пунктом головнокомандувача фельдмаршала Мініха [92, т.111, с. 496; т.114, с.343, 360]. За визначенням Ф.Ласковського вона перетворилася на "головне депо для життєвих і військових запасів" [38, с. 343-344].

Мініх, врахувавши уроки походів на Крим під керівництвом князя В. Голіцина, в ході підготовки до походу побудував від Української лінії на шляху російської армії до Криму укріплені форпости, що охоронялися гарнізонами. У них утримувалися головним чином продукти і вода. За його розпорядженням були відновлені і укріплені Усть-Самарський і Богородицький ретраншаменти, а також Самарський монастир, що знаходився між ними. Далі за Самарою вздовж Дніпра було побудовано ще ряд укріплень на відстані 20-30 верст одне від одного. Перший такий редут був побудований у 20 верстах від Усть-Самари на річці Вороняча. Другий - на річці Осаканівці, через 20 верст від першого. Третій - подвійний редут улаштували на р. Вомінці, у 25 верстах від другого. Четвертий - через 25 верст від Вомінського, на р. Московці. На р. Кінські Води було побудовано два редуту на обох берегах ріки. Наступний подвійний редут улаштували на затоці Кінських Вод. Подвійний редут також був побудований у 20 верстах від останнього на р. Сталик. Через 30 верст від нього, при Кам'яному Затоні на р. Білозерці, була побудована чотирикутна бастионна фортеця, що розділялася рікою на дві частини. У 20 верстах від неї на р. Рогачці була збудована наступна чотирикутна бастионна фортеця. Через 20 верст від неї на р. Мала Каїрка влаштували редут. Наступний редут збудували в 25 верстах на р. Дручці. Від р. Дручки до Кизи-Кермена, у так званій Чорній Долині, на відстані 33 верст улаштували 6 редутів. За ними при самому Дніпрі викопали 3 зімкнутих окопи - в 55 верст. Навпроти Кизи-Кермена також побудували редут. Від останнього редуту в Чорній Долині, на шляху від Дніпра до Перекопу, на відстані 12 верст один від одного було збудовані ще два редуту [38, с. 768-769].

Можливо, що протягом війни перераховані форпости на шляху просування російської армії до Криму поповнювалися новими. Так, при Кінських Водах, на дніпровському острові, де було турецьке місто Аслан, був побудований Андріївський редут, а в 1739 р. напроти Кизи-Кермена, на місці турецького м. Тавань побудували Таванський редут [38, с. 41]. Крім того, форпости для спостереження за ворогом були побудовані на берегах рік Самари і Татарки [38, с. 783].

Будівництво форпостів від Української лінії до Перекопу не тільки сприяло успішному просуванню російської армії до Криму, забезпечувало її зв'язок з тилом, але й значно поліпшувало діяльність розвідки. З цією метою за наказом командування російської армії козаками Полтавського полку були встановлені також форпости через кожних 5-7 верст між Оріллю і Самарою. У кожному форпості було залишено по 25-35 козаків зі старшиною, а самому полковнику Лесовицькому було наказано стояти головним постом на р. Самарі з 300 козаками. Від головного посту вверх і вниз по Самарі були встановлені малі пости для патрулів, що висилалися вправо і вліво від табору "для розвідування про ворога". Про все розвідане козаки зобов'язані були негайно сповіщати на лінію. На постах вони повинні були стояти з обережністю, щоб раптово не напав ворог, а у випадку його нападу хоробро битися, не пропускаючи через Самару жодної душі [47, с. 90-91].

Крім побудови форпостів, що повинні були зв'язувати під час наступу російську армію з лінією, уряд також вжив ряд інших заходів, спрямованих на зміцнення кордонів з Кримським ханством і положення Росії в Північному Приазов'ї. У зв'язку з неможливістю побудувати лінію до Лугані, значно була посилена обороноздатність міст Бахмута і Тора. Прикордонне розташування цих міст постійно викликало тривогу в урядових колах. Наявність тут соляних промислів спонукала царський уряд вживати всі заходи для подальшого зміцнення їх обороноздатності. У період війни з Туреччиною були навіть такі моменти, коли обговорювалося питання про перенесення воєводського правління з Бахмута до іншого міста Воронежської губернії, а в Бахмуті пропонувалося залишити тільки гарнізон і коменданта для охорони соляних промислів [53, т.117, с.118-119].

23 квітня уряд прийняв рішення про доукомплектування, поселеного на захід від м. Тор (між Тором і споруджуваною лінією) Сербського полку "малороссиянами и волохами", а 10 вересня 1734 р. - "волохами, мунтянами и запорожцями" [92, т.106, с.187; т.108, с.363]. 20 грудня 1736 р. Сенат прийняв рішення про будівництво фортеці при Таганрозькій гавані чи при р. Міусі для суден, "використовуваних на Азовському морі", тобто про будівництво бази для створюваного на Азовському морі флоту [92, т.114, с. 577]. У 1737 р. було запропоновано підібрати місця для будівництва флоту на р. Дон, нижче прийняття ним Сіверського Дінця, тому що з Таврова і Павловська до Азова можна було спускати судна лише під час весняних паводків. Також пропонувалося побудувати Таганрозьку, Міуську і Кальміуську гавані [92, т.117, с. 377-381]. У 1737 р. розгорнулося активне будівництво фортеці Св. Анни на Дону, суден на Хортиці [92, т.117, с. 580, 629]. Природно, що все це не могло не позначитися на подальшому заселенні й освоєнні Північного Приазов'я, а це в свою чергу вимагало нових заходів по захисту населення від раптових татарських набігів.

Наполеглива необхідність у зміцненні кордонів виникла в зв'язку з їхнім переміщенням далі на південь після російсько-турецької війни 1735-1739 р. За умовами Белградського договору остаточне розмежування територій між Росією і Кримським ханством було проведене в 1742 р. з російської сторони В. А. Рипніним, з боку Туреччини - Хаджі Ібрагім Капиджі. На схід від Дніпра кордон проходив по р. Кінські Води і Великій Берді. З Берди, від впадіння в неї р. Каратиш, йшов прямою лінією узбережжям Азовського моря до Семенівської фортеці при гирлі Міуса [84, т. XI, № 8829].

У 1743 р. де Бренї запропонував побудувати нову лінію від гирла Самари до Лугані з метою забезпечення поселень, що виникли перед Українською лінією. До побудови цієї лінії пропонувалося утримувати в належному стані Українську лінію. Проект де Бренї був затверджений генерал-фельдмаршалом принцом Гессен-Гомбурзьким, але залишився не реалізованим [115, спр. 29, а.1].

У 1746 р. аналогічний проект запропонував офіцер ландміліції майор Циклер. Він пропонував не тільки побудувати нову лінію, але й перевести на неї з Української лінії ландміліційні полки, а відняті для їхнього поселення землі у слобідських і гетьманських полків повернути їм назад [38, с. 81]. Після цього послідував "височайший" указ з Військової колегії Канцелярії головної артилерії і фортифікації, у якому пропонувалося скласти два проекти будівництва укріпленої лінії: один від Сіверського Дінця і річки Бузової, тобто від закінчення Української лінії до гирла Самари, а другий - від гирла Самари до Лугані. Інженер-капітан Муравйов, якому доручили при'язати проекти до місцевості, подав у 1748 р. два проекти: один від гирла Самари до Михайлівської фортеці на Українській лінії, другий - від гирла Самари до Лугані. У 1749 р. був також представлений проект будівництва лінії від гирла Самари до м. Ізюма [38, с. 81].

Перенесення південних кордонів після російсько-турецької війни 1735-1739 рр. на узбережжя Азовського моря викликало необхідність перегляду доцільності утримання форпостів збудованих у 1736-1739 рр. від Української лінії до Перекопу. Командуючий російськими військами на півдні генерал Бісмарк представив Військовій колегії план обмеження кількості укріплених форпостів між Українською лінією і Перекопом. Після розгляду цього плану в березні 1749 р. було прийняте рішення: Новосіченську фортецю, Каменський і Старосамарський ретраншаменти, Кодацький і Сокільський редути утримувати невеликими силами, займаючи лише внутрішні укріплення, доки не будуть вивезені артилерія і боєприпаси. Ретраншаменти Усть-Самарський і Беркутський, у зв'язку з непотрібністю, залишити, а наявну в них артилерію перевести до Старої Січі. Хортицький, Малишевський, Ненасицький ретраншаменти, Миколаївський, Піщаний, а також новозбудовані Монастирський, Пришибинський, Протовчанський, Терлинський, Романівський редути - утримувати в доброму стані. Будівництво нових укріплень у цих місцях більше не передбачалося, а поселення, що виникли перед лінією, у випадку війни пропонувалося перевести за лінію [38, с. 39].

Стан оборонних споруд на південних рубежах Росії обговорювався наприкінці березня - на початку квітня 1753 р. на спільному засіданні Сенату з Військовою та Іноземною колегіями. На цьому засіданні було запропоновано через "незручний стан і незручну побудову" Українську лінію "залишити", а замість неї побудувати нову від гирла Самари до Бахмутської фортеці, щоб відгородити від раптових татарських набігів поселення, що виникли перед Українською лінією. Довжина нової лінії складала б близько 220 верст. Від Бахмута до Лугані, на думку генералітету, лінію будувати не слідвало, а лише побудувати у верхів'ях річок Сенжарівки, Міуса і Білої редути. На новозбудованій

лінії оселити з непоселених на Українській лінії 9 ландміліційних полків, а два полки, що залишилися, використовувати для охорони поселень на правому боці Дніпра. Поселені на Українській лінії полки залишити на попередніх місцях. На ділянці від Бахмута до Лугані, на правому боці Сіверського Дінця поселити полки Шевича і Прерадовича. Наявні на цій території поселення слобідських полків перевести на територію Слобідської України [117, спр. 346, а.1-5]. У 50 - на початку 60-х рр. за охорону кордону на цій ділянці відповідав Бахмутський кінний козацький полк, створений у 1748 р., і козаки Острогоського слобідського полку. На ділянці від Бахмута до Лугані знаходилася тільки одна застава - Горілий Пень, у 13 верстах від міста. На ній сторожову службу несла команда Бахмутського полку і 6 козаків Острогоського. Наступна застава знаходилася за річкою Луганню, при верхів'ях р. Міус і називалася Товста могила. На цій заставі несла службу команда Бахмутського полку із семи чоловік, а із Острогоського - з 10. З цієї застави роз'їзди доходили до застави Глухі Байраки і на головну заставу - Корсунський Байрак. З останньої - до застави Ізюмського полку на р.Береці [129, а.15].

У 1764 р. комісія в складі Вільбоа, Паніна, Чернишова і Мельгунова в доповіді "Про Українську лінію і штати, про розміщення у Новоросійській губернії полків і про фортеці" запропонувала не будувати суцільного земляного валу, як на Українській лінії, а лише для прикриття заснованих за лінією поселень і захисту прикордонних жителів побудувати фортеці: 1) в Богородичному, тобто на р. Самарі; 2) при гирлі Лугані; 3) у Бахмуті. Усі три фортеці пропонувалося збудувати середніх розмірів. Посередині лінії - збудувати велику фортецю. Між фортецями вздовж лінії, в залежності від місцевості, побудувати різної величини редути [116, а. 3]. У цьому ж році при відправці з фортеці Єлизавети (нині - м. Кіровоград) інженерів для опису кордонів новостворених провінцій Новоросійської губернії їм доручили визначити місця для будівництва фортець. На Самарі пропонувалося побудувати фортецю поруч із центром запорізької паланки - Новоселицею; наступну - у 100 верстах від попередньої при верхів'ях Самари і назвати її іменем Св. Катерини. Фортецю Св. Павла пропонувалося побудувати при вершині річки Бик чи Кривого Торця. Четверту фортецю Св. Єлизавети - при гирлі чи трохи вище на ріці Лугані. Між фортецями необхідно було визначити місця, зручні для поселення 24 рот двох регулярних козацьких полків під прикриттям такої ж кількості редутів [117, спр.797, ч.IV, а. 525]. Будівництво фортець нової лінії передбачалося розпочати навесні 1767 р. із Самарської фортеці. Для цього три полки, що знаходилися при Українській лінії, повинні були виділити по 150 чол., українські полки - 300 чол., Донецький - 100, а Дніпровський - 200 чоловік. Інші фортеці передбачалося закласти в 1768 р. Після побудови фортець і редутів передбачалося перевезти до них з Української лінії артилерію, але саму лінію не руйнувати [117, спр.797, ч. IV, а. 527].

Оскільки будівництво нової лінії відкладалося, у 1764 р. Паніним, Чортковим і В'яземським був запропонований новий проект укріплення Української лінії, за яким передбачалося сформувати два гусарських полки: Новослобідський і Самарський із Жовтого та Чорного полків Хорвата і розташувати їх від Борисоглібської фортеці по лівому березі Дніпра до Самари, по ріці Самарі до Новоселиці, тобто майбутньої Самарської фортеці; Бахмутським гусарським полком - закрити Бахмутський повіт, а також форпости від майбутньої фортеці Єлизавети на р. Лугані до нової фортеці Павла на Торці. З пікінерного Єлизаветградського полку сформувати регулярний козацький полк у 12 рот і поселити його по р. Самарі вгору від Новоселиці до майбутньої фортеці Катерини. З Бахмутського козацького і Луганського пікінерного полків сформувати в 12 рот регулярний козацький Луганський полк і поселити його від фортеці Катерини до майбутньої фортеці Павла на Торці. Два козацьких полки - Дніпровський і Донецький залишити на тому ж місці при Українській лінії [117, спр. 797, ч. IV, а. 501].

Поки в верхах приймалося остаточне рішення з цього питання, за розпорядженням Новоросійського губернатора Мельгунова від 10 серпня 1764 р. на території новостворюваної Катерининської провінції, до якої увійшла Українська лінія, були розселені: Бахмутський гусарський, сформований з полків Шевича і Прерадовича (штаб у Бахмутській фортеці); Самарський гусарський (штаб у Борисоглібській фортеці); Дніпровський пікінерний (штаб у Лівенській фортеці) прикривав територію від Лівенської до Козловської фортеці; Донецький пікінерний (штаб у Белівській фортеці) закривав простір від Белівської фортеці до фортеці Петра (всього десять фортець); третій пікінерний - Луганський [117, спр. 797, ч. IV, а. 640].

Однак усім цим планам не суджено було здійснитися через нову російсько-турецьку війну, що розпочалася в 1768 р. Незважаючи на те, що зі створенням Катерининської провінції у 1764 р. канцелярія Української ландміліції була об'єднана з комісією однодвірців і перейменована в Комісію поселення Новоросійської губернії, Українська лінія продовжувала залишатися важливим оборонним рубежем на півдні Російської імперії [117, спр.797, ч.IV, а.651]. Щорічно, як свідчить відомість від 30 січня 1766 р., на ній проводилися ремонти фортець, редутив і валу. Особливо приділяли їй увагу в 1768-1769 рр., у зв'язку з російсько-турецькою війною. Оскільки відповідальність за стан лінії несла Ізюмська інженерна команда, то вона зажадала від слобідських полків відрядити до 15 квітня 1769 р. на лінію 150 робітних людей з підводами і 250 - без підвід [121, а. 348-353].

Таким чином, Українська лінія відіграла важливу військово-оборонну роль не тільки в період російсько-турецької війни 1735-1739 рр., але й у наступний період, в тому числі й у війні з Туреччиною в 1768-1774 рр. Про це свідчать події самого початку війни. Наприкінці 1768 - на початку 1769 р. кримський хан з ордою здійснив грабіжницький похід на землі запорожців (розорив Кальміуську паланку і зруйнував Кальміуську слободу і Домаху та зимівники на берегах Кальміуса), зробив спробу взяти Бахмут, але потерпів неудачу. Після цього подався вздовж Української лінії на Правобережну Україну. Як відмічав у своєму щоденнику французький резидент при дворі Крим-Гірея барон Тодт, який супроводжував хана в поході, там татари спалили 150 сіл і забрали в полон не менше 20 тис. чол. Правда, в ході цієї війни, в зв'язку з перенесенням військових дій на територію Криму, лінія втрачає своє значення і її фортеці пустіють (додаток А-22).

б) Роль лінії в заселенні та освоєнні краю

На значенні лінії у заселенні краю, як уже відмічалось, найбільше зупинялися А. О. Скальковський і Д. І. Багалій. Якщо перший приділив більше уваги питанням заселення території на південь від лінії, то другий зосередив основну увагу переважно на заселенні самої лінії та прилеглих до неї внутрішніх районів, зокрема Слобожанщини. Разом з тим, підсумки заселення, що містяться в його працях торкаються в основному початку ХІХ ст. [4, с. 333-334].

Поскільки територія на південь від Української лінії до середини 60-х рр. заселялася стихійно шляхом народної колонізації, то спробуємо розглянути не тільки хід, але й підсумки заселення як самої лінії, так і території на південь від неї. Картографічні матеріали другої половини 30-40-х рр. свідчать, що на землях, відведених для поселення ландміліційних полків і помічників однодвірців, знаходилися наступні населені пункти: на території Тамбовського полку - с. Велике, Слобідсько-Зміївський монастир, с. Бишки, сл. Гомильча і Таранівка; Єфремівського - містечко Водолаги і слободи Мала Водолага та Гуляй Поле; Козловського - сл. Федорівка і Карлівка. Далі до Дніпра в сорокаверстній смузі на правому боці р. Орелі були розташовані поселення Полтавського і Миргородського полків (Старі і Нові Санжари, Кобиляки, Білики, Сокілки, Кишенки, Маячка, Нехвороща, Китай-город, Орлик, Царичанка, Переволочна) [115, спр.1, а.1]. У зв'язку з тим, що відведені під поселення однодвірців землі ще не були заселені навіть у 40-х рр., українські козаки добилися в уряді права на їхнє використання, тобто подальше заселення. За підрахунками В. М. Кабузана у 1740 р. у 22 однодвірських слободах на лінії проживало 6167 осіб ч.с., а в 1745 р. тут було враховано 11801 осіб ч.с. однодвірців і 643 особи ч.с. селян [33, с.73-74]. У 1764 р. однодвірці Української лінії склали 12036 осіб ч.с., а разом з поселеними на лінії пікінерами Дніпровського і Донецького полків, державними слободами і поміщицькими селянами чоловіче населення визначалося в 27853 чоловік. За підрахунками А.О. Скальковського цього року на лінії проживало 55780 осіб обох статей [97, с. 90-93]. Таким чином, основний приріст населення на лінії був досягнутий за рахунок поселення пікінерних полків і поміщицьких селян.

Детальну уяву про самі населені пункти, що вирости на Українській лінії, дає щоденник подорожі академіка Й. А. Гільденштедта. Виїхавши 14 серпня 1774 р. з Белівської фортеці, на шляху до Бахмута за 15 верст на північний схід від фортеці він потрапив до однодвірської слободи Берестовеньки, розташованої за дві версти від фортеці Іоанна. На південний схід від р. Берестової знаходилася пікінерна слобода Петрівка, що належала до Донецького пікінерного полку і була заселена "малоросіянами". Недалеко від неї була оселена слобода Фонциглерова, названа іменем свого власника. У ній нараховувалося близько 50 дворів українського населення. За 15 верст на

південний схід від Берестовеньки знаходилася однодвірська слобода Старовірівка, що складалася з 400 дворів, 1392 о.ч.с. Між Старовірівкою і Берестовенькою знаходився хутір, що належав до Старовірівки. Поруч із Старовірівкою знаходився поштовий двір. Від Старовірівки шлях вів до фортеці Парасковії, поруч з якою знаходилася однойменна пікінерна й однодвірська слобода Лінивка. Навколо Старовірівки і Лінивки знаходилося багато невеликих вітряних млинів. У Лінивці проживало близько 354 о.ч.с. і нараховувалося близько 150 дворів. При верхів'ях р. Берестової, за 7 верст вище Лінивки знаходилася однодвірська слобода Староохоча, в якій проживало 942 о.ч.с. При витоках р. Орелі була розташована Єфремівська фортеця, а поруч з нею знаходилася слобода Єфремівська (Трешатівська) в 35 дворів і 95 о.ч.с. Від Єфремівської фортеці Гільденштедт дібрався до Олексіївської та однойменної однодвірської слободи, розташованої на обох берегах р. Береки. В Олексіївській слободі проживало близько 73 о.ч.с. За 8 верст від витоків Береки лежала однодвірська слобода Верхньоберецька чи Берецькі Вершини, в якій проживали 1620 о.ч.с. На північ від витоків Береки на р. Бишкін знаходилися дві однодвірські слободи Верхній і Новий Бишкін в 1221 о.ч.с. перша і 423 - друга. За 15 верст від Олексіївки на правому березі р. Кисіль, у двох верстах вище її впадіння в р. Береку, лежала поблизу однойменної фортеці слобода Михайлівка, а при витоках Киселю - слобода Шабелинка (755 о.ч.с.). За 15 верст від Шабелинки була розташована слобода Лозова чи Лозовенька (80 дворів - 280 о.ч.с.), а в 7 верстах на південний схід від неї, на правому березі р. Лозовеньки, стояла Слобідська фортеця. При Сіверському Дінці, в межиріччі Береки і Сухой Беречки, розташовувалася Петрівська фортеця, поруч з якою знаходилася однойменна слобода пікінерів, що складалася з декількох десятків дворів. Ще 3 роки назад до неї належала і слобода Камешиваха-Грушеваха (близько 200 дворів), закладена 10 років тому полковником Алимовим і заселена українськими поселенцями. За версту від Петрівської слободи, в верх по Сіверському Дінцю, розташовувалася однодвірська слобода Протопопівка (760 о.ч.с.), кілька хуторів, що були розташовані біля джерел р. Чепеля. Усі населені пункти були зв'язані дорогою, побудованою одночасно з будівництвом Української лінії. У слободах відзначаються сади, виноградники, баштанники. Основним заняттям населення було землеробство і тваринництво [85, с.15-25]. Крім млинів діяли і винокурні заводи [117, спр.797, ч. IV, а.652].

Таким чином, якщо в процесі заселення Української лінії ландміліцією, основну частину населення складали росіяни-однодвірці, то в 60-х рр., у зв'язку з розселенням пікінерних полків і заснуванням поміщицьких слобід, зростає чисельність українського населення. Змішаний склад населення сприяв обміну досвідом у веденні господарства, зокрема в будівництві житла, зміцненню зв'язків новоосвоюваних територій з іншими регіонами України і Росії. Важливу роль у цьому відіграла збудована вздовж лінії дорога, що зв'язувала її не тільки з Лівобережною і Слобідською Україною, але й Приазов'ям.

Українська лінія позитивно позначилася на подальшому просуванні населення на південь від неї. На перших порах російський уряд стримував проникнення населення за її межі [84, т. XII, № 8672]. Таке відношення уряду до поселень за лінією було обумовлене не тільки турботою про його безпеку, але й намаганням не порушувати умов Прутського (1711 р.), Константинопільського (1712) і Адріанопольського (1713 р.) договорів. Правда, не варто забувати, що за цими ж договорами на землях Північного Приазов'я, що відійшли до Османської імперії, запорожці складали основну частину місцевого населення. Їх рибні промисли поширилися північним узбережжям Азовського моря аж до Єйської коси. Тому наявна в літературі думка, що запорожці повернулися в Посамар'я лише після підписання Лубенського договору (1734 р.) не повністю відповідає дійсності. Це в основному стосується адміністрації Січі.

Умови життя запорожців під опікою кримського хана спонукали їх звернутися до російського уряду з проханням дозволити їм повернутися на старі місця. Переговори про повернення запорожців почалися між кошовим отаманом І. Малашевичем і князем Шаховським ще влітку 1733 р. Однак російський уряд не поспішав з остаточною відповіддю, хоча князем Шаховським були дані попередньо запевняння в задоволенні їх прохання [92, т.106, с. 467, 468, 508]. Уряд не тільки прагнув одержати від запорожців тверді запевняння в їхній вірності, але і знайти таке рішення цього питання, яке не викликало загострення взаємин між Росією і Османською імперією. Перехід частини запорожців восени 1733 р. в межі Речі Посполитої та поселення їх в Уманському старостві прискорили вирішення цього питання. Після відвідання представниками запорожців Петербургу і

запевнення ними у вірності царському урядові сприяло прийняттю влітку 1734 р. остаточного рішення, що дозволило їм повернутися на старі місця [92, т.108, с.150, 313, 402]. Основна частина сімейних запорожців оселилася на південь від Української лінії, створивши вздовж неї на перших порах Самарську, а згодом Протовчанську, Орельську, а в 1770 р. і Барвінківську паланки. Північна межа Запорожжя доходила до Української лінії і Сіверського Дінця, а східна проходила по Торській лінії, західних рубежах Бахмутської провінції. Тому не дивно, що в останній період свого існування Військо Запорозьке вело напружену боротьбу проти заселення його східних територій поміщиками Слобідської України і Бахмутського повіту, а також донськими козаками [108, с. 611-636]. Фактично з цією метою в 1770 р. полковником А. Гараджею, удостоєним імператрицею найвищих урядових нагород за активну участь в російсько-турецькій війні, при верхів'ях Сухого Торця була сформована Барвінківська паланка.

На південь від згаданих вище паланок, у межиріччі Берди, Вовчої та Кальміуса розташовувалася Кальміуська паланка, центром якої з 30-х рр. стала Кальміуська слобода, що виросла під прикриттям відомого з кінця XVI ст. при гирлі Кальміусу запорозького форпосту Домахи. На схід від Кальміусу в другій половині 30-х рр. XVIII ст. і до 1746 р., до часу встановлення Сенатом по р. Кальміус межі між Військом Запорозьким і Військом Донським, в джерелах згадується Єланецька паланка, яку дехто з дослідників схильний розглядати як сезонну, тобто таку, що функціонувала лише під час літнього вилову риби запорожцями в Азовському морі на схід від Кальміусу і до Єйської коси. Після 1746 р., у зв'язку з передачею цієї території Війську Донському, вона в джерелах не згадується, в той час як Кальміуська паланка поповнювалася населенням і на середину 70-х рр. в ній, крім Кальміуської слободи, відмічається і Білосарайська та понад 300 зимівників.

Запорозьке козацтво після 1734 р. сприяло стихійному заселенню Північного Приазов'я і Причорномор'я. Прикладом цьому може служити заселення слободи Миколаївки-Рудевої. У 1739 р. запорожець Микола Петрович Рудий оселив тут 426 осіб обох статей, звільнених запорожцями від татарської неволі, і назвав поселення Миколаївкою. У 1752 р. у слободі вже нараховувалося 315 чоловіків, і 196 - жінок. Під час татарського набігу в кінці 1768 р. слобода була спалена, але вже на початку 70-х рр. вона відновлюється і в ній було враховано 323 чоловіків і 310 - жінок [33, с. 522-526].

Прихід населення до Нової Січі у середині XVIII ст. був обумовлений подальшим посиленням феодального гноблення на Україні та в Росії. На Запорожжя втікали селяни з Правобережної України, Лівобережжя і Слобожанщини, навіть однодвірці і солдати поселених на Українській лінії ландміліційних полків [14, с. 344-345].

Російський уряд, хоча і був зацікавлений в якнайшвидшому заселенні новопридбаних після Белградського миру територій, всіляко прагнув стримувати відхід населення з Гетьманщини і Слобожанщини, щоб зберегти бойову придатність українського козацтва. Незважаючи на це в 40-60-х рр. українська переселенська хвиля до Приазов'я, за спостереженнями В. М. Кабузана, перевищувала російську [33, с. 82]. Цей факт він пояснює наступними причинами: кращою пристосованістю українського населення до місцевих кліматичних умов, які майже не відрізнялися від місць виходу переселенців; відсутністю строгої заборони на пересування населення. На наш погляд, необхідно враховувати ще і такі фактори: відсутність на початковому етапі заселення Приазов'я поміщицького землеволодіння, незначне втручання уряду в процес заселення, а також підтримка переселенського руху запорозькою старшиною. Про масштаби заселення в 40-х рр. територій на південь від Української лінії можна судити за картографічними матеріалами 30-40-х рр. і складеним у 40-х рр. їх описом. Якщо на картосхемі початку 40-х рр. на лівому боці р. Орелі зазначена лише одна слобода Лопушина і 4 пасіки, що належали полтавському комендантові та козацькій старшині [112, спр. 26043, а.1], то до кінця 40-х рр. тут уже відзначається багато поселень. Складений наприкінці 1747 р. "Опис наявних за Українською лінією між Дніпром і Дінцем слобід і хуторів, які лежать без прикриття" врахував 16 сіл і слобід, 317 хуторів на 756 дворів. Більшість з них припадала на межиріччя Орелі і Самари, а також район Тора і Бахмута. Зокрема до м. Тор належало 5 слобід і 52 хутори, а до Бахмута - 2 слободи і 137 хуторів. Основна частина хуторів поблизу Тора і Бахмута належала міщанам цих міст, насамперед солеварам [117, спр.568, ч. V, а.56]. За планом Катерининської провінції 1768 р. лише три хутори належали поміщикам, причому один з них ротмістру Тараканову [119, а.1]. Більшість з хуторів були засновані недавно і їхнє населення складалося з одного двору. За підрахунками В. М. Кабузана до 1745 р. на землях Війська

Запорозького, головним чином на території майбутніх Катеринославського і Новомосковського повітів проживало близько 11109 осіб ч. с. [33, с. 81], а все населення майбутньої Новоросії, тобто Української лінії, Бахмутської провінції, "Задніпровських місць" і Землі Війська Запорозького ним оцінюється приблизно в 43 тис. осіб ч. с. [33, с. 81].

Карта Новоросійської губернії, складена в 1764 р., дозволяє стверджувати, що відчутний в 40-х рр. процес заселення майбутньої Новоросії продовжувався і в наступний час, що основна частина новопоселенців селилася поблизу Української лінії, а також міст Бахмута і Тора. З територій за межами Української лінії найбільш густо був заселений район між Орїллю і Чаплинкою - Протовчанська паланка [112, спр.16194, а.1].

З метою подальшого зміцнення південних кордонів і прискорення заселення території, що відійшли до Росії за Белградським договором царський уряд вирішив скористатися іноземними поселенцями. Особливі сподівання покладалися на єдиновірних вихідців з Балканського півострову, що мали досвід боротьби проти Туреччини, насамперед сербів і хорватів, яких, як уже відзначалося, почали селити тут ще в кінці 20-х рр. XVIII ст.

Тяжкі умови життя, переслідування, яким піддавалося православне населення Османської імперії, змусили багатьох представників слов'янських народів шукати собі притулок в інших країнах. Значна частина слов'ян, рятуючись від турецького ярма, переселялась у межі Австрійської імперії. Австрійська влада, використовуючи їхній досвід боротьби проти османів, створювала з них легкі кінні загони і селила на південних рубежах держави. Реформи, що проводилися австрійським урядом у середині XVIII ст. погіршили становище слов'янського населення. Це і спонукало в 1751 р. полковника Хорвата і підполковника Шевича звернутися до російського посла у Відні М. П. Бестужева-Рюміна з проханням про надання можливості переселитися до Росії [105, с.151-152]. Російський уряд задовольнив їхнє прохання і в жовтні 1751 р. полковник І.С.Хорват зі своєю родиною, декількома гусарськими офіцерами і товаришами по службі в кількості 218 осіб прибили до Києва. У 1752 р. прибула друга партія - І. Шевич і Р. Прерадович зі своїми людьми [95, ч.1, с.223].

Серби виявили бажання поселитися "від фортеці Кам'янки при польському кордоні, включаючи Чорний ліс" і щоб "ніякий інший народ" у цих місцях "не наважився селити і не мав ніяких претензій" [104, с.18]. Першу партію на чолі з І.Хорватом поселили в Задніпровських місцях за їх бажанням. Порядок поселення визначався указами від 24 і 29 грудня 1751 р., жалуваною грамотою, виданою генерал-майору І.Хорвату 11 січня 1752 р. і наступними інструкціями про поселення прибулих з ним іноземних вихідців (84, т. XIII, № 9919, 9921). Жалувана грамота зобов'язувала Хорвата на відведених для його людей землях створити два гусарських і два пандурських полки, побудувати фортецю, назвавши її ім'ям імператриці Єлизавети, а всю заселену область назвати Новою Сербією [84, т. XIII, №. 9924]. Указ від 19 жовтня 1752 р. заборонив приймати на поселення в Новій Сербії українців і вихідців з інших країн, крім Молдавії, Валахії, Македонії і Сербії [84, т. XIII, № 10037].

До складу Нової Сербії, крім незаселених земель, увійшла і частина зайнятих українцями, зокрема Цибулівська і Крилівська сотні Миргородського полку, частини Власівської, Кременчуцької і Потоцької сотень того ж полку, що знаходилися на правому боці Дніпра, а також частина Келебердянської сотні Полтавського полку. Не увійшли до складу Нової Сербії: Обоянська, Мишуринорізька, Калужка і Каменська слободи Переволочанської сотні; Бородаївська і Пушкарівська слободи Орлянської сотні, що знаходилися на правому боці Дніпра [33, с.84]. Українцям, що проживали на відведеній під Нову Сербію території, було запропоновано повернутися на старі місця, а "свої будівлі" продати іноземним поселенцям [84, т. XIII, № 10049].

Заселення Нової Сербії почалося в 1753 р. і відбувалося досить повільно. Більшість українського населення не бажала повертатися на старі місця і стала переселятися на Запорожжя, у так звану "Ханську Україну" (Наддністрянщину) та в інші місця, що спонукало уряд на місцях, що не ввійшли до складу Нової Сербії, а також за рахунок земель запорожців створити Новослобідське козацьке поселення і не тільки зберегти місцеве українське населення, але й за рахунок приходу переселенців із Правобережної України і Білорусії, у тому числі і розкольників, яким дозволялося селитися в цих місцях, значно збільшити загальну кількість населення. Характерно, що ріст населення Новослобідського козацького поселення набагато випереджав ріст населення Нової Сербії і при цьому відбувався без усіляких витрат з боку російського уряду [33, с.35-92].

У жовтні 1752 р. до Києва прибув зі своєю командою І. Шевич, а в листопаді - Р. Прерадович. Обидва вони виявили бажання поселитися окремо від Хорвата. Шевич просив відвести для його команди землі, уже відведені для поселення команди Хорвата, а Прерадович зажадав відвести для його людей землі на лівому боці Дніпра від Орелі і Самари до Кінських Вод і до Бахмута [117, спр. 346, а. 5,6]. І Шевичу, і Прерадовичу в їхніх проханнях відмовили. Обидва вони були підвищені у військових званнях (стали генерал-майорами), а для поселення їм відвели місця на правому боці Сіверського Дінця, від р. Бахмут до р. Лугані, без всяких обмежень заглиблення в степ [84, т. XIII, № 10104]. З оселених на відведених землях своїх земляків Шевич і Прерадович зобов'язувалися сформувати два гусарських полки і назвати їх своїми іменами. Полку Шевича виділялася територія - від Лугані, а Прерадовича - від Бахмута. Місто Бахмут фактично стало центром нового сербського поселення, що одержало назву Слов'яносербія. Наявне на відведеній під полки Шевича і Прерадовича території населення, як і в Новій Сербії, повинно було переселитися на місця, з яких прибуло, здебільшого на Слобожанщину, для цього їм давався певний термін [117, спр.343, а. 5].

Заселення Слов'яносербії, як і Нової Сербії, почалося в 1753 р., але велося ще повільніше. За виконання умов заселення Слов'яносербії відповідав інженер-полковник Бібіков [97, ч.1, с.26]. До середини 1755 р. у Слов'яносербії поселилося лише 1513 осіб (1101 чол. і 412 жінок). У команді Шевича разом нараховувалося 799 осіб (611 чол. і 188 жінок), а в Прерадовича - 714 осіб (490 чол. і 224 жінки) [33, с. 94]. Оскільки Шевич і Прерадович зобов'язувалися сформувати по одному гусарському полку, а вихідців із Сербії і Хорватії, незважаючи на всі прийняті ними заходи, прибувало дуже мало, російський уряд після довгих обговорень цього питання погодився у 1754 р. дозволити Шевичу і Прерадовичу приймати на службу вихідців не тільки сербського і хорватського походження, але й представників інших народностей Балканського півострова, що сповідували православ'я [108, с. 47], а згодом - українців і молдаван. Завдяки цьому до 1763 р. населення збільшилося до 10076 осіб ч.с. (5924 - у Бахмутському і 4152 - у Слов'яносербському повітах). Однак іноземних вихідців було лише 3992 особи ч.с., в тому числі 2627 молдаван і 378 сербів, а решту переважно складали українці [33, с. 94].

Поселення полків Шевича і Прерадовича здійснювалося ротами, як і в Новій Сербії. Кожна рота заселяла окремих населений пункт, який мав свої укріплення (шанець). Оскільки частина рот була поселена в селищах, що знаходилися на цій території, то за ними збереглися старі назви, а новопоселенцям, звичайно, привласнювався номер роти, тому ще й нині подекуди в цих місцях мешканці похилого віку замість назви населеного пункту називають номер роти. Оскільки комплектація полків іноземними поселенцями велася дуже повільно, уряд дивився крізь пальці на видворення з відведених під полки земель "безуказного" населення. Не дуже заперечували проти старожилів і самі іноземні поселенці, оскільки ті були для них важливою опорою на перших порах їх життя на нових місцях, особливо щодо ведення господарства [108, с. 48]. Цим і пояснюється високий відсоток українського населення Слов'яносербії. Особливо швидко збільшувалося населення східної частини, яка до середини XVIII ст. була найменш заселеною. Якщо в 1745 р. у цьому районі існувало лише 2 поселення, то в 1763 р. їх було вже 15. Переважало тут також українське населення [33, с. 96].

Із середини 60-х рр. ще більше посилюється увага уряду до питань заселення й освоєння Північного Приазов'я. Про досить низьку заселеність цієї території, особливо на південний схід від Самари, при верхів'ях Торця, Бахмута і Лугані дозволяють судити записки Карла Хоецького, який, тікаючи з Бахмутського гусарського полку, котрий направляли на театр російсько-турецької війни 1768-1774 рр., від р. Вовчої до р. Московки на своєму шляху не зустрів жодного села, крім зимівників. Прагнучи надати більш організований характер заселенню краю, у 1764 р. був розроблений план заселення новостворюваної Новоросійської губернії. "План про заселення в Новоросійській губернії", затверджений Катериною II 22 березня 1764 р., мав на меті охопити всі сторони життя краю, починаючи від відводу землі і кінчаючи питаннями виховання та освіти [84, т. XVI, № 12099]. При ознайомленні з ним складається враження, що його укладачі уявляли собі цей край як пустелю, де все доводиться починати з нуля. Весь план складався з 8 розділів, а другий з них якраз визначав порядок його заселення.

Вся земля Новоросійської губернії поділялася на три категорії: державних селян, поміщицьку і військових поселенців. Державні селяни і поміщики платили поземельну подать. Військові поселенці від неї звільнялися. Для прискорення заселення губернії кожному, хто бажав за власний рахунок

засновувати нові села, надавалися різні пільги. Для їхніх поселень виділяли стільки землі, скільки хто побажає, але не більше 48 ділянок (ділянка складала 26, а в безлісих місцях - 30 десятин). У випадку заселення кожної ділянки одним селянським двором земля надавалася в повну власність. Після закінчення пільгового терміну (від 6 до 16 років, у залежності від якості ґрунту) власник повинен був платити за землю вдвічі менше, ніж державні селяни. Володіти землею міг лише той, хто служив чи проживав у межах губернії. Хто вибував з губернії, зобов'язаний був продавати землю. Позбавлявся права володіти землею і той, хто не заселяв її протягом трьох років. Придбання землі не обмежувалося становою приналежністю, треба було мати тільки гроші, щоб заплатити за вивід селян. Обмеження володінь 48 ділянками передбачало більш швидке заселення краю і створення постійного контингенту землевласників.

Аналогічно з "Планом про заселення в Новоросійській губернії" 11 червня 1764 р. був затверджений "План про заселення Слов'яносербії" [84, т. XVI, № 12180]. Уся її територія розділялася на 140 округів з 20 тисячами десятин у кожному. 108 округів призначалися для військових службовців, а 32 - для селян. Земельні пожалування військовослужбовцям визначалися в залежності від звання: полковник гусарського полку - 416 десятин, підполковник - 260, прима-майор - 208, секунд-майор - 182, капітан - 156, полковий квартирмейстер, ад'ютант, аудитор, комісар, лікар, поручик і прапорщик - по 104 десятини; підлікар, провіантмейстер, обозний, наглядач хворих, полковий писар, штабний сурмач, вахмістр, слюсар - 52 десятини; всі інші, в тому числі і гусари, - по 26 десятин. Земельні жалування козацьких полків були трохи більші: полковника - 480 десятин, а козака - 30 десятин [117, спр. 797, ч. IV, а. 477-499].

Хід заселення земель контролювався. З незаселених поміщиками протягом трьох років земель стягували плату, включаючи і пільгові роки, а після закінчення другого триріччя відбирали і передавали землю казні. Тому поміщики вдавалися до різних способів заселення відведених їм земель. Вони приймали селян-втікачів не тільки з Правобережної України, Лівобережжя, Слобожанщини, але й Великої Росії та навіть запорожців і однодвірців. Показовою у цьому відношенні може бути інструкція поміщика Бахмутського повіту секунд-майора Штерича керуючому маєтком поручику Албанському. Відправляючись на війну з Туреччиною, Штерич доручив Албанському заселення слобід Білої, Штеричівки, Іванівки і Новоселівки. Згідно з інструкцією Албанський повинен був приймати селян з паспортами, крім переселенців із Запорозжя. За кожен оселений двір поміщик обіцяв винагороду в розмірі 2 крб. Запорозжів, що поселилися в Павлівській слободі, Штерич пропонував перевести в інші місця. Крім того, Албанський повинен був приготувати будинки для переселенців, яких Штерич збирався привезти з театру військових дій.

Під час російсько-турецької війни Штеричу вдалося вивести велику партію болгар з-під Силістри, Рущука, Відина, Добруджі, котра, за їх бажанням, була поселена в Єлизаветградській провінції. Крім того, у 1771 р. Штеричу вдалося поселити у своїх маєтках велику партію молдаван і волохів, що здалися в полон, всього 3595 осіб, з яких 487 чол. вступили до Бахмутського полку [24, с. 158].

Про ріст поміщицького землеволодіння до кінця 60-х рр. і стан його залюднення можна судити по кількості душ у маєтках сербських офіцерів. Так, у слободі Вільховій, що належала Шевичу, нараховувалося 430 осіб. об.с., у слободі Кузьнянок полковника Георгійовича - 206 чол., на хуторі Камишеваха прім-майора Многовича - 95 чол і т.д. [126, а.1-2]. Здебільшого поміщицьке землеволодіння переважало в східній частині Бахмутського повіту. Поміщики намагалися придбати землі на лівому боці Дінця. Їх насторожене ставлення до Бахмутської провінції було цілком виправданим, тому що під час останнього татарського набігу в 1768 р. вона піддалася руйнуванню, внаслідок чого значно скоротилося населення. В цілому війна 1768-1774 р. негативно позначилася на заселенні регіону. Звичайно, найбільше постраждала південно-західна її частина, особливо під час останнього походу кримської орди наприкінці 1768 р. Чи не найбільше постраждала Кальміуська паланка. Частина населення з адміністрацією паланки переселилася на Самару, частина - подалася на схід під прикриття Ростова-на-Дону й осіла на р. Міус, заснувавши тут 3 українських слободи. Татари, зустрівши опір під Бахмутом, повернули на захід і вздовж Української лінії досягли Правобережжя, завдавши великої шкоди запорозьким землям та населеним пунктам Єлизаветградщини. В той же час маршрут просування орди із східних теренів регіону до західних

свідчить, що кримські татари рахувалися з можливістю зустрітися на Українській лінії з більшим опором, ніж на запорозьких землях.

Тому не дивно, що наприкінці 60- на початку 70-х рр. спостерігалось скорочення населення. Наприклад, якщо в 1762 р. в Бахмутській провінції проживало 25660 осіб чол. статі, то в 1768 р. - 24914 осіб, а в 1772 р. - 23403 особи [33, с. 113-115]. Однак цей процес не був тривалим. Уже після закінчення війни не тільки відновлюється кількість мешканців, але й поступово відчутно збільшується. В 1775 р. в провінції проживало 50845 осіб, серед яких чоловіки склали 26721 особу. Аналогічна ситуація спостерігалась і на Українській лінії (з 1764 р. Катерининській провінції). Якщо в 1764 р. тут проживало 57816 осіб чол. ст., то в 1775 р. було враховано 64503 особи [33, с.114-116].

Порівняно більший ріст населення відзначений на землях Війська Запорозького. Якщо до 60-х рр. сімейні козаки найбільше зосереджувалися на території Кодацької і Самарської паланок, то в 60-70-х рр. активніше освоювалися землі Протовчанської, Орільської та Барвінківської паланок, район Приазов'я. Так, у 1769 р. запорожці заснували в Приазов'ї 5 нових поселень: Покровське (Верхнє), Троїцьке, Нікольське (Сарматське), Консюзьке (Каменнобрідське) і Батайське. І хоча останній татарський набіг негативно відбився і на запорозьких поселеннях, але вже на початку 70-х рр. населення помітно зросло і пояснюється це не тільки переселенням на Запорожжя з інших районів України, але й внутрішнім приростом. Після ліквідації Запорозької Січі начальниками військових команд були зібрані відомості про населення, що проживало на запорозьких землях. Навіть за цими неповними даними воно складало 59637 чол.(38845 о. ч. с. і 20792 о. ж. с.) [52, с. 190]. Д. Яворницький та інші дослідники, враховуючи перехід частини запорожців за Дунай та на інші землі, вважали, що на Запорожжі напередодні ліквідації Січі проживало близько 100000 чол.[110, т.1, с.155].

Після зруйнування Січі землі Війська Запорозького були розділені між двома новоствореними губерніями: Азовською і Новоросійською. Територія праворуч Дніпра відійшла до Новоросійської губернії. Її населення в межах колишнього Запорожжя складало 23068 осіб і розміщалося в Новосіченській фортеці (1198 чол.), 18 селах і висітках, 763 зимівниках. Великі поселення в основному зосереджувалися в Кодацькій паланці. Землі зліва від Дніпра відійшли до Азовської губернії. Тут було враховано 36574 (21728 чоловіків і 14846 жінок). Проживали вони в 27 селах і 833 зимівниках [33, с. 115]. Таким чином, лівобережна частина Запорожжя була заселена більш густо, особливо Самарська, Протовчанська та Орільська паланки. Загальна кількість чоловічого населення Дніпровського лівобережжя разом з Війском Донським, тобто Азовської губернії, на початок 1779 р. складала 112952 осіб, серед них на українців припадало близько 61%, росіян - 20,5, а на представників ще 25 етнічних груп - трохи більше 18,5%.

Таким чином, наведені факти про заселення межиріччя Дніпра і Сіверського Дінця в 40-70-х рр. XVIII ст., дозволяють стверджувати про позитивний вплив лінії на хід заселення краю. Лінія і розташовані вздовж Сіверського Дінця фортеці обмежували також раптові напади татар на територію Слобідської і Лівобережної України, що були об'єктом грабежів до побудови Української лінії, сприяли подальшому заселенню та господарському освоєнню Північного Приазов'я у XVIII ст.

Розділ III

ДНІПРОВСЬКА ЛІНІЯ

Нині дехто називає її Новою Дніпровською лінією, приймаючи таким чином Українську лінію за стару. Однак в джерелах ця назва не зустрічається.

Відомості про Дніпровську лінію, наявні в дорадянській [3, 15, 51, 52], радянській [32, 33, 59, 104], а також і в сучасній [6, 21, 34, 50, 63, 65, 67, 69, 80 та ін.] історіографії. Переважно вони носять фрагментарний характер і не дозволяють скласти цілісної картини про хід її спорудження та її ролі в організації оборони південних рубежів Російської імперії, в т. ч. й України, в 70-х - на початку 80-х рр. XVIII ст., а тим більше в заселенні краю. Саме цим питанням і присвячено останній розділ роботи, побудований не лише на здобутках історіографії, але й на матеріалах архівів, значна частина з яких вводиться вперше до наукового обігу.

По завершенню війни Росії з Туреччиною 1735-1739 рр. згідно з умовами Белградського договору російсько-турецький кордон було перенесено з межиріччя Орелі й Самари на узбережжя Азовського моря, тобто Росії було повернуто території, які вона втратила після поразки при Пруті в 1711 р. Від м. Азова кордон проходив краєм берега Азовського моря до правого берега Міуського лиману, а від нього - прямою лінією до впадіння в річку Берду її лівої притоки Каратиш, по Берді і Кінських Водах - до Дніпра. Зацікавлена в заселенні повернутих їй земель у Північному Приазов'ї царська влада вживала всі доступні їй заходи до його заселення та освоєння, особливо Бахмутської провінції (про що йшлося в попередньому розділі), в тому числі й складалися плани будівництва нових оборонних споруд. Правда, як уже зазначалося, всі вони в 40-60 рр. не були реалізовані.

Руйнівний набіг кримської орди хана Гірея на південні окраїни Російської імперії наприкінці 1768 - на початку 1769 рр. та початок нової російсько-турецької війни примусили царську владу невідкладно зайнятися проблемою зміцнення південних рубежів. На початку 1770 р. під керівництвом військового інженера генерал-поручика М.О. Деденьова був складений план будівництва нової оборонної лінії від Дніпра по берегах рік Кінські Води і Берді до Азовського моря, щоб запобігти раптовим вторгненням кримських татар. При Дніпрі, на обох берегах ріки Мокрої Московки, в Приазов'ї, при гирлі ріки Берди, намічалось звести фортеці середньої величини, на правому березі річки Кінські Води і на лівому березі Берди - по дві малі фортеці; між витоків цих рік на відстані 35 верст насипати земляний вал, викопати рів глибиною в 2, шириною в 4 сажня, побудувати три ротні фортеці і сім редутів між ними. Згідно з планом передбачалося створити ще й водяну перешкоду на шляху ворога, піднявши рівень води в названих ріках за допомогою дамб; фортеці і редуги оснастити 1014 гарматами і 306 мортирами. Роботи по зведенню Дніпровської лінії планувалося здійснити протягом 6 років; їх загальна вартість без витрат на утримання зайнятих на будівництві робітних людей і майстрів встановлювалася в 1178549 крб. [115, спр. 29, а. 1- 2]. Було складено чіткий графік робіт на зведенні фортець і лінії, визначена кількість майстрових і робітних людей, яких необхідно було щорічно залучати до будівництва, а також визначено витрати на закупівлю будівельних матеріалів і оплату будівельникам. За перші два роки передбачалося побудувати дві флангові фортеці при гирлі р. Берди і на березі р. Московки, витративши на їх будівництво 505 886 крб. 22 коп. У наступні два роки - ще п'ять батальйонних фортець, на які виділялося 114 292 крб. 22 коп. Для цього передбачалося залучати щорічно близько 6000 майстрових і робітників. За два наступні роки планувалося насипати земляний вал і вирити рів, побудувати три ротні фортеці, а між ними - сім редутів від витоків Кінських Вод і до Берди, на цих же ріках побудувати 20 дамб для підняття води і створення водної перешкоди на шляху ворога. Для виконання цих робіт потрібно було направити в першому році 3632 робітника, у другому - 2368. Вартість робіт визначалася в 135058 крб. 83 коп. [112, спр. 123, а. 198-200].

Першим офіційним документом про будівництво Дніпровської лінії стали "Высочайше утвержденные пункты доклада Военной коллегии" від 10 травня 1770 р., в яких коротко викладалися завдання і хід зведення лінії. У документі вказувалося, що будівництво варто розпочати із закладки при Дніпрі Олександрівської фортеці, а при гирлі Берди - Петрівської. Для доставки необхідних будівельних матеріалів для цих фортець з Белгородської, Слобідсько-Української і Малоросійської губерній вимагалось спорядити по 300 пар волів з возами і погоничами. Відповідальними за хід робіт

призначалися командири - майбутні коменданти фортець. Для медичного обслуговування зайнятих на будівництві людей передбачалося "на перший випадок" направити на лінію "одного доктора, 4 лікарів і 4 підлікарів", заснувати дві аптеки. Для охорони лінії залучалися п'ять гарнізонних батальйонів і три козацьких полки під командою обер-коменданта лінії і комендантів фортець [84, т. 19, с. 60 -61].

Мета зведення лінії остаточно була сформульована в іменному указі імператриці від 2 вересня 1770 р., де в характерній для епохи освіченого абсолютизму манері зазначалося, що "незважаючи на тривалу війну, котра, як відомо всьому світу, всупереч моему бажанню розпочата, мої думки... безперестанно прагнуть до благоденства й утвердження спокійного життя... врученого мені народу, а тому за потрібне я вважала, щоб як Малоросійська, так і Слобідська губернії назавжди від... варварів були захищені, заснувати лінію фортець від Берди до Дніпра " [84, т.19, с. 210]. Далі говорилося, що між споруджуваною лінією, Дніпром, Кальміусом, Бахмутом і Українською лінією "земля залишається майже незаселена", але, будучи родючою, багатою ріками і різними угіддями, вона недовго без "жителей останеться", особливо після того, як буде захищена від набігів кочівників [Там само]. Губернатору Слобідсько-Української губернії Щербиніну доручалося розробити план заселення краю, указавши, звідкіля будуть переведені поселенці, яку кількість землі варто відвести під кожне поселення, які та де необхідно побудувати будинки для державних установ, визначити їхню вартість, а також з яких доходів можна взяти гроші на їх будівництво.

Будівництво лінії розпочалося влітку 1770 р. зі зведення Олександрівської і Петрівської фортець. Роботи велися під керівництвом військових інженерів Я. Бібікова, О. Вахтіна, П. Ларіонова, Ф. Ларіонова, О. Мусіна-Пушкіна, Ф. Наковальника, О. Паніна, М. Путімцева, О. Рігельмана та ін. Загальне керівництво на перших порах здійснював М. Деденьов, а згодом його замінив В. Чортков. У 1770 р. основні зусилля були спрямовані на спорудження Олександрівської фортеці, у якій розмістилося командування лінії. Поблизу неї на березі Дніпра будувалася пристань для прийому вантажів, що сплавалися вниз по ріці для лінії [115, спр. 31, а. 3].

Уже на початку серпня до р. Московки стали прибувати вантажі, доставлені по Дніпру з Київської губернії. 13 серпня через Самару переправився батальйон полковника Фредерсдорфа з великим обозом, робітними людьми і їхніми родинами; 15 серпня він досяг Московки і розташувався в ретраншаменті, побудованому під час походу російської армії на Крим у 1736 р., та в запорозьких зимівниках. 16 серпня Фредерсдорф направив листа старшині Самарської паланки з вимогою побудувати новий міст через ріку Воронячу замість "дуже худого і вузького", а також на інших ріках по шляху до Московки, попереджаючи, що незабаром цим шляхом повинні проїхати "важка артилерія і багато команд" на чолі з М. Деденьовим [51, с. 7 - 9].

Слідом за батальйоном Фредерсдорфа на Московку прибуло ще кілька військових команд і "маса робочого люду". Частина з них була залишена для будівництва Олександрівської фортеці, а інші відправлені для закладки фортець на Кінських Водах. У повідомленні Фредерсдорфа від 25 серпня 1770 р. з табору на Московці вперше згадується Олександрівська фортеця - нині м. Запоріжжя [51, с. 9]. Таким чином, завдяки енергійним заходам наприкінці літа та восени 1770 р. була виконана основна частина робіт на зведенні Олександрівської фортеці. У самій фортеці побудовані будинки для офіцерів, казарми для солдатів, на форштадті - тимчасове житло для майстрів і робітних людей.

Однак поспішність при спорудженні Олександрівської фортеці стала причиною її слабкої обороноздатності, тим більше, що вибір місця для фортеці на Мокрій Московці був визнаний не зовсім удалим. Тому в 1771 р. заклали нову фортецю на Сухій Московці (додаток В) [32, с. 66]. Проектом передбачалося будівництво фортеці у виді капонірного, зіркоподібного полігону площею близько 50 дес., три сторони якого зміцнювалися посередині бастіонами, а четверта, звернена до Дніпра, - горнверком з равеліном. Передбачалося також спорудження рову з ескарпами, плацдармів у прикритому шляху і гласіса. Внутрішній простір площею 12 дес. призначався під забудову. Озброєння фортеці повинно було складатися з 137 гармат. Але будівництво нової фортеці, як і всієї лінії, просувалося повільно внаслідок нестачі будівельних матеріалів і робочих рук. Зокрема, для будівельних потреб, опалення житла взимку 1770-1771 року були вирубані прилеглі ліси. Тому майже в кожній фортеці довелося налагоджувати виробництво цегли, будувати цегельні заводи. Недостаток робочих рук заповнювався каторжниками з різних районів Росії, багато з них загинули від непосильної праці і тяжких умов життя [59, с. 79]. Позначалася також і непристосованість присланих з центральних районів робітних людей до місцевих кліматичних умов. Після суворої зими настало

жарке літо, що створило сприятливі умови для поширення занесеної з Криму військами чуми, найбільш відчутні наслідки якої відзначені в 1772 і 1774 рр. У метричній книзі Олександрівського собору в 1774 р. було зареєстровано 470 смертних випадків. Для лікування хворих у фортеці обладнали два лазарети, на лівому березі Сухої Московки, установили прикордонний карантин, відкрили аптеку [51, с. 16, 28-29]. Перелічені фактори, а також безпосередня близькість театру воєнних дій затримували будівництво лінії, що продовжувалося аж до 1783 р., коли Кримський півострів був включений до складу Росії.

До наміченого терміну не вдалося повністю завершити будівництво навіть флангових фортець, які планувалося побудувати ще в 1770 - 1771 рр. До 1775 р. в Олександрівській фортеці збудували кілька дерев'яних і цегляних будинків для командного складу, вісім великих казарм, аптеку, госпіталь, школу, "провіантський запасний магазин", цейхгауз, острог, пороховий льох. Між фортецею і дорогою, що проходила вздовж Дніпра виник форштадт - селище з напівземлянок і невеликих мазанок, що називалося спочатку "Невінчаним кутком", а пізніше - солдатською слободою [51, с. 103]. Незабаром фортеця переросла в місто. Чималу роль у цьому відіграло її розташування на давньому торговому шляху. В 1776 р. тут з'явилася митниця для перевірки товарів, що надходили з Криму. З 1780 р. Олександрівськ - повітовий центр створеної в 1775 р. Азовської губернії. Щорічно в місті проводилося чотири ярмарки. У 1782 р. у ньому нараховувалося 376 душ чоловічої статі купців, міщан і різночинців, 901 чол. військових службовців [51, с. 36; 52, с. 75]. Таким чином, уже з перших років свого існування Олександрівськ стає важливим не лише військово-оборонним, але й господарським центром на півдні України.

Велика увага приділялася також будівництву Петрівської фортеці (нині с. Новопетрівка, на схід від м. Бердянська). Для її спорудження планувалося залучити 3600 майстрів і робітних людей та 386 волів з погоничами. Вартість будівництва оцінювалася в 314599 крб. [115, спр. 29, а.1-2]. Її спорудження розпочалося зі зведення на лівому боці ріки Берди, на березі Азовського моря, тимчасових укріплень для охорони робітних людей. Потім територія, відведена під фортецю, була огорожена земляним валом і ровом, що мали зламаний профіль. Уздовж них розмістилися дерев'яні бараки. В 1775 р. на будівництві фортеці працювали 831 селянин, 350 колодників, солдати Азовського та Білозірського піхотних полків. Незважаючи на недостачу робочих рук, будівельних матеріалів, основні фортифікаційні споруди були збудовані на 1776 р. У наступному році планувалося завершити будівництво церкви, збудувати купецькі лавки, службові приміщення, цейхгаузи для зберігання матеріалів та інструментів, магазини для зберігання провіанту та зброї, приміщення для лікаря і його помічників, будинки для церковнослужителів і купецтва. Будівельними роботами в Петрівській фортеці керував інженер-полковник О. І. Рігельман, який після виходу на пенсію написав цікаві роботи з історії донських і запорозьких козаків [3, с. 3]. Комендантом фортеці було призначено полковника де Роберті, якого згодом змінив О. Соколов (про стан фортеці у 1776 р. свідчить додаток В-11).

Восени 1773 р., під час подорожі півднем Росії, фортецю відвідав академік Санкт-Петербурзької Академії Й.А. Гільденштедт, який відзначив, що будинки в ній будувалися з дерева і покривалися гонтом або очеретом. Вже на той час фортеця відігравала важливу роль у торгівлі з Кримом. З неї при супутньому вітрі морським шляхом до міст Керч, Єнікале добиралися за 16 годин. Тим часом, щоб доставити вантажі з Ростова чи Таганрога до Криму, доводилося чекати північно-східного, потім північного вітру. Тому з цих міст вантажі доставляли сухоходом до Петрівської фортеці, а з неї при північному вітрі - на судах до Криму. Відсутність пристані, мілководдя не дозволяли суднам підійти до берега і завантаження великих суден відбувалося у відкритому морі. Це створювало не тільки додаткові труднощі при завантаженні суден, але й загрозу аварій у випадку сильного шторму [15, с. 225]. На початку 80-х років у фортеці почала функціонувати митниця, через яку велася торгівля з Кримом. У 12 сажнях від берега на палях була влаштована пристань, до якої могли швартуватися судна з фарватером не більше 6 футів. Глибокодонні судна завантажувалися в морі за 1,5 - 2 версти від берега. Крім гарнізону у 1782 р. в місті проживали "різного звання" 618 душ чоловічої статі [52, с. 78]. Таким чином, Петрівська фортеця, як і Олександрівська, з перших днів була важливим оборонним і господарським центром на північному узбережжі Азовського моря, сприяла налагодженню зв'язків кримських міст із материком. Щоправда, після остаточного приєднання Криму до Російської імперії у 1783 р. вона втрачає оборонне значення. У 1790 р. її гарнізон нараховував

лише 161 чол. замість 600. При фортеці було поселено 74 солдат-інвалідів. Працювали гарнізонна і артилерійська школи, збудовані в 1776 р.

У середині 70-х років активно велося будівництво Кирилівської фортеці. Вона зводилася між верхів'ями Кінських Вод і Берди замість передбаченого планом земляного валу й трьох ротних фортець. За нарядом 1774 р. на будівництво Кирилівської фортеці потрібно було направити 5035 майстрів і робітних людей, 578 погоничів з волами [114 спр. 52, а. 71-75], як на будівництво Олександрівської направлялося відповідно - 3 000 і 330, Петрівської - 3 600 і 386. Усього для будівництва Дніпровської лінії в 1774 р. командування вимагало направити 14725 майстрових і робітних людей, 1519 погоничів з волами [там само, а. 71-75]. Аналізуючи їхній кількісний розподіл по фортецях, можна зробити висновок, що фактично на лінії в тому році велося будівництво тільки трьох фортець - Олександрівської, Петрівської та Кирилівської. З побудовою цих фортець до них була перевезена артилерія з Української лінії.

24 квітня 1776 р. генерал-майор В. О. Чортков, якого у 1772 р. призначили комендантом лінії замість М. А. Деденюва, звернувся з рапортом до генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна, з пропозицією здешевити будівництво Дніпровської лінії. У рапорті вказувалося на неможливість влаштування ретраншаментованих селищ уздовж лінії і підняття рівня води в ріках з допомогою гребель найближчим часом. Пропонувалося завершити без змін будівництво Олександрівської і Петрівської фортець, припинити зведення Микитинської, Григорівської і Захарівської, а відведені для них землі передати під поселення відставних солдат. Оскільки в Микитинській і Захарівській фортецях були вже побудовані казарми і будинки, їх рекомендувалося використовувати для тимчасового поселення відставних солдат, поки ті не обзаведуться власними будівлями. Недобудовані Микитинську, Григорівську, Олексіївську і Захарівську фортеці передбачалося перетворити на укріплені селища, розмістивши в кожному по 200 дворів однодвірців, переведених сюди з Бахмутської провінції [114, спр. 48, ч. II, а. 85]. Цими змінами в плані будівництва лінії прагнули зменшити її вартість до 616964 крб. 39 коп. Вони стали можливі лише після підписання Росією і Туреччиною Кючук-Кайнарджійського договору, яким була ліквідована загроза набігів кримських орд. У пропозиціях В. О. Чорткова більше уваги приділялося господарському, а не військовому призначенню оборонних споруд.

До початку 80-х років, як свідчить опис міст і повітів Азовської губернії, складений у 1783 р., на той час завершилось будівництво Олександрівської і Петрівської фортець. У Кирилівській, Микитинській і Захарівській були збудовані лише будинки для офіцерів і казарми. В Олексіївській і Григорівській фортецях узагалі не було ніяких будівель. Відставні солдати заселили вздовж лінії три слободи: Жеребець, Комишеваха і Кінську. На час припинення робіт на лінії не були реалізовані навіть пропозиції В. О. Чорткова, хоча, судячи з його звіту про передачу обов'язків коменданта генерал-майору Лінову, до травня 1782 р. на будівництво лінії витратили 570000 крб. [114, спр. 274, ч. I, а. I].

Таким чином, Дніпровська лінія з перших кроків її будівництва призначена була відігравати не тільки оборонні, але й господарські функції. Найбільше мірі це стосувалося Олександрівської та Петрівської фортець, господарське призначення яких було враховане ще при складенні планів їх побудови. Однак оборонні функції лінії, у зв'язку з поразкою Османської імперії у війні з Росією 1768 - 1774 рр., не були використані вповні, за винятком концентрації російських військ і українських козацьких загонів в районі під час зведення лінії.

З приєднанням у 1783 р. Криму до Російської імперії Дніпровська лінія втратила своє військово-стратегічне значення. Збудовані на ній фортеці отримали статус міст та селищ, частина з яких під такими назвами існують і нині. В них були поселені переважно будівельники, відставні солдати та переведені, здебільшого з Бахмутської провінції, однодвірці. Особливо важливу роль відіграли в господарському розвитку краю Олександрівська та Петрівська фортеці, що стали важливими транзитними пунктами як на сухопутному, так і водному шляхах з материка до Кримського півострову. Якщо на перших порах у них переважно знаходилися військові склади, що забезпечували в Криму російську армію зброєю і продуктами, то з часом вони перетворилися на прикордонні таможні з карантинними пунктами на шляхах з Кримського півострова до Російської імперії.

Будівництво Дніпровської лінії з одного боку - це ще один із епізодів спільних зусиль російського й українського народів у боротьбі проти зовнішньої агресії, з іншого - імперської

політики царського уряду в справі ліквідації української автономії, зокрема Запорозької Січі, та подальшому зміцненню свого впливу у Північному Причорномор'ї. Після її зведення Запорозька Січ опинилася в тісних обіймах самодержавства і була ним ліквідована ще до завершення будівництва Дніпровської лінії.

ВИСНОВКИ

З кінця XV ст. Північне Причорномор'я стає об'єктом пристальної уваги трьох сусідніх державних утворень: південна його частина - Туреччини та її васала Кримського ханства, північно-східна - Московської держави, а північно-західна - Польсько-Литовської. Кожна з названих сторін намагалася закріпитися в регіоні, щоб, перш за все, протистояти іншій. На перших порах найбільших успіхів у цій справі досягла Польсько-Литовська держава, закріпивши за собою значну частину Північного Причорномор'я. Чималу роль у цьому відіграло підпорядковане їй українське козацтво. Уже наприкінці XVI ст. при гирлі р. Самари козаки збудували укріплене містечко Самар (Стара Самара) та Самарський чоловічий монастир а при гирлі Кальміуса форпост Домаху, який мав як промислове, так і військове значення. На це ж століття припадає і формування московської сторожової та станичної служби в Середньому Подонців'ї. Якщо перша в кількості 6-8 чол. контролювала певну ділянку кордону з Кримом, що проходив по Сіверському Дінцю, то друга повинна була заглиблюватися на правому березі Дінця до вершин рік Орелі, Самари, Вовчої, Кривого Торця, Бахмута та Міуса, щоб вивідати наміри кримських татар, які кочували в цих місцях зі своїми стадами худоби, особливо в засушливі роки. Тому сторожі і станиці не складали ніяких оборонних споруд, як це намагається довести дехто не лише із краєзнавців, але й авторів наукових, та науково-довідкових видань.

Оборонні споруди в східній частині регіону Московська держава стала зводити лише з середини XVII ст., зокрема після Переяславської Ради, коли Гетьманська Україна і Запорозжжя визнали зверхність російського царя. Важливу роль у цій справі відіграли Торські соляні промисли, які з кінця XVI ст. забезпечували сіллю не тільки Лівобережну і Слобідську Україну, але й південно-західні повіти Росії. Тому не дивно, що перші оборонні споруди в межиріччі Сіверського Дінця й Тору (нині Казенного Торця) - Маяцький (1663) і Торський (1676) остроги були збудовані з метою захисту промислів від нападів татар. З цією ж метою і для прикриття Святогірського монастиря, пограбованого кримською ордою в 1679 р., козаками слобідських полків під керівництвом харківського полковника Г. Донця в 1684 р. була зведена Торська оборонна лінія, яка вважається продовженням Ізюмської, що зводилася в 1680-1681 рр. для прикриття Слобідської України та південних повітів Росії від набігів татар по Ізюмській та Муравській дорогах. Головним оборонним пунктом на Ізюмській лінії була Ізюмська фортеця, що складалася з Малого та Великого містечок і Замку при Кременецькому кургані. Всі перелічені оборонні споруди в основному були заселені вихідцями із Правобережної України, що після Переяславської Ради стали масово переселятися на Лівобережжя, а зі створенням у 1685 р. Ізюмського слобідського полку багато з них осіли в цих місцях. Доказом цього можуть служити назви місцевих населених пунктів, які подекуди співпадають з подільськими. До того ж козаки цього полку з 1701 р. стали розбудовувати при відкритих у 1683 р. соляних джерелах на р. Бахмут слободу і варниці, а в 1703 р. збудували й острог, щоб було де заховатися, згідно з їх проханням, "від воїнських людей". Слобожанами та російськими служилими людьми в середині 40-х рр. XVII ст. було насипано земляний вал і зведено острог в межиріччі Коломаку та Мжі, на Муравській дорозі (нині м. Валки Харківської обл.).

Невдалий похід російських військ і українських козаків під командуванням В.Голіцина на Крим у 1687 р. спонукав царський уряд до реалізації пропозицій генерала Г. Косагова щодо будівництва оборонних споруд на берегах рік Берестової та Орелі, разом з тим, і зведення опорних пунктів на шляхах до Криму та посилення свого впливу на Січ. Гетьмана І.Самойловича звинуватили у невдачах походу і на його місце при поверненні з нього, при р. Коломак на козацькій раді обрали гетьманом І. Мазепу.

Згідно з Коломацькими статтями українське козацтво було зобов'язане збудувати на лівому березі Дніпра, навпроти Кодака "шанець як і Кодак", та міста на берегах Самари та Орелі, при гирлах Берестової й Орчика й заселити їх українцями для стримування нападів кримських орд як на великоросійські, так і на малоросійські міста. В ході підготовки до нового походу на Крим українськими козаками під командуванням І. Мазепи та російськими військами у травні - серпні 1688 р. при гирлі Самари й козацького містечка Самар було зведено Богородицьку фортецю, в якій розмістився понад 4000-й російський гарнізон на чолі з воєводою та поселилось понад 1000 українців. У 1689 р. при поверненні з другого кримського походу за розпорядженням цього ж Голіцина друга

фортеця була закладена на цій Самарі при урочищі Сорок Байраків, що викликало велике незадоволення серед запорожців.

І хоча обидва кримських походи були для Росії невдалими, перемога європейських держав (Священної ліги, до якої входила і Росія) над Туреччиною прискорила підписання в 1700 р. вигідного для Росії Константинопольського договору, за яким, крім м. Азова, вона отримувала значні території в Північному Приазов'ї. Згідно з розмежуваннями 1704-1705 рр. російсько-турецький кордон проходив від Азова берегом моря до правого берега р. Міус, а відтак - прямою лінією до впадіння в Берду її лівої притоки р. Каратиш. Бердою він переходив на Кінські Води і до Дніпра, Дніпром - до його правої притоки р. Кам'янки, з неї - на Південний Буг, по останньому - до кордону з Річчю Посполитою. Однак поразка російських військ у 1711 р. при Пруті ліквідувала ці завоювання. Згідно з Прутським, Константинопольським і Адріанопольським договорами Росія фактично втратила все Північне Приазов'я. Новий кордон проходив від Дону річкою Темерник на р. Тузлів, по ній - до Міуської переправи, що вела до м. Черкаська. З неї Азовською дорогою по вододілу Кринки, Лугані, Бахмуту, Кривого Торця і Кальміусу. Від вершин Кривого Торця він ішов на витоки Сухого Торця, звідкіля по вододілу Самари й Орелі - до Дніпра. Це створювало загрозу для порубіжних районів Росії, особливо для Слобожанщини, Торських і Бахмутських соляних промислів.

Перенесення російсько-турецького кордону, подекуди майже на 300 км на північ, змусило царський уряд вживати заходи до його зміцнення, особливо прикордонних фортець - Бахмута, який фактично був зруйнований російськими військами як один із опорних пунктів Булавінського повстання, та Тору. Щоб сформувати більш надійну прикордонну службу, Петро I в 1713 р. видав указ про набір у Київській та Азовській губерніях по 3500 чол. ландміліції (територіальних військ), якими царський уряд сподівався замінити запорожців, що після розгрому російськими військами в 1709 р. Старої Січі прийняли турецьке підданство.

З приходом на царський трон Анни Іоаннівни та можливістю нової російсько-турецької війни, не тільки активізувалися переговори із запорожцями про їх повернення на старі місця, але й київським генерал-губернатором Вейсбахом було запропоновано збудувати оборонну лінію від Дніпра по Орелі, Берестовій, щоб перекрити Муравську дорогу й захистити Гетьманщину та Слобідську Україну від турецько-татарської загрози, тобто реалізувати ідею генерала Г.Косагова, висунуту ще під час будівництва Ізюмської лінії.

У грудні 1730 р. генерал-майор де Бренї подав на розгляд Військової колегії розроблений ним з урахуванням місцевості план, за яким передбачалося збудувати земляний вал реданного характеру з ровом, а в найбільш небезпечних місцях фортеці від Дніпра по берегах Орелі, Берестової і Береки до Сіверського Дінця, а по Дінцю - до Лугані. Під прикриттям лінії поселити 20 ландміліційних полків. Відповідальним за будівництво лінії було призначено генерал-лейтенанта Тараканова, а за інженерні роботи - генерал-майора де Бренї.

Роботи на спорудженні лінії розпочалися в червні 1731 р. зі зведення на правому березі р. Берестової фортеці Парасковії. Друга партія робітників вела будівництво лінії на лівому березі р. Береки. На будівництві працювало 20 тис. гетьманських козаків і 10 тис. посполитих, а також 2 тис. слобожан. З червня до 20 жовтня (за старим стилем) ними було збудовано 120 верст земляного валу та рів перед ним і 10 фортець. У січні 1732 р. Сенат заслухав доповіді Тараканова і де Бренї про хід будівництва лінії і затвердив план робіт на поточний рік, намітивши завершення будівництва лінії і 6 фортець від 10-ї Белівської до Дніпра. В цьому ж році була розроблена чітка інструкція щодо будівництва лінії і фортець при ній. На будівництві лінії в 1732 р. працювали 15 тис. гетьманських козаків і 15 тис. посполитих, 2 тис. робітників із слобідських полків. Цими людьми було завершено будівництво лінії і фортець. У 1733 р. гетьманські і слобідські полки звернулися до цариці з проханням зменшити кількість робітників на лінії. Гетьманським полкам зменшили число робітників до 10 тис., а слобідським - на 1/3 від попередньої кількості. Цими робітними людьми планувалося завершити всі види робіт як на лінії, так і в фортецях. Однак, як свідчить затверджений у лютому 1734 р. план основних робіт на новий рік, значна частина робіт через зменшення кількості робітників була перенесена з 1733 р. на 1734 р. В цьому документі йдеться не про 6 фортець на ділянці від 10-ї (Белівської) фортеці до Дніпра, а про сім, а також про продовження лінії по Сухому Торцю до Лугані, де передбачалося збудувати 11 фортець, щоб поселити в них 11 ландміліційних полків. Також передбачалося збудувати перед лінією маяки і форпости для караульної служби. Оскільки на лінійні

роботи не вислали потрібної кількості людей (в 1734 р. працювало лише 7440 робітників), то ці роботи, зокрема з продовження лінії від Петрівської фортеці до Лугані, не були виконані. Взагалі з 1733 по 1742 рр. для завершення будівництва, ремонту лінії та будівництва слобід для однодвірців було вислано 120 760 чол., що в середньому складало понад 12 тис. чол. на рік. Порівняння різних видів джерел дозволяє стверджувати, що на початок російсько-турецької війни 1735-1739 рр. лінія складалася з реданного валу і рову перед ним, 17 фортець (за назвами 1738 р. від Дніпра вони йшли в такому порядку: Борисоглібська, Царичанська, Лівенська, Василівська (Маячківська), Ряська (Нехворощанська), Федорівська (Крутояцька), Козловська (Дрієцька), Белівська (10-а від Дінця), Іоанна, Орловська, Парасковії, Єфремівська (Троїцька), Олексіївська (Берецька), Михайлівська (Лузова), Слобідська (Кисіль), Тамбовська (Бузова), Петрівська (Донецька), 49 редутив (додаток В-11). Протяжність лінії становила 268,5 версти. Щодо оборонно-стратегічного значення лінії, то в джерелах не виявлено жодного випадку взяття її фортець турецько-татарськими загонами, за винятком обходу лінії з обох флангів. В той же час в ході російсько-турецької війни 1735-1739 рр. вона стала головною базою для наступу російських військ на Крим. Крім укріплень на Самарі, на шляху слідування російських військ до Криму були зведені редуті, в яких переважно зберігались запаси продуктів, питної води та зброї під охороною українських козаків. Під прикриттям лінії було поселено 9 з 20 ландміліційних полків з підпомічниками, що сприяло збільшенню населення регіону. В той же час лінія відрізала Військо Запорозьке від Гетьманщини, викликавши велике незадоволення серед козаків.

Перемога Росії у війні з Туреччиною 1735-1739 рр. сприяла перенесенню південних її кордонів на узбережжя Азовського моря, тобто поверненню втрачених територій після поразки при Пруті. Через те в 40-60-х рр. неодноразово обговорювалися плани будівництва нових оборонних споруд на південь від Української лінії. Найбільш реальне втілення вони знайшли в 50-х рр. у прикритті її флангів на Правобережжі Дніпра Новою Сербією та Новослобідським полком, а в Подонців'ї - Слов'яносербією. У 1764 р. при обговоренні питання обороноздатності новостворюваної Новоросійської губернії було вирішено для прикриття поселень, що знаходились на південь від Української лінії, збудувати нові фортеці на Самарі, в Богородицькому, в Бахмуті та при гирлі Лугані. Всі три фортеці планувалося збудувати середніх розмірів. Посеред них - спорудити велику фортецю. У цьому ж році при відправці геодезистів для опису кордонів губернії доручили їм визначити місця для цих фортець. Їх будівництво повинні були розпочати навесні 1767 р. Підготовка й початок нової російсько-турецької війни не дозволили здійснити цей план, а сприяли появі нового - зведення Дніпровської лінії на російсько-турецькому кордоні, встановленому за умовами Белградського договору (1739 р.). Чи не найбільше зведення нової лінії було викликане руйнівним походом кримської орди наприкінці 1768 - на початку 1769 рр. на Бахмут і Тор та вздовж Української лінії на правобережжя Дніпра, на Новослобідський полк і Нову Сербію.

На початку 1770 р. під керівництвом генерал-поручика М. Деденьова було складено план будівництва Дніпровської оборонної лінії - від Дніпра правим берегом р. Кінські Води і лівим - Берди до Азовського моря. В Придніпров'ї, на берегах Мокрої Московки, а в Приазов'ї, на лівому боці Берди, передбачалося збудувати фортеці середньої величини, на правому березі Кінських Вод і лівому березі Берди відповідно по дві малих фортець, між верхів'ями рік - земляний вал і рів на 35 верст, а при ньому - 3 ротних фортець і 7 редутив між ними. Також планувалося створити водну перешкоду, піднявши за допомогою дамб рівень води в названих ріках. Фортеці та редуті оснастити 1014 гарматами та 306 мортирами. Роботи намічалось виконати протягом 6 років, а їх вартість, без витрат на утримання працюючих не повинна була перевищувати 1178549 крб.

Будівництво Дніпровської лінії розпочалося зі зведення двох флангових фортець - Олександрівської при Дніпрі (додаток В-12) та Петрівської - при Берді (додаток В-13). Основна увага надавалась першій, яка знаходилася при головній дорозі з Криму на Лівобережну і Слобідську Україну. В ній також розмістилося командування лінії. Через недостачу робочих рук, будівельних матеріалів завершити будівництво лінії не вдалося навіть до часу приєднання Криму до Росії. Довелося замість 35-верстного валу і 3-х ротних фортець між вершинами Конки і Берди побудувати середню - Кирилівську фортецю. Недобудовані на Конці Микитівська і Григорівська, а на Берді - Олексіївська і Захарівська фортеці були перетворені в укріплені поселення, в яких розмістили відставних солдат, переведених з Бахмутської провінції однодвірців, а також засуджених, що працювали на зведенні лінії. Зі зведенням Дніпровської лінії землі Війська Запорозького на

лівобережжі Дніпра опинилися між двома оборонними спорудами і стали остаточно невід'ємною частиною Російської імперії.

Таким чином, ініціаторами зведення оборонних споруд в регіоні на перших порах виступили запорожці, з другої половини XVII ст. ініціативу перехоплює російський уряд. Зведенням Української лінії в межиріччі Сіверського Дінця й Дніпра, поселенням при ній ландміліційних полків, а на її флангах Нової Сербії та Слов'яносербії царизм не тільки ізолював Військо Запорозьке від інших частин України, але й створив умови для поступового наступу на Крим і підпорядкування собі всього Північного Причорномор'я. В той же час будівництво оборонних споруд в межиріччі Дніпра й Сіверського Дінця в другій половині XVII-XVIII ст. прискорювало процес заселення та господарського освоєння регіону.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

І. ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ І ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Акты Московского государства. - СПб., 1890. - Т. 1.
2. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. - К., 1969.
3. Багалеї Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. - К., 1889.
4. Багалеї Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. - М., 1887.
5. Бантыш-Каменский Д. История Малороссии. - М., 1842. - Ч.3.
6. Бойко А. В. Поселення відставних солдатів на Новій Дніпровській лінії// Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX ст. - Запоріжжя, 2001. - Вип. 6.
7. Векленко В., Ковальва І., Шалобудов В. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самар та Богородицької фортеці // Український археографічний щорічник. Нова серія. - Київ - Нью-Йорк, 2004. - Вип. 8/9.
8. Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы. - М., 1954. - Т. 1-3.
9. Воронежский край с древнейших времен до конца XVII в. - Воронеж, 1976.
10. Галкович В. Картографічні матеріали та їх застосування лоя вивчення історії України XVIII ст.// УІЖ. - 1971, № 9.
11. Географический словарь Российского государства/ Соч. А. Щекатовым. - М., 1808. - Т.6.
12. Гербель Н. Изюмский слободской полк. - СПб., 1852.
13. Герберштейн С. Записки о московитских делах. - СПб., 1908.
14. Голобуцкий В. Запорожское казачество. - К., 1957.
15. Дневник путешествия в Южную Россию академика Гильденштедта// ЗООИД. - Одесса, 1879. - Т. 11.
16. Дяченко М. Етапи заселення Слобідської України в XVII- першій половині XVIII ст.// УІЖ. - 1978, № 8.
17. Енциклопедія історії України. - К., 2005.
18. Загоровский В. Белгородская черта. - Воронеж, 1969.
19. Загоровский В. Изюмская черта. - Воронеж, 1980.
20. Заїка Г. Українська лінія. - Київ-Полтава. - 2001.
21. Записки фельдмаршала графа Миниха. - СПб., 1874.
22. Историческая хронология Харьковской губернии/ Сост. К. Щелков. - Харьков, 1882.
23. Исторические записки. - М. 1942, № 13.
24. История городов и сел УССР. Харьковская область. - К., 1974.
25. Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська обл. - К., 1969.
26. Історія міст і сіл УРСР. Донецька обл. - К., 1970.
27. Історія міст і сіл УРСР. Запорізька обл. - К., 1970.
28. Історія міст і сіл УРСР. Луганська обл. - К., 1968.
29. Історія міст і сіл УРСР. Полтавська обл. - К., 1967.
30. Іванюк Я. Місто-фортеця Переволочна у XVII-XVIII ст.// УІЖ. - 1978. - № 7.
31. Історія Русів. - К., 1991.
32. Історія Української РСР. У 8 т. К., 1978. - Т. 2.
33. Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII - первой половине XIX в. - М., 1976.
34. Карагодин А. История Запорожского края (1770-1917). - Изд. 2. - Запорожье, 2001.
35. Кирилов И. К. Цветущее состояние Всероссийского государства. - М., 1977.
36. Кищенко М. Місто трудової слави//УІЖ. - 1970. - № 10.
37. Костомаров Н. Собрание сочинений. - СПб., 1905. - Кн. 6.
38. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. - СПб. - 1865. - Ч. 3.
39. Левашов П. Картина или описание всех нашествий на Россию всех татар и турков. - СПб., 1792.

40. Максимович М. Собрание сочинений.- К., 1876.- Т. 1.
41. (Макарьевский) Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии.- Екатеринослав, 1880.- Ч. 1-2.
42. Манштейновы современные записки о России в историческом, политическом и военном отношении.- Дерпт, 1810.- Ч. 1-2.
43. Мариуполь и его окрестности.- Мариуполь, 1892.
44. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века.- Мариуполь, 2006.
45. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства/ Сост. Д. Багалея.- Харьков, 1886-1890.- Ч. 1-2.
46. Материалы для отечественной истории/ Изд. М. Судиненко - К., 1853.- Т. 1.
47. Мельникова И. Борьба России с Турцией в 30-х гг. XVIII в.// Ученые записки Института славяноведения.- М., 1948.- Т. 1.
48. Мицик Ю. Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVIII ст.- Дніпропетровськ, 1997.
49. Мицик Ю. Царичанка козацька.- К., 2004.
50. Молдавський Р. Історія Петровської фортеці Нової Дніпровської лінії (1770-1791)// Наукові записки ЗДУ, 2006.- №18.
51. Новицкий Я. История города Александровска (Екатеринославской губернии) в связи с возникновением крепостей Днепровской линии 1770-1806 гг.//ЛЕУАК.- Екатеринослав, 1905.- Вып. 5.
52. Новицкий Я. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии (1775-1783). Архивные источники.- Александровск, 1910.
53. Новосельский А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в.- М., 1948.
54. Падалка Л. Прошлое Полтавской территории: исследования и материалы.- Полтава, 1914.
55. Пирко В.А. Торская укрепленная линия// ВИ.- 1986, № 1.
56. Пирко В.А. Картографические материалы как источник по истории городов и сел южных областей Украины// Всесоюзная конференция по истор. краеведению. Тезисы докладов и сообщений.- К., 1987.
57. Пирко В.А. Северное Приазовье в XVI-XVIII вв.- К., 1988.
58. Пирко В.А. Особенности градостроительства в Северном Приазовье в XVII-XVIII вв.// 2-я Всесоюзная конференция по истор. краеведению. Тезисы докладов.- Пенза, 1989.
59. Пирко В.А. Днепровская укрепленная линия// ВИ СССР. Межведом. сборник.- Харьков, 1989.- Вып. 34.
60. Прико В.А. Сколько же лет Артемовску?// Донбасс.- 1991.- № 6.
61. Пирко В.А. Заселение Донбасса в XVI-XVIII вв.// Новые страницы в истории Донбасса.- Донецк, 1992.- Вып. 1.
62. Пирко В.А. Города Донетчины в конце XVIII в.// Летопись Донбасса.- Донецк, 1994.- Вып. 2.
63. Пірко В.О. Оборонні споруди та їх значення в заселенні Південно-Східної України// Географічний фактор в історичному процесі. Зб. наукових праць.- К., 1990.
64. Пірко В.О. Освоєння півдня України в XVI-XVIII ст. у вітчизняній історіографії. Тексти лекцій для студентів.- Донецьк, 1993.
65. Пірко В.О. Військово-землеробські поселення на півдні України у XVIII ст. Тексти лекцій для студентів.- Донецьк, 1993.
66. Пірко В.О. Джерела про час заснування м. Артемівська// Новые страницы истории Донбасса.- Донецк, 1995.- Кн. 4.
67. Пірко В.О. Українська ландміліція// Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ.- Запоріжжя, 1996.- Вип. 1.
68. Пірко В. О. Картографічні матеріали до історії півдня України XVIII ст.// Записки НТШ. - Львів, 1997. - Т. 231.
69. Пірко В. О. Заселення Степової України в XVI-XVIII ст. - Донецьк, 1998.
70. Пірко В. О. Міста Донеччини в XVII-XVIII ст.// Нові сторінки з історії Донбасу. - Донецьк, 1998.- Кн. 6.

- 71.Пірко В. О. З приводу дискусії про час заснування деяких міст Донеччини// Історія України. Зб. стат. - К., 1999. - Т. 7.
- 72.Пірко В. О. До питання про час заснування м. Маріуполя (історіографія і джерела проблеми// Україна-Греція. Матеріали міжнар. Конференції. - Маріуполь, 1999.
- 73.Пірко В. О. Кальміуська паланка// Схід. - 1999, № 6.
- 74.Пірко В. О. Село Маяки (2-а пол. XVII-XVIII ст.)// Нові сторінки історії Донбасу. - Донецьк, 1999. - Кн. (у співавторстві).
- 75.Пірко В. О. Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI-XVIII ст. Зб. документів.- Донецьк, 2001.
76. Пірко В.О. До питання про методика визначення часу заснування поселень Степової України// Історія України. Зб. ст.- Київ-Донецьк, 2001.
- 77.Пірко В. О. Заселення Донеччини в XVI-XVIII ст. - Донецьк, 2003.
- 78.Пірко В. О. Заселення Південної України в російсько-українській історіографії XVIII - першої половини XIX ст.// Вісник ДонНУ.- 2003. - № 2. Серія Б (у співавторстві).
- 79.Пірко В. О. Найдавніші міста Донеччини (міфи і реальність)// Схід. - 2004. - Вересень.
- 80.Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. - Донецьк, 2004.
- 81.Пірко В. О. Історіографія та джерела до історії заселення та господарського освоєння Донбасу в XVI-XVIII ст.// Вісник ДонНУ. - 2004.- № 1.
- 82.Пірко В. О. Картографічні матеріали центральних державних архівів Росії як джерело до історії Донбасу// Донецький вісник НТШ.- 2006. - Т. 12.
- 83.Подъяпольская Е. Восстание Булавина. - М., 1962.
- 84.Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. - Спб., 1830. - Т 4-19.
- 85.Путешествие акад. Гильденштедта по Слободской губернии.- Харьков, 1892.
- 86.Радянська енциклопедія історії України.- К., 1972.- Т. 4.
- 87.Разрядная книга. 1475-1593 гг. - М., 1966.
- 88.Ратушний Ф. Стара Самара// УІЖ. - 1971, № 1. - С. 100-103.
- 89.Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. - Київ, 1994.
- 90.Руссов А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII вв. - К., 1876.
- 91.Сборник антропологических и этнографических статей о России и странах ей прилежащих/ Изд. В. Дашковым. - М., 1868. - Кн. 1.
- 92.Сборник Русского исторического общества. - Юрьев - СПб., 1898-1904. - Т. 104, 106, 108, 111, 117.
- 93.Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот и указов, других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины/ Сост. В. Гуров. - Харьков, 1884.
- 94.Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. - Одесса, 1841.
- 95.Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. - Одесса, 1853. - Ч.3.
96. Скальковский А. Соляная промышленность в Новороссийском крае// Журнал Министерства внутренних дел. - 1849, ч. 25, кн. 1, 2.
- 97.Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823. - Одесса, 1836. - Ч. 1.
- 98.Слюсарский А. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. XVII-XVIII вв. - Харьков, 1964.
- 99.Соловьев С. История России с древнейших времен. В 15 кн. - М., 1963. - Кн. 10.
- 100.Срезневский И: Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени заселения до преобразования в Харьковскую губернию. - Харьков, 1883.
- 101.Статистика населенных мест Российской империи. - СПб., 1865 - Т.13.
- 102.Стецюк К. Вплив повстання Степана Разина на Україну. - К., 1947.
- 103.Стрельбицкий И. Владения турок на материке Европы с 1700 по 1879 год. - СПб., 1879.
- 104.Тимофеев В. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. - К., 1984.
- 105.Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на запорожських землях у 1752 р.// Україна. - 1928, № 2.

106.(Филарет) Гумелевский. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Харьков, 1858. Ч. 5.

107.Шиманов А. Предсмертная поземельная борьба Запорожья// Киевская старина. - 1883, сентябрь.

108.Шишмарев В. Романские поселения на юге России. - Л., 1975.

109.Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини Б.Хмельницького. - К., 1932.

110.Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.- К., 1990-1991.- Т. 1-3.

1. МАТЕРІАЛИ АРХІВІВ

111.Державний архів Військово-Морського Флоту Росії. - Ф. 233, оп. 1, спр. 146.

Російський державний військово-історичний архів:

112.Ф. ВУА, спр. 123, 16194, 18094, 26043.

113.Ф. 20, оп. 1/47, спр. 3, 351.

114.Ф. 52, оп. 1/194, спр. 48, ч.2; спр. 52; спр. 274, ч. 1.

115.Ф. 424, оп. 1, спр. 1, 29, 31.

Російський державний архів давніх актів:

116.Ф. 13, оп. 16, спр. 66.

117.Ф. 16, оп.1, спр. 346; 588, ч. 5; 797, ч. 4.

118.Ф. 123, оп. 1, спр. 7.

119.Ф. 192, оп. 1, спр. 3.

120.Ф. 210 (Белгородський стіл), стовпці: 1, 203, 255, 436, 504, 769, 998, 1530, 1624; оп. 8, в. 32, спр. 162.

121.Ф. 248, оп. 3, спр. 96.

122.Ф. 248, оп. 39, спр. 2732.

123.Ф. 248, оп. 67, спр. 6007.

124.Ф. 350, оп. 2, спр. 42.

125.Ф. 1261, оп. 1, спр. 2670.

Центральний державний історичний архів України в м. Києві:

126.Ф. 1413, оп. 1, спр. 15.

127.Ф. 1720, оп. 1, спр. 11.

128.Ф. 1725, оп. 1, спр. 49.

129.Ф. 1802, оп. 1, спр. 93.

Бастіон (італ. Bastionato) - виступаюча будівля - п'ятикутне укріплення у вигляді люнета з двома фасадами, двома фланками і відкритою горжею, яке зводилося на кутах кріпосної стіни і прилягало до неї. Повернуті одна до одної половини двох бастіонів і з'єднуюча їх ділянка стіни - куртина - утворюють бастіонний фронт.

Башта (кріпосна вежа) - прибудова до кріпосних стін, яка дещо ширша за стіну, а в висоту в 1,5 - 2 рази вища і мала різні функції. Так, в'їзна вежа виконувала функцію пропускнуго пункту на територію фортеці, який не тільки закривався, але й постійно охоронявся.

Блокгауз (нім. Blockhaus) - окрема дерев'яно-земляна, кам'яна або бетонована оборонна споруда, розрахована на кругову оборону, що використовувалася як опорний пункт.

Бруствер - земляний насип, укріплений дерев'яними колодами і призначений для укриття від противника.

Вал - земляний насип, звичайно з ровом попереду.

Валанг - частина кріпосного валу, спереду прикрита бруствером і призначена, головним чином, для розміщення гармат.

Гласіс (лат. Glatia) - пологий насип, що зводився перед ровом або прикритим шляхом, служив перешкодою для противника при наступі на головний вал.

Горнверк (нім. Hornwerk) - кутовидний виступ у кріпосній стіні.

Горжа (фр. Gorge) - тильна частина укріплення або звернутий до тилу вихід з укріплення.

Городок - обнесене оборонною стіною невелике поселення.

Ескарп (esкарп - франц. крутий) - укіс рову з внутрішнього боку укріплення, фортеці.

Замок - замкнений комплекс оборонних об'єктів (валів, веж, ровів, бастіонів та ін., в т. ч. житлових будівель). Споруджувались у місцях, зручних для оборони.

Засіка - перешкода на шляху наступу ворога в лісовому масиві із зрублених дерев і уложенних верхівками в бік очікуваного наступу противника.

Капонір (фр. Caponniere) - склеписта будівля в системі фортечних споруд для подовжнього обстрілу.

Контр-ескарп - передня покатість рову.

Крамельєрний - виступ у кріпосній стіні, що забезпечував їй як фронтальну, так і повздовжню оборону.

Куртина (фр. courtine) - частина кріпосної стіни між фланками двох суміжних бастіонів або між двома вежами.

Люнет - польове укріплення, що складалося з чотирьох фасів і відкрите з тилу.

Оборонні споруди - різні види фортифікаційних споруд, призначених для оборони.

Палісад - стіна із колод висотою в декілька метрів, вритих або вбитих в землю, з'єднаних для міцності між собою горизонтальними брусами. Кінці колод переважно були загострені. Палісади часто встановлювалися в ровах, наповнених водою, і складали скриту перешкоду для нападаючих.

Плацдарм - зайнята військами місцевість, зручна для розгортання ними наступальних дій.

Равелін (фр. Ravelin) - допоміжна фортифікаційна споруда позаду фортечної огорожі.

Редан (фр. Redan) - польове укріплення, що має форму кута, який виступає назовні. Малий редан з тупим вихідним кутом носить назву флеші.

Редут (фр. Redoute) - зімкнуте польове укріплення (квадратне, кругле і т. д.), посилене перешкодами на випадок штурму, самостійне в системі оборони.

Ретраншамент (фр. Retrancher) - допоміжні фортифікаційні споруди.

Рів - перешкода, яка зводилася перед валами або стінами укріплень. При можливості їх заповнювали водою.

Фас (фр. Face) - прямолінійна ділянка фортечної огорожі з певним напрямком вогню.

Фланк (нім. Flanke) - невелика прямолінійна ділянка фортечної огорожі, призначена для обстрілу підступів з боку противника до сусідніх споруд даного укріплення.

Рідковживані слова, абрєвіатури та скорочєння

а) Рідковживані слова

Верста - міра довжини в 1,0668 км

Десятина (дєс.) - міра пощі в 1,09 га

Сажєнь (саж.) - міра довжини в 2,13 м

Фут - міра довжини в 1/7 сажня= 30,479 см

б) Абрєвіатури

ВИ - Вопросы истории

ЗДУ - Запорізький державний університет

ЗООИД - Записки Одесского общества истории древностей

ЛЕАУК - Летопись Екатеринославской архивной ученой комиссии

РДАДА - Російський державний архів давніх актів

РДВІА - Російський державний військово-історичний архів

УІЖ - Український історичний журнал

в) Скорочєння

Аркуш - а., Справа - спр., Стовпці - стп.

ДОДАТКИ

Уривки із використаних джерел

1. Донецькі сторожі за розписом князя Михайла Тюфякіна та дяка Матвія Ржевського (1571 р.)

"...5-я Сторожа. Стояти сторожем на Святогорской стороже на сей стороне Донца против Святых гор: а переезжати им направо вверх по Донцу до усть Оскола верст с 10-ть, а налево вниз по Донцу через шлях Малого перевозу, да через шлях Великаго перевозу и Горский шлях и до усть Тору верст с 30-ть; а стояти им укрываясь в луке против Святых гор и по иным местам, переезжати не в одном месте. А бегати с тое сторожи в Путивль Лосицкою дорогою вверх Мжа и Коломака. А от Изюмской сторожи до Святогорской переезду верст с 20.

6-я Сторожа. Стояти сторожем на Бахмутовской сторожи на сей стороне Донца: а переезжати им направо вверх по Донцу до усть Тору верст с 20, а налево вниз по Донцу через Красную речку да через Боровой шлях под Ольховой колодезь верст с 15, а от Ольхового колодезя до усть Айдара два днища; а переезду и перелазу татарского меж Ольхового колодезя и Айдару нет. А от Святогорские сторожи переезду до Бахмутские сторожи полтора днища, верст с 70. А стояти Бахмутовским сторожем на старом месте, а бегати сторожем с той сторожи с вестьми в Путивль Лосицкою дорогою.

А Айдарская сторожа по князь Михайлову дозору Тюфякина да Матфея дяка Ржевскаго оставлена, для того, что мимо тое сторожи Айдарские крымские большие и малые воинские люди не ходят, пришли крепости великие. И впредь той сторожи не быти".

(«О Сторожевой, станичной и полевой службе на польской украине Московского государства до царя Алексея Михайловича» И.Беляева.- М.,1848.- С.18).

2. Розпис, до яких урочищ та до яких місць і по яких дорогах з Путивля і Рильська повинні добиратися станці в Поле за дозором князя Михайла Тюфякіна та дяка Матвія Ржевського 1571 р.

"Из Путивля ездити станицам к верх Самары. От Путивля на перевоз на Мокашевичи, а от Мокашевичев на Гравороны да на верх Бобрика да к Суле, да Сулу перелезти на Песчаный брод, да к верх группы Хотенсике ко Пслу, а Псел перелезти на Бесищев ровенок, а от Бесищева ровенка к Олешенке Пселскою дорогою до верховья, да через Белицкие поля да на верх Олешенки, а от Олешенки Пселскою дорогою до верховья, да через Белицкие поля да на верх Олешенки Сорочинские, да на низ Олешенкою в проворотья да на Кубенскую могилу в Немери, да Ворскл перелезти на усть Буймира да Мерлу, да вверх речки Хтыри через поле, да вверх Котельвы да к Мерлу, а Мерл перелезти на речку на Калище, а от Калища к Колодезю, да Колодезем вверх к Коломаку, да Коломак перелезти под Коломацким городищем через Ровен, да полем через Муравский шлях, да на верх Адалага, а от верх Адалаги¹ ехати на верх Берестовые, а от Берестовые вниз по Донцу с Крымскую сторону до Святых гор, а от Святых гор вверх Тором да переехати Самарские верхи, а от Самарских верхов поворотити назад в Путивль теми ж урочищи...

Из Путивля ездити станицам к верх Тору и Миусу. От Путивля станицам перевестись Сем в Дороголиве на усть Выра, да ехати Выром вверх, да перелезти Выр у Хосотина на усть Руды да ко Пслу, а Псел перелезти у Липенского городища да в проходы, да на верх Боровни, да Боровнею на низ, да через колодез рядом да к Ворсклу; а Ворскл перелезши у Буен Борку в Лосицах, а от Лосиц к Казацкой могиле да к Мерлу, а Мерл перелезти ниже Торчинова городища, да полем едучи видети Мерчик, да к Донецкой правороти, да на низ Одрина да ко Мжу; а Мож перелезти ниже Адалага; а от Адалага да на Товолжиную поляну да ко Мжу, да Мжом на низ к Змиевому кургану да к Донцу, да перелезти Донец на ногайскую сторону² у Тюндукова болонья, да Донцом на низ до усть Черного Жеребца; а Донец перелезти на Крымскую сторону меж Бахмутовой и Чернаго Жеребца, да по Бахмутовой на гору до правые розсошины Бахмутовские столпы, да розсошиною на гору верст с 10, да тое розсошину перелезти, да ехати на гряду прямо; а с тое гряды видети девять курганов, которые стоят верх Тору и Миусу, а на 9-м на кургане, на крайнем от Миусского верховья, яма великая, станет в ней до десяти человек на конех, а в ней растет терн и бозовый куст; да под тем же курганом Царев шлях, коли шел цар к Астрахани; а от туда приехати к верховью на Миус да туто рассмотрети

признаки: насечено крест на дубу снизу верховицы Миусски; а от тех мест поворотити назад к Путивлю..."

(Там само.- С.18-19)

3. Розповідь валуйчанина Поминка Котельникова про виварку солі на Торських озерах (1625 р.)

"... А соляные озера от Царева городища¹ верст с 30. И ныне в тех озерах из Белгорода, и с Валуек, и с Оскола, и с Ельца, и с Курска, и с Ливен, и с Воронежа охочие люди ежелет варят соль, а от татар делают крепость. И он Поминко, прошлого 133-го (1625 - В.П.) году у озер был и соль про себя варил, а татары приходили на них дважды..."

А только у тех озер вели государь устроить казенные варницы и сделать острожек и ратным людем... для бережения в том остроге быть, и государевой казне будет прибыль немалая. К варницам учнут приезжать для соляные покупки со всей Украины и с Северы торговые люди, а которые охочие люди у тех варниц учнут про себя соль варить и те охочие люди за бережением ратных людей учнут государю давать своих промыслов тамго - 10-й пуд соли..."

(РДАДА.- Ф. 210, оп. 12, снр. 1, а. 83-84)

4.Опис містечка Маяки (1666 р.)

" Город Маяк по указу великого государя построен ... на Мояцком городище, на р. Донце, в прошлом 7171 год². Острог ставлен дубовым лесом. Мерею всего острогу 185 сажен. В стенах две башни проезжие, 4 башни - глухих. По городской стене построены обלאмы и катки³. Около острогу ров в глубину полторы сажени, в ширину - тож. Наряду две пищали в станках и на колесах, к ним 245 ядер. В государевой казне, в зельном погребе, зарядного пороху бочка, свинцу 2 свиньи, 92 мушкета с жаграми.

А на вечном житье в том новом городке велено быть сведенцам с Валуйки и с Чугуева по 50 человек, с Салтова - 25, с Харькова - 11 человек. А те сведенцы строятся дворами и на нарядах бывают в городе у проезжих ворот по 12 человек, переменясь по суткам, да поглухим башням по 5 человек, переменясь по суткам.

В городе построена соборная церковь во имя живоначальной Троицы с государственной казны в 7174 году...

В городе построен казенный погреб с выходом трех саж. в дубовом лесу да съезжая изба в сосновом лесу. Да в городской стене от Салтовской слободы построена 4-угольная проезжая башня. В той башне 4 моста, караульный чердак, крытый тесом, да по городу построены обלאмы, меж 4-х башен, в дубовом лесу, и бойницы и кровати, а на кроватях колья и каменя и на обלאмах поставлены дубоскаты. Да в городе ж построены 4 избы в сосновом лесу для зимового стоянья ратных людей. Да в городе же, на государевом дворе, где воеводы живут, построены 3 горницы в сосновом лесу, да ледник построен (на том леднику - анбар, крыт лубьем), да сарай построен, крыт лубьем.

Около слобод крепости построены. От реки Донца до большого боераку и до лесу выкопан ров мерею 485 саж, в глубину ров один с четью саж., попереk тож. А на том рву, за Салтовскою слободою построена проезжая башня 4-х угольная для караулу в степь, к Торским озерам по дороге, в которых местах татаровья пригоняют; а на той башне караульный чердак, а в вышину та башня 10 сажен..."

(Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1860.- Т. 4.- С. 310-312)

5.Опис Соляного містечка 1684 г.

" Город Соленой ставлен острогом стоячим, дубовым и сосновым лесом вверх. По мере тот острог 2 саж. без чети. У того горорда обלאмы сделаны и коты накочены.

По городу 2 башни с проезжими вороты, 4 башни - глухих.

Башня Московская проезжая, что от Мояцкого, рублена сосновым лесом в 6 саж. Длинною стена по 3 саж. без чети (четверти). В той башне ворота створчатые, в воротах скобы и засов железной, замок вислой троеспичной. В вышину башня до обלאмов 41 венец (в 41 бревно), а обלאмов 4 венца. Сверх обלאмов - ежи, а клетки 17 венцов. В той башне 2 моста, а та башня не покрыта. От той башни городской стены до наугольной башни к Сухому озеру 17 сажен с полусажемем, обלאмы построены и коты накочены.

Башня наугольная ис соснового лесу рублена в 4 стены, длиною стена пол-3-и сажни. Та башня вверх 20 венцов, в той башне один мост. А от той башни по мере городской стены до наугольной башни 44 сажни с полсаженью.

Башня наугольная от Сухого Озера ис соснового лесу рублена в четыре стены, длиною стена пол-3-и сажни, вверх та башня 20 венцов, а в той башне один мост. А от той башни по мере городской стены до проезжей башни, что от посаду 20 саж. без чети.

Башня проезжая, что от посаду, ис соснового лесу рублена в 4 стены, длиною стена по 3 саж. без чети, ворота створчатые, в воротах скобы и засовы железные, замок вислой односпичной. В вышину та башня до обломов 26 венцов, а обломов 5 венцов, клетка рублена в 4 стены из розпилей. В той башне 2 моста. От той башни по мере городской стены до наугольной башни к Кривому озеру 20 саж. с четвертью.

Башня наугольная от посаду к Кривому озеру ис соснового лесу рублена в 4 стены, длиною стена по 3 саж. без чети. В вышину та башня 20 венцов. В той башне один мост. От той башни до наугольной башни от Кривого озера по мере городской стены 30 саж. без чети.

Башня наугольная от Кривого озера ис соснового лесу рублена в 4 стены. Длинною стена полтретью саж. В вышину та башня 20 венцов. В той башне один мост. От той башни по мере городской стены до Московской проезжей башни 12 саж.

Всего по мере около Соляного города городовыя стены, оприч башен, 167 саж.

В городе приказная изба. Перед приказною избою сени рублены ис соснового лесу, за сеньми сарай, крытый сосновым дором(14), а тот сарай устроен для снаряжу.

В городе колодезь рублен в дубовом лесу в 4 стены по меры стены по сажню без вершка в глубину, воды аршин с вершком, до воды - сажень с четвертью.

Около города выкопан ров со всех 4-х сторон, в глубину полсажени, в ширину полтретью сажени.

В Соленом около города крепостей деревянных и земляных:

От Сухого озера до Кривого построено надолб по мере 84 саж., от города до тех надолб 130 саж. За теми надолбами построены надолбы другия от Сухого озера до Большого озера 170 саж. в один ряд. От тех надолб до других 200 саж.

От Большого озера построены надолбы по мере 44 саж. За надолбами выкопан ров в глубину саж., в ширину - то ж. По мере 263 саж. От того рву построены надолбы к Кривому озеру, что к Глинищу. По мере тех надолб 40 саж., потому построено надолб 263 саж. Около посаду с дву сторон от Кривого озера до Лукашевки - 160 саж. Около посада и соляных куреней и старого майдану выкопали ров полсажени в глубину, 2 саж. в ширину. В том рву вода. Подле того рву копан вал, подле валу надолбы. Того рву 120 саж.

В Соленом городе житниц и хлебных запасов и соли нет, построен вал. Подле ближних надолб выкопан ров в глубину саж, в ширину полтора саж. По мере того рву в длину 50 саж. Да от Кривого озера, от наугольной башни против Московских ворот около рву з дву сторон построены надолбы. По мере тех надолб 50 саж.

Соленого городка жители русские люди: на конех с пищалями 3 человека, с саадаком - 1 чел., с пищалями - 44 чел., с рогатинами - 2 чел., итого 50 человек.

Черкасы: на конях с пищалями - 59 чел., с пищалями - 80 чел., с пищалью и рогатиною - 1 чел., с рогатинами - 9 чел., с саадаком - 2 чел., итого - 151 человек.

В Соленом городе станичники ездят обиполь Соленого по всем дорогам верст по 20 для осторожности от воинских людей 6 человек на конях с ружьем".

(Там само.- С.120-122. Текст уточнено за "Сметными книгами" - РДАДА.- Ф. 210, оп.12, спр. 76.- А.801-804).

6. Уривок із царської грамоти харківському полковнику Г. Донцю від 22 березня 1684 р. про будівництво Торської лінії

"В 192 году великие государи... Иван Алексеевич и Петр Алексеевич указали в защиту от приходу воинских людей Мояцкому, Святогорскому монастырю, Торским озерам, Цареву-Борисову и иным украинным черкасским городам от города Изюма от реки Северского Донца, вниз по Донцу, по степи, по урочищам через Черкасский лес по Голой Долине, через реку Торец до верховья реки Тору

сделать земляной вал и деревянные крепости, где какие пристойно. А от устья реки Торца, где впаля в реку Тор, вниз по реке Тору до устья сделать земляные и всякие крепости, а город Маяцкий с прежнего места перенести на усть реки Тору, где впаля в реку Северский Донец. А сделать Харьковскому полку на 18 верстах, а другую половину сделать Ахтырскому полку и иных украинских городов служилыми людьми, которые к тем местам близко..."

(РДАДА.- Ф.210, оп.12, спр.1530.- А. 894. Документ друкується вперше).

7. Уривок із "строельной" книги харківського полковника Г.Донця від 1 листопада 1684 р. про м. Райгородок

"...На усть реки Тору и меж реки Северского Донца, у Казацкой пристани, где было велено перенести Мояцкий город, построено земляной городок мерою городской стены 174 сажени. По тому городку 2 башни с проезжими вороты да 4 глухих наугольных, в том числе одна - земляная.

Около города ров в глубину и в ширину по 3 сажни, вал в вишину 3 сажни с гребнем, у подошвы 3 с половиной сажни. А изнутри того города к валу для крепости ставлены деревянные припалки...

А в тот город призван осадчий черкашенин Семен Бронка. Он осадил попа да черкас 5 семей.

Да в том же городе для береженья оставлены на заставе Харьковского полку казаков 20 с переменою. В тот же город дано ис Харьковского полку знамя, пищаль затинная железная, 40 пулек железных, зелья полпуда. А от того земляного городка, и от реки Северского Донца, с Крымской стороны, меж речки Тору и меж полевой речки Хомутца, и, перешед речку Тор к Торским озерам, и от Торских озер к Черкасскому лесу, и в Черкасском лесу до переполынья сделано земляного валу и надолоб на 5284 саж. да засеки учинено на 3030 саж.

Меж речки Голой Долины и Черкасского большого лесу пристойно быть городу Черкасскому, а к тому городу Черкасскому и Теплянский лес и боераки близки, пашенной земл, и сеножателей, и воды довольно, и на Тор шлях будет через тот город...

А от Черкасского лесу до пашенного буераку и до Пристена Донецкого и до речки Северского Донца сделано земляного валу на 1576 саж. да засеки засечены на 4876 саж.

Всего по тем вышеписаным урочищам сделано земляного валу и надолоб и засеку на 14 верстах 766 саж. Да от речки Каменки до Каменного боераку рву выкопано, а дерном до заморозков не окладено на 800 саж.

А делал тот городок и всякие крепости Харьковский полковник Донец с казаками его полку, Ахтырского полку казаков и горожан на Тору в работе не было..."(18)

(Там само.- А.895-896. Материалы...- С.127-128)

8. Заселення правобережжя р. Орелі

"...коли (султан) стояв під Уманню з півтора тижні, то в Уманьському, Ладжинському та інших тамтешніх повітах вибрав турчин молодиками й дівками людську данину і, задовольнивши тим своє ненаситне бажання, вже не тягнув до Лисянки, а повернув од Умані через Волоську землю до Дунаю й далі у Турцію... на зиму. А після такої плачливої, яка лишилася без помсти, української руїни й запустіння, турчин, відходячи від Умані додому, повидирав, розорив ще й інші тамтешні міста: Тростянець, Бершадь, Манківку, Тульчин, Полонне Мале та інших сім, яких не згадали назв. Решта людей у тамтешніх містах і повітах, яких турок не зачепив, оглядаючись на свою неволю й зовсім не сподіваючись собі ні від кого жодної милості й оборони, а перестерігаючись щорічних турецьких данин людьми й дітьми на зразок того, як сталося того літа, численними купами й таборами збиралися з усіх повітів і з болісними серцями та слізоточними очима, навічно попросившись зі своїми красними тамтешніми поселеннями й угіддями, якнайшвидше перебиралися на сей бік Дніпра і, де собі облюбують, вибирали й оселялися по різних цьогобічних україно-малоросійських полках місце для свого життя. А особливо, як казав і раніше, осідали вони новими містами в Полтавському полку по річці Орелі, тобто Китай-городом, Царичанкою, Маячкою, Нехворощею й Керебердою, яку осадив тоді ж Іван Сірко. Багато інших відійшло в московські слободські полки і наповнили їх собою, так що вся цьогобічна Україна, що була перед тим малолюдна, наповнилася тогобічними українськими людьми і змножилася."

(С. Величко. Літопис.- Т. 2.- С. 178-179).

9. Богородицька фортеця (1688 р.)

"Року від створення світу 7196, а від пришествия в світ будівничого слова божого 1688 року. Великі государі Іоанн та Петро Олексійовичі зі своєю сестрою, великою государинею царівною Софією Олексіївною, всієї Росії самодержці знамірилися, з огляду на свій союз, чинити военний промисел на Крим. Але розсудили спершу за краще побудувати на Самарі місто (вище Вільного і нижче Піскуватого бродів), щоб складати у ньому всілякі припаси і й тяжарі, щоб, повертаючись від Криму, не возити всіх тих військових тяжарів у внутрішні міста своєї держави, а лишати їх у тому новозбудованому місті Самарському для прийдешньолітньої воєнної кампанії. А бажаючи дорешти виконати той свій монарший замір, прислали після водохрещі (19 січня за новим стилем) через нарешного свого посланця в поважній своїй грамоті такий свій указ до гетьмана Мазепи, щоб він, гетьман, готувався з усім малоросійським військом до раннього походу для будівництва нового міста на Самарі. Гетьман тоді, виконуючи той монарший указ, розіслав зараз у всі полки свого рейменту універсальні розпорядження, щоб старшина і всі козаки прибиралися в такий похід на п'ять місяців (будівництво тривало з березня до серпня, на роботах були зайняті 20 тис. козаків).

Як тільки настала після зимових невчасів весна з красними квітами та травопасами для худоби, то й гетьман з усім малоросійським військом рушив з домів на знамірене і визначене діло. Рушив у той-таки похід з невеликою частиною свого московського війська також ближній окольничий і севський воевода Леонтій Романович Неплюєв, і, прибувши без перепон на вказане місце, заклали вони в гирлі річки Самари, що впадає в Дніпро, одначе віддалік від Дніпра, знамените місто, й нарекли його Новобогородицький град¹... В майбутні роки це місто з церквами й будинками було добудоване остаточно, і то малоросійськими людьми, які прийшли сюди для мешкання. І відтоді за монаршим указом почали там жити позмінно московські воеводи (першим був Г. Косагов, якого змінив Волконський) з піхотним військом і почали там лишати склади хлібних запасів, всіляких військових речей та тяжарів, і було так впродовж 23 літ, аж до остаточного розорення того міста в 1711 році (за умовами Прутського трактату)..."

(С.Величко. Літопис.- Т.2.- С. 365-366).

Більш детальний опис Богородицької фортеці приводить Д. Яворницький, опираючись на архівні джерела: "... Она заложена была весной, в марте месяце и совершенное восприяла бытие свое в первых числах августа 1688 года. Строителем ее был инженер-полковник ("немчин") фон-Зален. Непосредственными начальниками при построении были: гетман Иван Мазепа, воевода Леонтий Романович Неплюев и Григорий Иванович Косагов. Внутри крепости сооружена была деревянная во имя Пресвятой Богородицы церковь, заложена 23 дня (старый стиль - В.П.) в пятницу на святой неделе, на праздник живоносного источника, освященная августа 1 дня. От этой церкви и сама крепость названа была Новобогородицкой. Кроме церкви, в крепости были возведены и другие здания: двор для воеводы, 260 просторных с сенями изб, в том числе одна изба приказная и три избы воеводские, из коих некоторые были перевезены в крепость с острова Кодака; два пороховых погреба, 1 ледник и 1 баня, рубленные; 17 раскатов пушечных по городу; 17 для полковых припасов сараев плетеных, в том числе 3 сарая из байдачных досок; 7 дворов с шестью избами (в том числе две светлицы) гетмана Мазепы, генеральной малороссийской старшины и полковников "для хлебных опрятов". Строителями всех этих зданий были люди полков Косагова, Неплюева, царские стрельцы и малороссийские гетмана Мазепы козаки.

С наружной стороны крепости назначен был инженер-полковником особый посад и вокруг посада сделана была валовая крепость с семнадцатью выходами; кругом валовой крепости выкопан был ров шириною с одной стороны от поля 2,5, с другой - 1,5 сажени, глубиною от реки Самары 1,5 сажени и столько же с другой стороны: на проездах этой крепости поделаны были рвы мощные; через рвы наброшены мосты с надолбами, а внизу сваи вбиты деревянные. Кругом та крепость валовая имела 1641 сажень. Самый город вокруг имел земляного окопу 600 сажень, в подошве - 18 сажень; высота его валов до щита заключала в себе 2 сажени; высота щита извне - 0,5 сажени, изнутри - 1 сажень; глубина рва - 3 сажени.

В крепость назначен был воевода и целый штат служилых лиц при нем: дьяк, подъячий, аптекарь с лекарствами, голова, целовальник на кружечный двор и струговые мастера. Число войска по

рописи должно было быть: рейтар, копейщиков и солдат 4491 человек, но налицо состояло 4014 человек...

Посад крепости был заселен великороссийскими и малороссийскими поселенцами. Поселенцам велено было садиться за валом на посаде с правом торговать разными товарами, медом и водкой в кабаке. В сентябре месяце того же года здесь поселена была тысяча семейств из разных малороссийских полков..."

(Д. І. Яворницький. Історія запорозьких козаків.- Т. 3.- С. 48-49).

"Після побудови того Новобогородицького міста за кілька літ було міцно збудоване для тої-таки потреби, що й Новобогородицьке, друге місто в Кам'яному Затоні - його поставлено навпроти старої Запорозької Січі... Але вже в тому Кам'яному Затоні перебувала при харчових та військових запасах сама тільки московська залога..."

(Там само.- С.366).

Під час Дніпровського походу українськими козаками та російськими військами в 1695-1697 рр. були взяті турецькі міста Тавань, Кизи-Кермен і Аслан-Кермен. Їх описи також подає С. Величко:

Тавань і Кизи-Кермен (1697 р.)

"Отож гетьман і воєвода, станувши суднами по Дніпру і по тамтешніх берегах, розмірковували й часто радилися, щоб рушити на низ від Кази-Керменя плавним походом до Чорного моря і учинити там воєнний промисел. Але, одержавши від бусукрманських "язиків" певну відомість, що турецький цареградський флот... перебуває на Чорному морі для безпеки від наших військ, не посміли починати знаміреного плавного походу... Затримавшись під Кази-Керменем, у п'ятницю, 30 липня, після молебня і водосвячення в городку Таванському заклали біля того городка Таванського нову обширну фортецю з великими розкатами, для будови якої був спеціально присланий з інженером німцем із Москви думний дворянин Василій Борисович Бухвостов.

Новий великий городок Таванський закладався від від 30 липня до 12 чи 15 серпня, і був той Таванський городок із великими розкатами, що вмщали на собі кільканадцять штук гармат, - його тоді до решти звели і закінчили, обвівши глибокими та широкими ровами і не низькими камінними, земляними та дерновими стінами, а по стінах він був обставлений кошами, наповненими землею.

Після завершення того Таванського города кязь Долгоруков залишив там від себе певну частину московської піхоти і над ними призначив там-таки комендантом згаданого дворянина Василя Борисовича Бухвостова, zostавивши йому численні всілякі харчові та воєнні припаси. Гетьман від себе залишив також певну частину городового пішого війська, вибраного з усіх полків, і отамана кошового Григорія Яковенка з тисячею чи й більше запорожців (гарнізон Таванського складався з 5 тис. російського та українського війська).

Осібнo також у порожньому і ненаправленому Кази-Кермені лишив гетьман з тисячу козаків, вибраних з полків при наказному ніжинському полковникові, доброму молодці Левку Шрамченку, олишевському сотнику, лишив у тому-таки Кази-Кермені і сердюцького полковника Лук'яна Шульгу з його полком (у Кази-Кермені було залишено, крім козаків, 500 ратних людей російського війська), достатньо узапасивши їх борошнями, воєнними запасами і наказавши їм чинити однодушно із запорожцями мужньо відсіч бусурманським наступам під Тавань та Кази- Кермен.

(С. Величко. Літопис.- Т. 2.- С. 553-556).

Кизи-Кермен і Тавань (1698 р.)

"... Минулого літа, оскільки при Божій допомозі Тавань та розорений Кази-Кермен не далися через добрих молодців козаків бути опанованими, то на відновлення Кази-Кермена і на поправу попсованого турками Таванського замку за царським указом було спущено першою весняною водою від Києва до Кази-Кермена багато байдаків з вапном і зараз-таки, навесні, обидва ті замки, Тавань та Кази-Кермен, почато робити і фортифікувати. Отже, того літа замки укріплено і обведено кам'яними стінами, землею та глибокими фосами (ровами - В.П.) чого не було і за Турецької держави.

А гетьман Мазепа зі всіма козацькими військами свого регіменту, також і білогородський боярин князь Яків Федорович Долгоруков з військами московськими та слобідськими козацькими у травні

місяці рушили з домів у військовий похід. Всі війська скупилися за рікою Ореллю і, перейшовши ріку Самар, простували цим боком Дніпра аж до самого турецького городка Аслама над рікою Кінською, що лежить на кримському березі проти Кази-Кермена, а прибувши туди, станули обозами непоодаль один одного і відразу ж вислали з обох військ значні частини людей для реставрації Тавані й Кази-Кермена: пізніше випроваджували постійно й інші такі ж частини свіжих людей на зміну втомлених працею, аж доки обидва тамтешні замки не доозброїли і не докінчили...

Після закінчення таваньської та казикерменської фортифікації гетьман та боярин переправилися через Дніпро з усіма військами з узапасивши ті замки амуніцією, військом, а також усілякими харчовими запасами, рушили тим боком від Казикермена назад додому...

А кримські орди, звідомившись про повернення й розпущення по домах нашого війська, повторно вторглися в Російську державу і, оминувши полкове місто Ізюм, вдарили на слободи, що були понад рікою Осколом, і в інші тамтешні місця аж під московський городок Волуйки, загорнувши там усюди багато людей та їхнього добра і, несподівано забравши в полон слобідку Колодяжну, потім без перешкод повернулися до Криму..."

(С. Величко. Літопис.- Т. 2.- С. 576-577).

10. Опис м. Бахмута за царською грамотою 1704 р.

"...И апреля в день 1-й прошлаго 703 года к нам великому государю писали из Белгорода генерал наш князь Иван Михайлович Кольцов-Мосальской с товарищи, что посылали де они из Белгорода на речку Бахмут поручика Петра Языкова, и тому книги и сказки и чертеж прислали к Москве в Разряд. А в описных книгах писано: на новопоселенном месте, на речке Бахмуте, жителей русских, торских и маяцких и иных разных городов, - 36 человек; черкас Изюмского полку, торских и маяцких жителей, - 112 человек; донских козаков - 2 человека, в том числе один сказал - Черкасской станицы, живет на речке Бахмуте в курени прикащиком у донского ж козака наездом, для варения соли; другой - Дурновской станицы, на Бахмут пришел для варения соли. У тех всех жителей: 20 солеварных колодезей, 49 дворов, 49 изб, 11 анбаров, 48 куреней и землянок..."

А в описных книгах Белгородского жилаго солдатского полка капитана Григория Скорихина написано: по наезду его на речке Бахмуте, и Красной, и Жеребец...явилось: на речке Бахмуте построен город по обе стороны речки Бахмута стоячим дубовым острогом. В нем двои проезжие ворота. По мере того городка в длину через речку Бахмут 61 сажень, попереч - 17 сажень, а жилья в том городке никакого нет. Подле того городка, вверх по речке Бахмуту, с правой стороны, на посаде построена часовня. Близ часовни построены полковые Изюмского полку для пошлинного сбора, из Семеновской канцелярии для мостового проезда таможенная изба и ратуша Изюмского полку. Да около той таможни и ратуши в разных местах построены для торгового промыслу Изюмского полку козаков и торских и маяцких жителей всяких чинов людей 15 анбаров, 9 кузниц. Близ города на речке Бахмут построена торговая баня и отдана на оброк. В том же городке построились и живут дворами: Изюмского полку козаков - 54 чел., разных городов всяких чинов русских людей - 19 человек. Да на речке Бахмуте устроены у соловарных колодезей Изюмского полку козаков и разных городов 140 сковород соловарных, да разных городов всяких чинов - 30 сковород.

А по реке Бахмуту лесов и рыбных ловель и распашной земли нет, а сенных покосов малое число, только вверх той речки Бахмуту и по вершинам есть малые буераки. А по осмотру на Крымской стороне речки Северского Донца городов, кроме Изюма, и Маяцкого, и Тору, и Бахмута, никакого поселения нет.

(Записки Одесского общества истории и древностей.- Одесса, 1844.- Т.1.- С. 352-372).

11. Відомості про м. Бахмут 1726 р.

"Город Бахмут, построен был деревянной острог тому лет с 30 по причине, что чрез торского казака Бирюкова сысканы соляные воды, а в 710-м году на том месте учинена земляная фортеция. Стоит тот город подле реки Бахмута, а вокруг посаду с трех сторон зделан полисад, а с четвертую вал земляной.

Ныне воевода и комендант подполковник Никифор Львов, воеводская канцелярия, в которой по штату определено: канцелярист - 1, копиистов - 2, сторож - 1. Для письма крепостей писцов - 2, сторож - 1.

В Бахмуте гварнизонной 3-х ротной баталион. В нем полного комплекта: штаб-и обер-афицеров - 14, унтер-афицеров и рядовых - 474, неслужащих - 15, всего - 503 чел. Содержится тот баталион на соляных деньгах.

К сей же провинции присудственные города: Райгородок, Сухарев, Ямполь, Краснянской, Боровской, Старой Айдар, Новой Айдар..."

(Кирилов И.К. Цветущее состояние Всероссийского государства.- Москва, 1977.- С. 201-202)

12. Інструкція сенатору і генерал-лейтенанту Тараканову та генерал-майору де Бренї (15 січня 1731 р.) Про формування в Україні 20 полків ландміліції і будівництво Української лінії

"Понеже Украйны Белгородской и Севской разряды из давних лет по указам предков е. и. в. населены служилыми людьми (драгуны, солдаты, копейщики, рейтеры и прочие, и тем подобные) и даны им поместные земли по их окладам, с которой они по нарядам конную и пешую службу служили и тамошние пограничные места яко свои жилища от неприятельских набегов охраняли и защищали; но потом от времени до времени с тех своих прежних поместных дач сходили и селились далее к Украйне, а в пршлом 1724 г. все те служилые люди названы государственными крестьянами и положены в подушный оклад, который собирается на содержание армейских полков...Е. и. в. пожаловала их прежними службами и приказала укомплектовать из них 16 конных и 4 пеших полков. И быть им при своих жилищах неотлучно и содержать их на таком же жаловании как по ныне содержатся выборные полки из них же сформированные.

А для лучшего охранения той Украйны между Северским Донцом по Берестовой и Арели рекам и по Северскому Донцу сделать линию и, усмотря, где какие места к приходу неприятельскому сделать крепости и поселить же из тех Украинских полков, где сколько будет возможно, при тех же местах в близости и дать им земли и всяких угодий против того как было давано им прежде, дабы оные по близости лучшим образом и способнее себя и границу охранять и защищать могли так, как деды их и прадеды то чинили...

1. Обо всех тех служилых людях взять ведомости в канцелярии Голицина..., а если они не полные, то в канцеляриях губерний и провинций с указанием, сколько всех украинцев прежних служб в подушный 7-ми и 4-х гривенный оклад положено и сколько за выбором в полки в остатке в домах, и что ныне на Украйне прежде выбранных на лицо.

2. По тем ведомостям сколько к наличным в полное число 20 полков набрать надлежит, а именно конных 16, пеших 4, в том числе прежним нерегулярным до будущего указа, а новым всем быть регулярными, то число выбрать немедленно и со скольких душ в службу взято быть имеет, тем объявить, чтоб они сами из тех, кои являются годными с жеребя или устава между собою очередь выбрали и имена их подали, и по тому их выбору тех и записывать. А ежели они выборов подавать не будут, в таком случае принуждать, или и выберут да негодных, тех не принимать, а велеть иных, хотя из одиноких, но только к службе годных представить. При том смотреть, чтоб из городских прежних служб казаков, воротников, затинщиков и прочих, кои пешую службу служили, тех и ныне в пешие, а кои конную, те в конные полки писаны б были. И когда те полки, из которых городов набраны и к которым местам к поселению назначены будут.

3. При том же им объявить, которые ныне хотя в службу возмуться, однако ж от своих жилищ будут неотлучны. Кроме того, что в летнее время по несколько месяцев будут в компонентах, и кто похочет, побыв в службе несколько времени переменится другим годным в службу, тем для их пользы с позволения командирского дано будет на то волю.

4. Также публиковать, чтоб все такие однодворцы, которые земель не имеют или от семейства для недовольства при старых поселениях в землях, а хотя и довольны, но волею своею в украинских полках служить хотят и желают получить себе новые дачи: такие б явились и записывались у вас, а вам годных у службу писать в указанное число 20 полков. И как дан будет о переводе указ, тогда переводить и селить в тех местах, где к поселению назначено... однако смотреть, чтоб под видом служилых людей не записывались беглые...

6. Как нынешнею зимою, так и будущей весною от Днепра по Арели и по Берестовой и между Берестовой до Донца, где быть линии, а также по Северскому Донцу до казачьих донских городков

положения мест и где лучше к укреплению и обороне от неприятеля крепости, жилища делать и служилых людей селить, и в каком разстоянии крепость от крепости, и в каком числе людей и при том земли и угодий чем бы довольствоваться поселенным служилым людям описать и измерить на такие дачи, какие при старых их поселениях даваны, а именно пешим в крепостях, и земли и угодья около оных ближняя, а конным слободами или кои где по месту или по числу угодий, а особливо по усмотрению способов и предосторожности от неприятеля, и учиня тому всему верные планы и смету, сколько где полков селить мочно, прислать в Сенат... до июня месяца...

7. Когда дан будет указ о поселении, тогда дачи производить на каждого человека, который служить будет и на его братьев и детей, и племянников годных в службу, а не на малолетних, по равной части. А у которых будут люди и крестьяне и пожелает их с прежних своих жилищ свести и при себе селить на новых дачах, о тех писать в Сенат, сколько кто таковых при себе желает селить, и есть ли в тех местах остаточные за удовольствием служилых людей земли; а не получа указа, новых дач на людей и на крестьян не давать. А у которых при старых жилищах никакова не останется, тем позволить прежние свои дачи продавать своей же братии украинцам, служилым людям, тех же сел и деревень жителям или посторонним, таким, за кем земли нет, а у кого у посторонних в других деревнях свои земли есть, таким не давать...

8. Ежели в тех местах, где полки селить и крепости делать, явятся такие поселения, также за линией останутся такие жилища, то все описать именно и в планах показать, чьи села или деревни и сколь давно и какими людьми населены и прислать тому обстоятельные ведомости и планы, а в дачу за линией земель и угодий не класть...

11. А для порядочного впредь платежа на содержание назначенных украинских 20 полков по вышписанному выбору учинить новые окладные книги порознь по городам, в которых писать оклад 7-ми гривенный и 4-х гривенный, вообще по 1 руб. 10 коп. И сколько будет полковому штату на каждый полк, толикое число городов и уездов тех же, из коих будет учрежден полк, в окладных книгах написать, дабы всякий полк в своем уезде и деньги получал..."

(ПСЗ.- VIII, № 5673).

13. Именной указ графу Вейсбаху (21 септя 1735 р.)

Из сообщения из Военной коллегии экстракта учиненного, из присланного генерал-лейтенантом Таракановым 1734 года, 11 декабря (старый стиль) усмотрено:

1. Определенные к поселению по линии 9 полков разпашкою земель и хлебом еще не обзаводились и строением еще не исправились, а не заведши хлеба и не исправясь селением, семями к линии перевезть опасно.

2. Ландмилиции для своего житья желают делать избы, а не мазанки, и на то строение в некоторых местах лесов множество.

3. По линии слободы начаты строить в тех местах, где по общему мнению было назначено, но в других от крепостей и от воды в дальности.

Того ради повелеваем Вам чинить следующее:

1. Не переводить к линии людей пока хлебом не заведутся и жильем не истроятся.

2. Ежели в лесу есть довольство, дать позволение строить деревянные избы вместо мазанок, но и не запрещать строить мазанки.

3. Прислать обстоятельные сведения о построенных не по плану строениях.

(ПСЗ.- Т.IX, № 6791).

14. Именной указ генерал-лейтенанту Урусову (1736 р.)

"О починке укреплений на Украинской линии"

"...А понеже по учиненной диспозиции... генерал-фельдмаршала (Миниха- В.П.) надлежит тою линию от Днепра до Донецкой крепости починивать и укреплять, чтоб от набегов татарских безопасна была, того ради повелели Мы учинить следующее:

1. Тое Украинской линии и по оной крепости и редуты и прочее от Днепра до Донецкой крепости, прежде открытые места заделать и поврежденные починивать, а потом прочие работы

производить, что к лучшему укреплению той линии принадлежит, чтоб оную от набегов в безопасности содержать.

2. Оная линия делать начата для опасности от набегов татарских и для того ныне только наружную сторону отделять дерном и пред нею ров, а внутр линии простой вал сделать, а о делании же брустверов и гласис обождать, пока о том рассмотрено и от нас всемилостейше апробовано будет.

3. К вышеписаной работе работников, в прибавок кои по ныне тамо имеются, нарядить с Малой России ис Слободских полков такое число, коликое к скорейшему исправлению тех работ потребно.

4. А от Донецкой крепости до Лугани по ту сторону реки Донца, кроме городов Бахмута и Тору, которые для соляных заводов содержатся, почти никаких российских поселений не имеется; и для того строение линии в тех местах в нынешнем лете надлежит оставить; а чтоб как оные две крепости, так и Изюм к обороне довольное укрепление имели, то надлежит оные осмотреть, и что принадлежит к обороне тотчас поправить. Буде же потребно разсудится для вмещения людей отвесь ретраншаментами, к сему употребить тех городов жителей и к ним прибавить потребное число работников.

5. Понеже в нынешнее военное время весьма надлежит опасаться набегов татарских, то для того как перед линией, так и от Донца до Лугани учредить крепкие форпосты, на которые определить оставших от нынешнего похода ландмилицких полков казаков, сколько б их в Малой России и в Слободских полках найтись могло, и поставить такие маяки как по прежним указам велено, дабы в случае неприятельского наезда, оныя маяки зажечь и чрез то всем пограничным рбывателям ведомость дать, дабы потому каждый на свой пост прибыл и к своей обороне и отпору в готовности был..."

(ПСЗ.- Т. IX, № 6973).

15. Именной указ "О сыске беглых однодворцев, взятых в ландмилицию и о наказании укрывателей и тех, которые знают о местах укрывателей" (от 14 января 1738 г.)

Лейтенант гвардии майор Шипов доносил, что из взятых однодворцев в комплект ландмилицких полков многие, бежав, укрываются в донских казачьих городках и Малороссийских и Слободских полках и в Воронежской и Белгородской губерниях в помещичьих и других селах...

(ПСЗ.- X, № 74583)

16. "Высочайше утвержденный доклад Сената "О содержании Украинского ландмилицкого корпуса до разсмотрения воинских штатов; об облегчении однодворцов, на коих лежат повинности для содержания сего войска" (от 23 сентября 1743 г.)

При Петре Первом на Украине Азовской и Киевскрй губерний из однодворцов и из прочих прилежных служб служилых людей учреждены ландмилицкие полки, в том числе 6 нерегулярных и 4 регулярных и велено содержать оных из собираемого с них же однодворцев и прочих четырегривенного сбора...

В 731 году по указу Анны Иоанновны оной Ландмилиции для охранения погранитчных мест из показанных украинцов вновь набрано и учреждено ис прежними всего 20 полков, в том числе 16 конных и 4 пеших и велено быть им при своих жилищах неотлучными и содержать на таком же жалованье, как содержатся из них же выбранные полки. Для лучшего охранения той Украины между Северским Донцом по Берестовой и Орели рекам и по Северскому Донцу сделать линию, и усмотря, где опасные места есть к приходу неприятельскому, сделать крепости, и поселить из тех же ландмилицких полков где сколько будет возможно при тех же местах в близости и дать им земли и всяких угодий каждому против того как было давано им прежде, дабы оные поблизости лучшим образом и способнее границ охранять могли.

По даной генерал-майорами Таракановым и Дебреньи инструкции... ежели которые однодворцы земель не имеют, или имеют, но волею своею в украинских полках служить хотят и желают получить новые дачи, таких писать в указанное число тех 20-ти полков, с тем обнадеживанием, что они от домов своих отлучены не будут, и при том дается им на волю всеми ль семьями с прежних мест на новые переходить, или оставлять на старых жилищах по их желанию... По резолюции

Правительственного Сената велено: которых определенных ландмилиц отцы, братья, племянники и прочие родственники всеми семьями с прежних жилищ с ними на новые дачи к поселению при линии и крепостях перейти не похотят, то велено переходить и селиться со служащим по одному неслужащему, годному к работе, а одиноких сводить с такими же неслужащими, кто с кем согласится жить вместе, а кто не согласится, тех списывать в неволю... и по числу ландмилицких полков надлежало быть 20000, токмо оные на ту линию переведены и поселены не были, но как свидетельствует ведомость посылались погодно с 733 по 742 год не по равномерному числу, и во всех оных девяти годах выслано было 120760, при них лошадей тож число, что дало убытка 1960978 руб.

В 736 г. по апробованному о ландмилицких полках штату велено всем селившимся при Украинской линии ландмилицким полкам быть конными, а вместо того содержать лошадинных вакансий при каждой роте по одному капральству или при каждом полку четвертую долю рядовых...

Военная коллегия предлагает: из 20-ти ландмилицких полков 9, кои уже на линию переведены и при крепостях на той линии поселены, надлежит укомплектовать из прочих 11 полков... при чем быть всех тех 9-ти полков штаб- и обер-офицерам, где оные ландмилицы могут для себя землю пахать и из остаточного от экономии хлеба сеять и на лошадей сено косить, без высылки к тому, как прежде бывало подпомощников, а между тем из них же по крепостям и караулы содержать..., а 11 полков по нынешнему благополучному времени распустить на прежние жилища..."

(ПСЗ.- Т. 11, № 8787).

17. Сенатский указ (от 16 января 1744 г.)

"О правилах отпуска штаб- и обер-офицеров в дома из поселенных на линии 9 полков и о содержании караулов на границе"

Правительствующий Сенат, слушая доношения Военной коллегии о содержании ландмилицких Украинских полков, дал следующую инструкцию генерал-лейтенанту де Бреньи. В соответствии с указом от 28 сентября 1743 г., по которому велено из ландмилицких 20-ти полков девять, кои уже на линию переведены и при крепостях по той линии поселены, укомплектовать из прочих одиннадцати полков, оставить при той линии на поселении, коим для себя землю пахать из остаточного от экономии, хлеб сеять и на лошадей сено косить, без высылки к тому как прежде бывало подпомощников, из них то по крепостям караулы содержать; а означенных к отпуску в дома 11 полков генералитету, штаб- и обер-офицерам караул иметь против положенного числа в половину и для тех караулов из оных отпущенных в дома 11 полков не брать, а присылать для одного из помянутых же оставших при линии 9 полков с переменою по полгода или погодно... (ПСЗ.- Т. XII, № 8858).

18. Сенатский указ (от 1 февраля 1745 г.)

"О поселении безземельных однодворцев на Украинской линии по переписи однодворцев и разного звания людей, живущих на церковных землях"

"...Которые однодворцы за сиротством и за убожеством по прежней переписи зачислены под именем помещиков и разночинцев в наемных работниках и для платежа подушных денег отданы на расписки положены в 7 и 4-гривенный оклады буде они подлинно однодворцы, а не крепостные чьи люди и крестьяне, и земли свои однодворческие имеют, таких в нынешнюю перепись писать по тех их землях вряд с прочими однодворцы и приписаны к помещикам в наемных работниках и отданы на расписки, тех всех однодворцев, не имеющих земель, дабы они свободные земли и пропитание имели, отсылать для поселения на Украинскую линию, где для того поселения земли и угодий довольно..."

Понеже по инструкции о ревизии... оставших в прежнюю перепись за определением к церквам недействительных служащих протопоповских, поповских и диаконовских детей излишних причетников по силе резолюции 1741 г. выключить из них... и записать в однодворцы, с учетом перехода их на Украинскую линию"

(ПСЗ.- Т. XII, № 9106).

19. Сенатский указ (от 29 марта 1745 г.)

"О переводе великороссиян, непомящих родства а живущих в Малороссии, для поселения на Украинской линии и об определении годных в воинскую службу"

"Правительствующий Сенат...приказали имеющихся в Малороссии в вотчинах великороссийских людей, также родившихся в Польше от великороссийских людей и непомнящих отечества перевести из вотчин, в которых они жили, под надлежащим конвоем для поселения на Украинской линии, а кто из них годен - записать в солдаты"

(ПСЗ.- Т. XII, № 9131).

20. Сенатский указ (от 13 апреля 1752 г.)

"Об учреждении на Украинской линии школ для обучения однодворческих и ландмилицких малолетних детей"

"Правительствующим Сенатом ... определено учредить при Тамбовском, Слободском, Ефремовском, Орловском, Белевском, Козловском, итого в 6 полках, при которых однодворческие слободы и поселения имеются и содержать в них малолетних однодворческих детей при каждом по 25 чел. и обучать их как словесному и писать, так и прочему, и быть оным под смотрением полковых командиров, а в Рязском Ливенском и Борисоглебском полках оных школ не полагается для того, что при Рязском однодворцов на поселении малое число, а при Ливенском и Борисоглебском и ничего не имеется. И для того из помянутых слобод определить однодворческих детей от 7 лет кои у себя отцов и матерей не имеют и скитаются меж дворов (на которых подушный оклад остается в доимке) и жалование, мундир и провиант производить им против внутренних гарнизонных школ, и когда кто из них в указанные 15 лет, таковых определять в комплект тех же полков в ротные писати и в другие чины, кто куда, смотря по науке, способнее будет, и для довольствия таковых провиантом и прочим по определению в службу приписывать из поселенных там в однодворческие семьи.

На их содержание и покупки книг и инструменты платить каждому полку по 200 руб., а 6 полкам - 1200 руб. Ежели сверх того поселенные при линии ландмилицы, також и однодворцы пожелают детей своих грамоте обучать при тех же школах и содержать на своем коште, таковых принимать и всему оному, чему пожелают - обучать с крайним прилежанием обще с теми малолетними, кои на казенном коште обучаться будут и за то никакой заплаты не требовать и озлобления никакова им не чинить, оно же то обучение... для пользы онаго корпуса происходить будет..."

(ПСЗ.- Т. XIII, 9972).

21. Сенатский указ (от 22 декабря 1758 г.)

"О содержании на Украинскрй линии при инженерной должности штаб-, обер- и унтер-офицеров..."

Правительствующий Сенат по доношению Военной коллегии приказал: на Украинской линии при инженерной должности штаб-, обер- и унтер-офицеров содержать с двутретним жалованием из знающих инженерство: 1) инженер-полковник - 1, с ним секунд-майоров - 2, поручиков - 7, унтер-офицеров - 16, итого - 28 чел. Им жалованье по штату ландмилиции 1178 руб. 64 коп., добавочного в двутретний оклад 1494 руб. 96 коп., итого - 2673 руб. 60 кои..."

(ПСЗ.- Т. XV, № 10909).

22. Опис оборонних споруд Й.А.Гильденшtedтом у 1774 р.

а) Барвінківська паланка

"Земляной вал, который мы пересекли в 5-ти верстах от Каменки, начинается с правого берега Донца от владельческой слободы Грековки, принадлежащей к Изюмской провинции и лежащей верст на 6 выше Изюма, и идет по степи между Донцом и Торцом... Таких валов, замыкающих пространства, лежащая в небольших изгибах Донца, у города Изюма было встречено нами еще два... Эти валы, повидимому, очень стары; об этом можно заключить по их обвалившимся и заросшимь рвам. Рвы эти обращены на юг. Около 3-хъ летъ тому назад запорожцы назначили этот ров, начинающийся отъ Грековки, своей границей с Изюмом и Каменкой и изгнали жителей последних из их многочисленных хуторов, расположенных по верхнему течению Каменки и Торца. Вместо этих хуторов запорожцы заложили на реке Сухом Торце, недалеко от Колодежной балки большую слободу и назвали ее Барвенковой (Barwinka). Жители ея большей частью малороссияне из полтавского полка,

которых и следовало бы и можно было бы удержать в нем. Около этой слободы находится также паланка (Palanka), что на здешнем наречии значить уставленный пушками окоп, в котором живет полковник... Расстояние этой запорожской слободы от Каменки считается 30 верст..." (*Путешествие академика Гильденштедта. - X., 1892. - С. 27-28*)

б) містечко Маяки

"18 августа мы переночевали в Маяках. Этот городок лежит на правом берегу Донца в низменности окруженной отлогими холмами, имеющими саженей 20 вышины. Горолок невелик и неправильно построен; он окружен сухим рвом и частоколом и состоит приблизительно из 100 плохих домов, построенных на малороссийский манер. Жители принадлежат частью к Изюмской провинции Слободской губернии, частью к Бахмутской провинции Новороссийской губернии. К Изюмской провинции принадлежат 357 душ мужского пола, платящих подушныя подати; из них набираются рекруты в Изюмский гусарский полк. К Бахмутской провинции принадлежат около 50 пикинеров и почти столько же однодворцев..." (*Там само, с. 35-36*).

в) містечко Райгородок

"В 10 верстах от Маяков вниз по Донцу на правом его берегу лежит городок Райгород; он немного больше Маяков; прстроен же и укреплен как и Маяки. Населен он малороссиянами, принадлежащими к Слободской губернии..." (*Там само, с. 36*).

г) місто Слов'янськ

"Отъ 19 по 21 августа. Эти дни проведены нами в Славянске. Город этот лежит в ровной долине в балке по которой протекает река Торец, в 2-х верстах на север от его левого берега между пятью солеными озерами, окружающими город с запада, севера и востока; с южной и восточной стороны эти озера соединяются соленой речкой Калантаевкой. Эта речка берет начало в северо-западном углу города и принимает воду из 4-х озер, носящих тепер следующие названия: Косу Слепой, Старо-Майданное, Червонное и Кривое. Эта речка имеет всего несколько шагов ширины и тепер вследствие сухаго лета пересохла; сильно высохли и соляныя озера, так, что вода из них почти совсем не стекает в речку... Колодцы же из которых тепер достается расол, находятся на левом берегу речки Калантаевки... между озерами Червонным и Старо-Майданным. Их пять... Бассейнов соляных варниц и магазинов по два; вместе с караульной и лесопильней они занимают продолговатый четырехугольник, имеющий около 120 саженей длины и около 45 саж. ширины; по углам он укреплен частью частоколом частью земляными батареями. Южная и западная стены укрепления соляных варниц составляют в тоже время часть городского укрепления, имеющего около 1300 саж. в окружности. Оно неправильно и состоит частью из частокола, на болотистых же местах из рогаток; во время настоящей войны построено несколько правильных батарей и бастионь, работы над которыми еще не окончены. В укреплении находится около 40 пушек¹ и 2 роты гарнизонных солдат. Посреди крепости лежит озеро Червонное..."

Прежде крепостные верки обнимали большее пространство, именно тянулись до восточной стороны озера Кривого, так что в них входили и старые колодцы. В центре в то время стоял так называемый замок, находящийся тепер в северо-восточном углу. Замок представляет четырехугольник приблизительно въ 50 кв. саж., окруженный частоколом, а по углам имеющий батареи; въ немъ хранятся военные снаряды. Недалеко от замка стоит одна церков, около главного колодца другая. Домов в городе насчитывается около 150; все они очень плохо построены; лавок немного, в них ведется мелочная торговля. На восток и на запад от укрепления лежат предместья состоящая приблизительно из 200 домов. Крепость и гарнизон находятся под начальством коменданта, подчиненного киевскому обер-коменданту; тепер комендантом в Славянске полковник Федоръ Петрович Караваев. Жители - малороссияне; большая часть их принадлежит к Изюмской провинции и подчинена магистрату; некоторые присоединились к Луганскому пикинерскому полку, следовательно принадлежат къ Бахмутской провинции и находятся под начальством пикинерского офицера... наконец третью часть жителей составляют солевары; их насчитывается около 80 семейств, принадлежат они к бахмутскому ведомству соляных дел. Южную половину крепости окружает на некотором разстоянии старый земляной валъ, составляющий продолжение уже не раз замеченного мною; ров его обращен на юг. Вал этот начинается от правого берега Донца в 5-ти верстах выше Изюма, идет несколько верст параллельно речке Голой Долине... направляется затем к левому берегу

Торца, которого и достигает в двух верстах на юг от крепости и идет далее до Донца параллельно Торцу то по левую, то по правую сторону. Таким образом этим рвом окружено против нападений крымских татар пространство по правому берегу Донца, имеющее около 10 верст в ширину и 50 верст в длину. Вал этот не представляет сплошной линии, но часто прерывается лесами и балками. Устройство его приписывают боярину Косагову². (Там само, с. 38-41).

д) Изюмська фортеця

"Представляет правильный продолговатый ретраншамент, имеющий версты 1,5 в окружности; он лежит на середине склона возвышенности правого берега Донца у северной подошвы вышеупомянутой горы (Кременец - В. П.); с последней открывается видь прямо в крепость. Большая часть крепости окружена земляным валом, рвом и батареями, по северной же ее стороне имеющей почти 200 саженой длины, идет только ров, защищенный снаружи рогатками, а внутри частоколом. Против этого рва на север от крепости на песчаной поверхности, склоняющейся к Донцу, лежит предместье Изюма. В крепости две церкви: одна каменная, другая деревянная. В ней находятся еще лавки, запасные магазины и некоторые общественные здания, жилых же домов нет. Гарнизон, комендант который подчиненъ также киевскому обер-коменданту, состоит из нескольких рот. В предместии Изюма также находится две церкви". (Там само, с. 69).

В цілому із "Мандрівних записок" академіка Санкт-Петербурзької Академії Й. Гільденштедта, який 14 серпня (за старитм стилем) 1774 р. виїхав із Белівської (10-ї фортеці від Дінця), на його шляху п'ять із 10 фортець Української лінії уже були пустими, тобто на той час втратили своє оборонне значення. Зато, як свідчить опис фортець Подонців'я, місцеві оборонні споруди продовжували функціонувати і навіть деякі з них під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. були ще більше укріплені.

23. Міста Приазов'я в 90-х рр. XVIII ст.

а) м. Бахмут

Дворов - 252, мужчин - 322, женщин - 295. Под усадьбами 174 дес. земли. Расположен по обеим берегам р. Бахмут на низком месте. Через реку два деревянных моста. В том городе публичные строения: земляной крепостной вал с бастионами. При оном цитадель, в середине которой два земляные погреба (1-й - пороховой, 2-й - для денежной казны), магазин для хлеба (склад из запасом зерна - В.П.), цехгауз для хранения огнестрельного оружия и деревянные казармы. Из казенных строений в крепости находится комендатский дом, комендантская канцелярия, присутственные места уездных судов, деревянный амбар для соли, каменный погреб для денежной казны, купеческий деревянный гостинный двор, каменная соборная церковь о трех престолах, 2-е - деревянные. В предместии города деревянных церквей три...

В оном городе жители купцы имеют свой торг не в одном своем, но и в других городах разными шелковыми, шерстяными и пушными товарами, закупают рогатую скотину, а некоторые упражняются в хлебопашестве. Торговые дни в том городе бывают в воскресенье и пятницу. Ярмарков в городе два: 1-й - в День Петра и Павла, 2-й - в Рождество Богородицы, на которые прибывают с разных городов купцы с товарами, пригоняют лошадей и рогатую скотину. Градские женщины упражняются в домашнем рукоделии.

Водою тот город недостаточен, в рассждении, что в Бахмуте вода соленая, жители пользуются водою из колодцев. Рыба в той речке ловится: щука, лины, караси, плотва...

Всего в уезде 149 дач., дворов - 5663, муж. - 17498, жен. - 17498; под усадьбами земли 3715 дес. 1473 кв. саж., пашни - 423556 дес. 559 кв. саж., сенокосов - 178049 дес. 1420 кв. саж., леса - 39225 кв. саж., неудобий - 117421 дес. 864 кв. саж. Всего земли 771966 дес. 864 кв. саж."

"(РДВІА.- Ф. ВУА, спр. 18727, а. 48).

б) м. Маріуполь

Дворов - 601, мужчин - 1003, женщин - 910, усадебной земли - 285 десятин.

Сей город начат построением в 1780 г. по выходе из Таврической области греков. Лежит на берегу Азовского моря при устье Кальмиуса с правой стороны на возвышенном и том самом месте, где прежде был город Адомаха (Домаха - В.П.).

В том городе публичных строений: вал земляной обваленный, соборная деревянная церковь, приходских церквей 4 (3 каменные, одна - деревянная). Для греков по жалованной им привилегии особый суд. Ярмарков - 4: в октябре - 1-го, декабря - 6-го, апреля - 23 и июля - 22.

Жителей того города небольшая часть производят купеческий торг не в одном своем только городе, но и в других городах шерстяными, шелковыми товарами. Отъезды имеют в Таврию, закупают там шерсть и продают в Черкасском, Нахичевани и других окольничих городах. Большая часть жителей упражняется в хлебопашестве.

По реке Кальмиус судоходного ходу нет, кроме по Азовскому морю, но и по оному по причине мелководия близко к городу подходить нельзя кораблями, а только небольшими плоскодонными судами. На реке Кальце (Кальчике - В.П.) водяная мельница о двух поставах..., заведена сафьянная фабрика, а на морской косе имеются рыбные заводы"

Всего в уезде 139 дач, дворов - 7223, мужчин - 18297, жен. 16338; под усадьбами 3301 дес., пашни 1751639 дес., сенокосов - 1084907 дес., неудобной - 177792 дес., всего - 3028639 дес. *(Там само.- а. 139, 160).*

в) м. Слов'янськ

Дворов - 526, мужчин - 447, женщин - 490, под усадьбами 350 десятин земли.

Расположен город на левой стороне Казенного Торца и по обе стороны р. Колонтаевки при соляных озерах.

В том городе публичные строения: земляной вал обветшалой из крепостным строением. В оном для хранения казны земляной погреб, цехгаузы для артллерии и снарядов. Церковь каменная соборная о двух престолах..., приходская - деревянная...

В том городе малой части купечества, торги имеют и в других ближних городах шелковыми, шерстяными товарами... Поселяне хлеб пашут и платят поземельный оклад. Женщины упражняются в домашнем рукоделии.

При городе кирпичный завод - 1, мельниц ветряных - 5

Всего в Славянском уезде 211 дач, 1679 дворов, муж. - 37794 чел. женщин - 34090, всех - 71884 чел.

Пашни - 515215 дес., сенных покосов - 177346 дес., леса - 37802 дес., неудобий 69152 дес. 132 кв. саж., всего - 808243 дес. 132 кв. саж." *(Там само.- а. 3, 46).*

Карта-схема оборонних споруд регіону

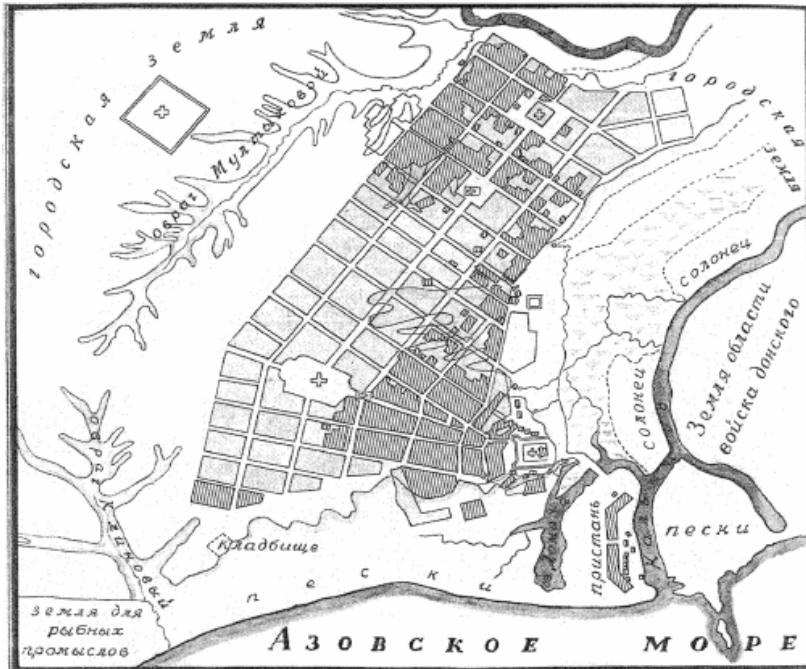

Рис.1. План козацької Домахи на плані м. Маріуполя 1826 р.

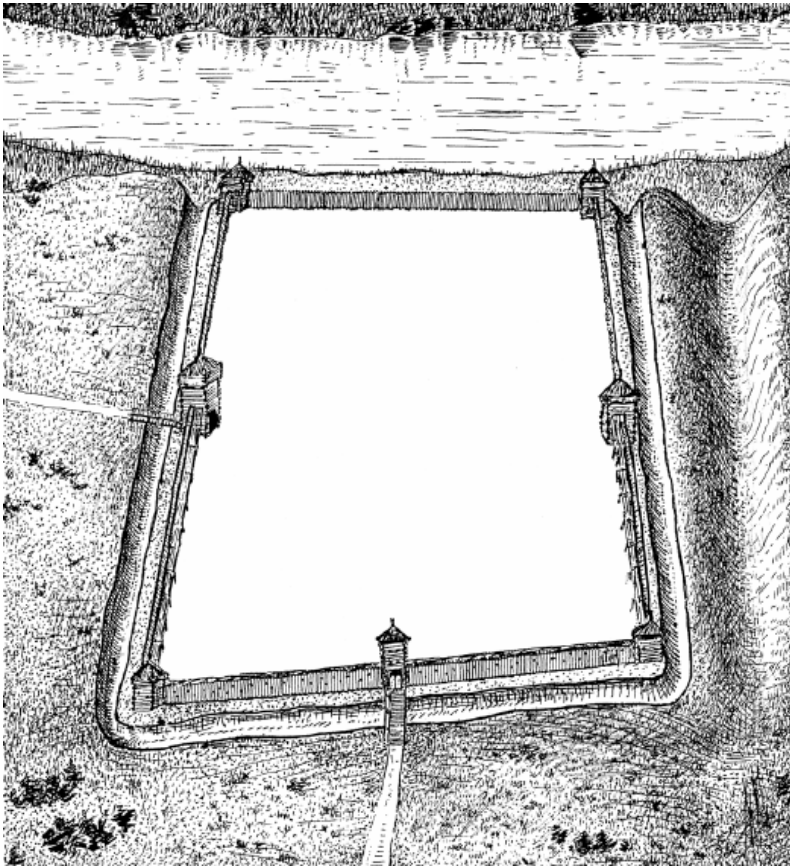

Рис. 2. План Маяцького острогу за описом 1666 р. (автори В.В. Давиденко та А.М. Усачук).

Рис. 3. Залишки оборонних споруд м. Соляного (Тора) 1676 р. на плані м. Слов'янська 1784 р.

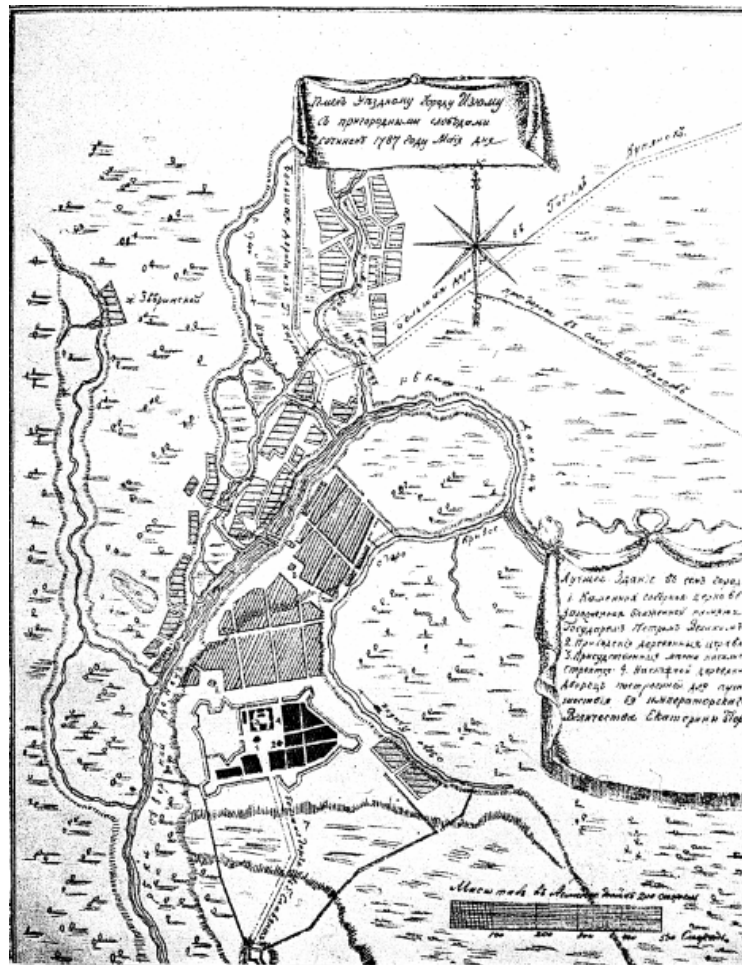

Рис.4. Відтворення плану Ізюмської фортеці 1681 р. у плані м. Ізюма 1787 р.

Умовні позначення:

- Белгородська лінія;
- «Новозбудована» (Ізюмська) лінія;
- Міста і укріплені містечка.

Рис.5. Схематичне зображення Белгородської та Ізюмської ліній за книгою В. Загоровського.

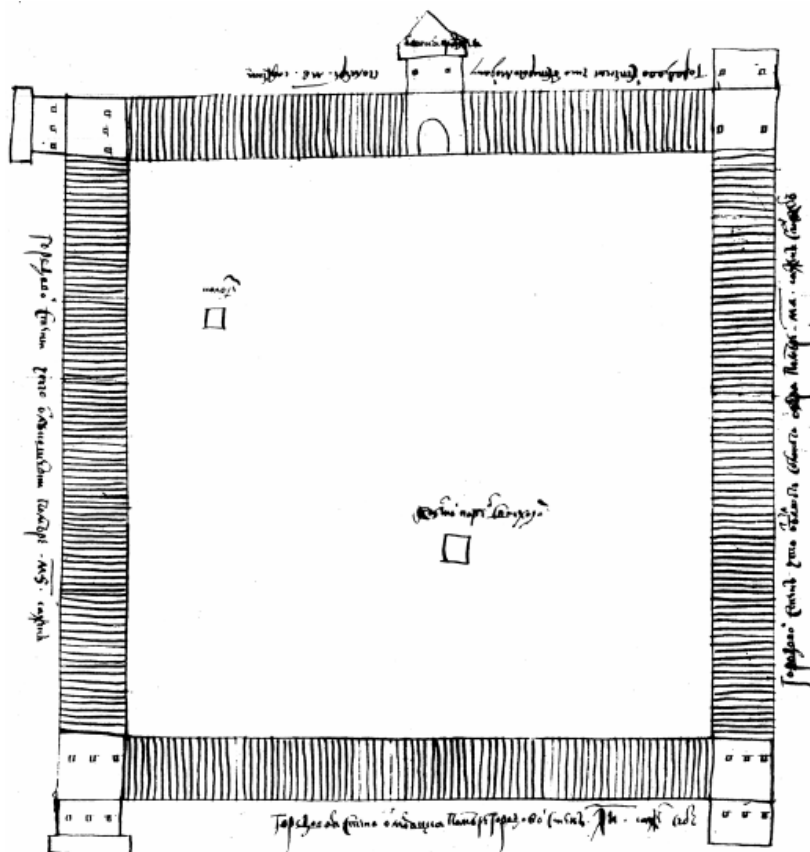

Рис. 6. План м. Тор після його відбудови в 1696 р.

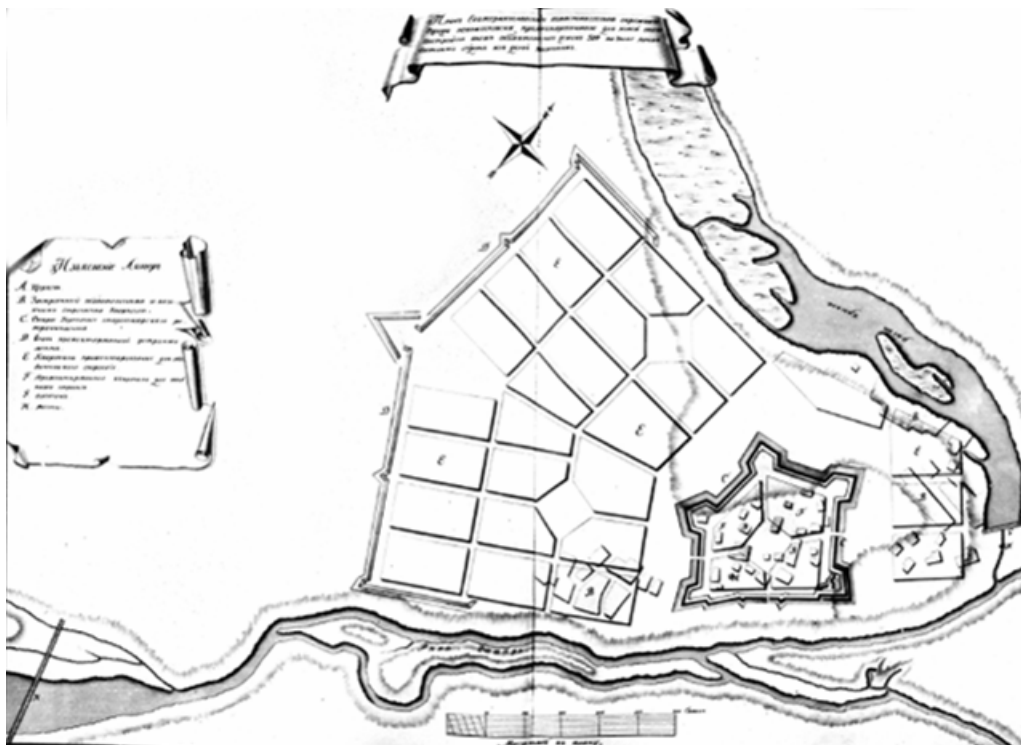

Рис. 7. План м. Богородицька 1688 р. на плані м. Новомосковська 1784 р.

Рис. 8. Відтворення плану Бахмутської фортеці 20-30-х рр. XVIII ст. на плані м. Бахмут 1784 р.

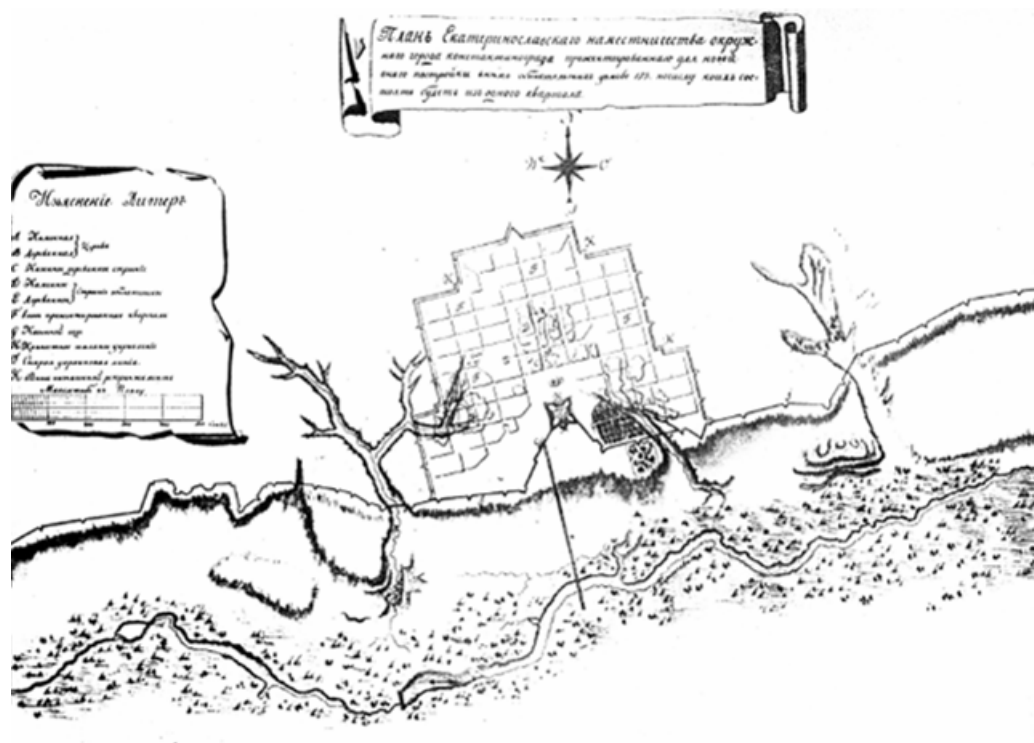
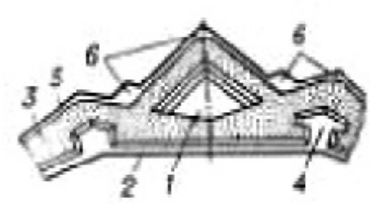
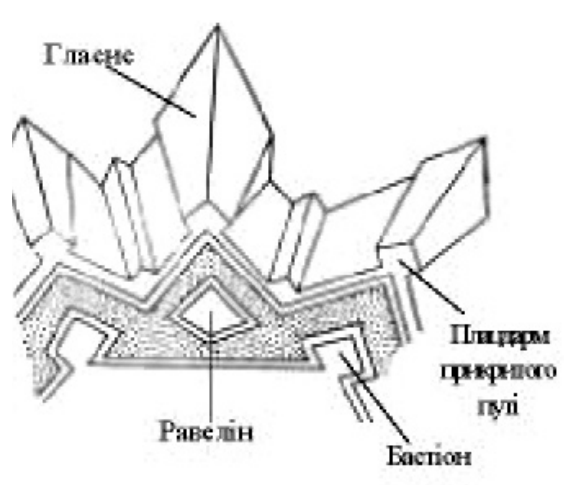
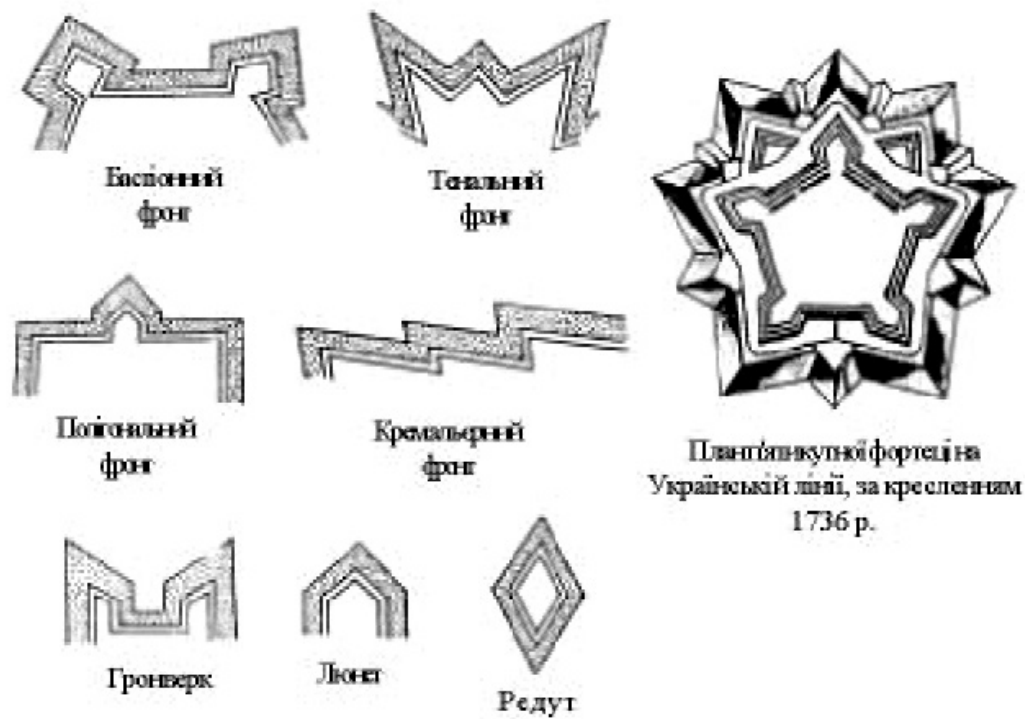

Рис. 9. Зображення фрагменту Української лінії і Белівської фортеці на плані м. Константинограда 1784 р.

Взаєморозташування рavelіну і бастіонів у фортечному мурі:

1 - рavelін, 2 - куртина,
 3 - фортечний різ, 4 - бастіон;
 5 - контр-ескарп, 6 - розширення (т. зв. платформи) для забезпечення зосередження вогню при переході в контратаку

Рис. 10. Схематичне зображення основних споруд Української лінії (за В. Тимофієнко)

Рис 11. "Украинская линия построенная с поселением девяти полков" (приблизно 1739 р. за книгою Г. Зайки).

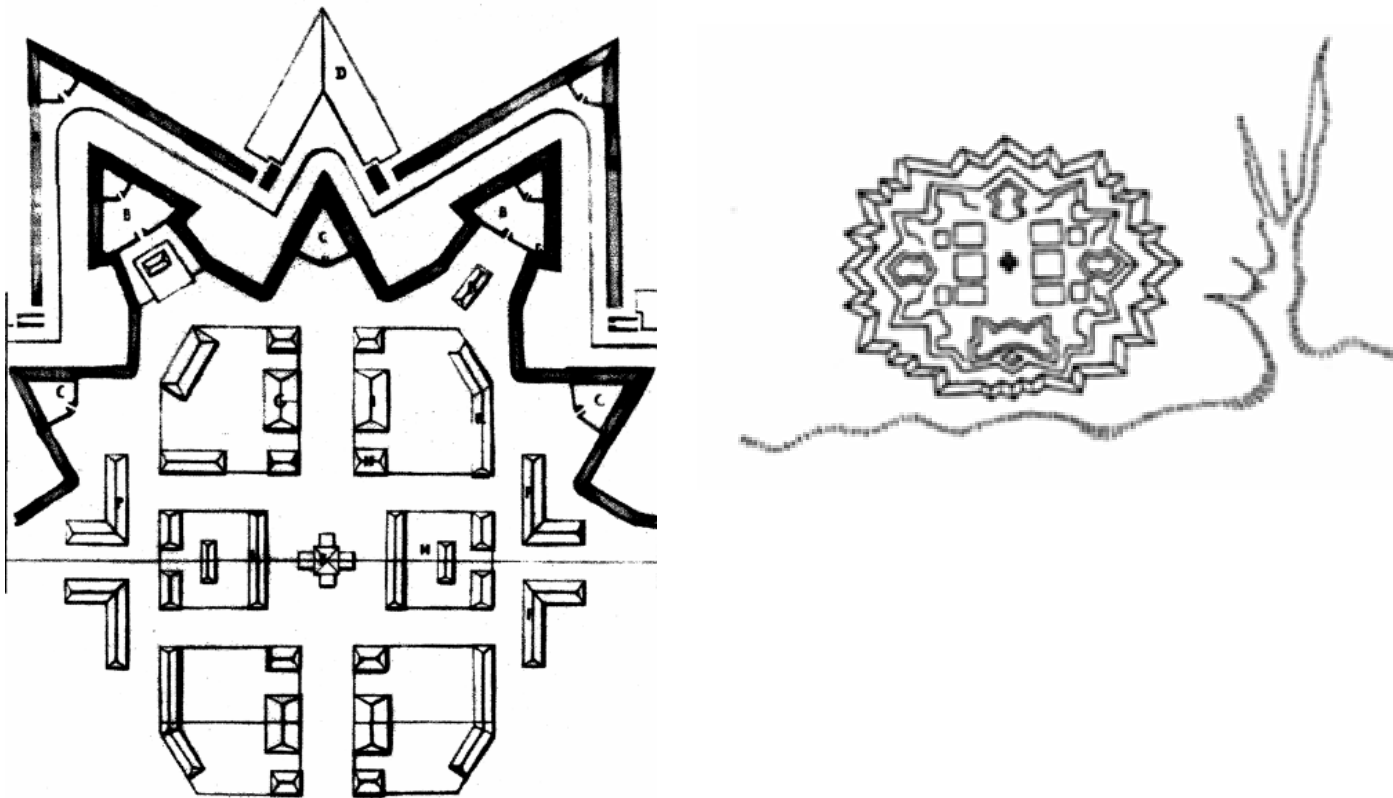

Рис. 12. План Петрівської фортеці Дніпровської лінії 1770 р.

Рис. 13. План Олександрівської фортеці
Дніпровської лінії 1770 р.

Наукове видання

ПІРКО Василь Олексійович

ОБОРОННІ СПОРУДИ В МЕЖИРІЧЧІ ДНІПРА
І СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ
(історичний нарис з уривками джерел
і планами споруд за другу половину XVII -XVIII ст.)

Відповідальний за випуск
Редактор
Технічний редактор

В. Білецький
Г. Сімченко
І. Венгренюк

Підп. до друку 05.10.2007. Формат 60x84 1/8. Папір офісний.
Друк різнографний. Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 14,5.
Обл. вид. арк. 11,1. Зам. 1-100507. Наклад 300 пр.

Видавниче підприємство "Східний видавничий дім"
(Державне свідоцтво № ДК 697 від 30.11.2001.)
83086, м. Донецьк, вул. Артема, 45
тел./факс (062) 338-06-97, 337-04-80